

Péntek János
A NYELV RITKULÓ LÉGKÖRE

A kiadói tanács tagjai:

Balázs Imre József

Cseke Péter

Horváth Andor

Kántor Lajos

Kelemen Hunor

Kovács Kiss Gyöngy

Lászlóffy Aladár

Selyem Zsuzsa

Péntek János
A NYELV RITKULÓ LÉGKÖRE

Szociolingvisztikai dolgozatok

Komp-Press
Korunk Baráti Társaság
Kolozsvár, 2001

*Lucrare sprijinită financiar de
Ministerul Culturii*

*Megjelent a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
valamint a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával*

©Péntek János, 2001
ISBN : 973- 9373-29-1

***KÖLCSÖNÖSSÉG ÉS EGYOLDALÚSÁG
A NYELVI KONTAKTUSBAN***

Nyelvjárásaink és a román nyelvi hatás

A magyar–román nyelvi kölcsönhatás bizonyos értelemben aszimmetrikus. Ez az aszimmetrikus jelleg abban nyilvánul meg, hogy a román nyelvnek a magyarra gyakorolt hatása kétségtelenül regionális jellegű, az ezzel ellentétes irányú nyelvi hatás pedig a román köznyelv szintjén is jelentősnek tekinthető. Az újabb román szakirodalom általában nem a jelentőségének megfelelően értékeli a magyar nyelvnek a románra gyakorolt hatását. Sőt elfogult vagy a kérdésben kevésbé tájékozott román szerzők előszeretettel nevezik „barbarizmusoknak” a magyar eredetű elemeket, tudatosan elhallgatva, hogy többek között olyan „barbarizmusokról” van szó, mint amilyen a civilizáció kulcsszava, a ’város’ jelentésű *oraş* vagy a ’lakik’ román megfelelője, az *a locui*.

A magyar köz- és irodalmi nyelvben regisztrálható román kölcsönszavak száma mindössze 15–20 között mozog, jóval nagyobb viszont a regionális köznyelvi és a nyelvjárási lexémák román eredetű rétege. Hogy pontosan mennyi, erre nehéz volna válaszolni, annak ellenére, hogy két, viszonylag friss szintézise van a kérdésnek (Márton – Péntek – Vöő 1977; Bakos 1982): Bakos Ferenc összegező munkájában 2374 lexémával számol, a mi szótárunkban 4243 címszó szerepel. Már ez a két, egymástól igencsak eltérő szám is jelzi, hogy a kölcsönszavak abszolút száma nem is határozható meg, de ezzel a megközelítéssel a román nyelvi hatás mértéke tájegységenként sem jellemezhető. Bakos Ferenc úgy látja: „A jövevényszavak elterjedtségének egyik legnyilvánvalóbb mértéke a gyakoriságuk...” (1982: 130). Az adatok gyakorisága – megítélésünk szerint – három dologra lehet relatív bizonyíték: 1. az illető adat szociális értékére, reális nyelvi gyakoriságára, 2. az idegen nyelvi hatás intenzitására, 3. a kutatás intenzitására az adott területen. Adatonként változik, hogy mikor mivel áll összefüggésben a gyakoriság.

A romániai magyar nyelvjárások és a regionális köznyelv mai állapota ebben a vonatkozásban új megközelítést igényel. Az idegen nyelvi hatás hagyományos tárgyalása: a kölcsönszavak pusztá számbavétele, illetve az etimológiai problémák tisztázása módszertanilag nem teszi lehetővé, hogy a hatás mértékéről is képet alkossunk. Egyáltalán kérdéses, hogy olyan élőnyelvi jelenségek és nyelvi folyamatok esetében, mint a regionális szintű kétnyelvűség, a diglosszia vagy a kevertnyelvűség (kevert bilingvizmus), használható-e a kölcsönszó bármilyen tággan értelmezett kategóriája, hiszen ilyenkor a regisztrálható „kölcsönszavak” száma inkább a kutató kitartásától és vizsgálati módszereitől függ, mint az idegen nyelvi hatás mértékétől. Ezért jogos az a fenntartás, amelyet a hapaxokkal kapcsolatban Bakos Ferenc hangoztat: „A hapaxokat a kétnyelvűség szempontjából is meg kell vizsgálni, hiszen a szoros értelemben vett kétnyelvű társadalom tagjainak potenciálisan mindkét nyelv teljes szókészlete a rendelkezésére áll. Szokványos jelenség, hogy a beszélőnek nem az anyanyelv, hanem éppen a jól ismert, naponta használt idegen nyelv szava ötlük az eszébe, és ez kerül kimondásra.” (1982: 187.) Magam úgy vélem, hogy a hapaxokat elsősorban a kétnyelvűség tényeként kell regisztrálni, olyan adatokként, amelyek azt is jelzik, hogy a kétnyelvű vagy kevertnyelvű közösségekben (és főleg ez utóbbiban) a két nyelv vagy a két nyelvjárás határait nem is érzékeli határozottan a beszélő. Mindezek figyelembe vételével utólag is indokoltnak tekinthető Bakos Ferencnek az az eljárása, hogy a teljesen kétnyelvű, illetőleg a nyelvi váltás határán is túl levő csángó nyelvjárás „kölcsönszavait” ne tárgyalja; a mi munkánk ebből a szempontból is kevésbé volt kritikus.

Hogy az egyoldalúságot elkerüljük, a nyelvi hatást mind a területi, mind a társadalmi változatok szempontjából vizsgálni kell. Sőt a kétnyelvűség, a diglosszia kutatásában eredményesebb a társadalmi változatok szociolingvisztikai megközelítése, tradicionális közösségekben pedig az a módszer, amelyet Dell

Hymes körvonalazott a „beszélés néprajza“ elnevezéssel (1962/1975). A területi megközelítés azért sem lehet mindig releváns például a romániai magyar nyelv esetében, mert az átadó román nyelv mindenütt jelen van főként két társadalmi változatában: hivatali nyelvként és szaknyelvként. Nem alakult ki – mindezek ellenére – általános kétnyelvűség, de az egynyelvű közösségekben is mindenütt vannak kétnyelvűek, és az egynyelvűség is mindenütt erodált.

Ebben a dolgozatban a területi megközelítésnél maradva arra teszünk kísérletet, hogy mennyiségileg is jellemezzük a román hatás mértékét az egyes romániai magyar nyelvjárásokban. Ennek egy lényeges feltétele van: hogy kiszűrjük az eddigi gyűjtések egyenetlenségeit. „Erdély egyes vidékein – írja Bakos (1982: 127) – a nyelvjárási gyűjtések, illetve ezek publikált anyaga sem sűrűségükben, sem mélységükben nem egyformák. A Kolozsvárt működő nyelvjáráskutatók tevékenysége nyomán az egyes lexémák elterjedtségéről ismert kép a szemünk láttára, aszerint változik, hogy mely területeken végeztek speciális gyűjtéseket.” Ebből következik, hogy a speciális gyűjtések anyaga nem alkalmas sem összevetésre, sem objektív mérlegelésre. Olyan gyűjtésre kell tehát támaszkodni, amely egyformán kiterjed minden nyelvjárásra, és amelynek céljai nincsenek közvetlen kapcsolatban a nyelvi kölcsönhatás vizsgálatával. Ezeknek a kritériumoknak a nyelvatlaszgyűjtések felelnek meg leginkább, ezek lexikális anyagának kvantitatív feldolgozása már értékelhető eredményeket hozhat. Esetünkben a Romániai Magyar Nyelvjárások Atlasza anyagának gyűjtése is objektívnak tekinthető a román nyelvi hatás vizsgálata szempontjából: sem a kérdőív összeállítása, sem a gyűjtés módszere nem szentelt kiemelt figyelmet egyik vagy másik szókincsrétagnak (hacsak annyiban nem, hogy mégis inkább a hagyományos falusi életmód és népi ismeretanyag tükröződik minden ilyen kérdőívben). Így az anyag egyszerű statisztikai feldolgozása kutatópontként már olyan adatokat eredményezhet, amelyek tér-

képre vetítve a maga földrajzi tagoltságában mutatják a román nyelvi hatás mértékét, a fentebb említett nyelvi folyamatok stádiumát.

Már említett összefoglaló szótári munkánk előszavában is utaltunk erre a lehetőségre (Márton – Péntek – Vöő 1977: 8), és néhány számadatot is megadtunk. Ezt szeretném most részletesebben is kifejteni, utalva egyben az egyes nyelvjárások, tájszólások, nyelvjárászigetek nyelvi helyzetére.

Az atlasz kutatópontonként 3000 lexémát regisztrál, a kutatópontok száma 140, hozzávetőleg egyenletes területi megoszlásban és az egyes nyelvjárásokat is jól reprezentálva. A román kölcsönszavak száma legkisebb értékben 10–20 között mozog egy kutatóponton, legnagyobb értékben ötszáz fölött, arányban 0,5 és 17 százalék a két szélső érték. Az alsó érték számban megegyezik a magyar köznyelv román kölcsönszavainak számával, és ez lehet a jellemző a nem romániai magyar nyelvjárásokra is (kivéve természetesen a telepesszékely vagy bukovinai falvakat). Ez az alsó érték jellemző a Magyarországról Romániába átnyúló nyelvjáróterületekre: az északkeletre, a tiszaira és a délre. Ezeket a nyelvjáróterületeket nem csupán a nyelvjárási jelenségek kontinuitása köti az anyaországhoz, hanem az is, hogy a tömegkommunikáció (rádió, televízió) révén a mai napig folyamatosan a magyar köz- és irodalmi nyelv hatása alatt maradhattak. Vannak azonban az északkeleti nyelvjárásnak olyan szélső keleti pontjai (Misztótfalu, Koltó, Sárosmagyarberkesz, Rónaszék), ahol az alapérték kétnyelvű közösségben, túlnyomórészt román nyelvi környezetben négy-öttszörösére ugrik. Hasonlóképpen Kalotaszegen, amely a tiszai nyelvjárásnak egy egészen keleti nyúlványa, még tiszta magyar közösségben (de már vegyes nyelvi környezetben), Magyarbikalon 1,5 százalék a román eredetű elemek aránya, kétnyelvű közösségben és túlnyomórészt román nyelvi környezetben pedig 2 százalék (Magyargyerőmonostoron). A szilágysági nyelvjárásban a kalotaszegihez hasonló a helyzet.

Anyagunkban az alapérték (1 százalékgig) a túlnyomórészt magyar környezetben élő magyar nyelvű közösségeket jellemzi, 1–1,5 százalék közötti érték a részben már román környezetben élő magyar közösségeket, a következő 1,6–3 százalékos érték a vegyes környezetben élő kétnyelvű vagy kevertnyelvű közösségeket, 3–6 százalék a kétnyelvű magyar nyelvjárászigeteket, a moldvai csángó nyelvjárást pedig 13 százalék fölötti érték. Még itt is legalább 3 százalékkal kisebb a román nyelvi elemek aránya a két székelyes csángó kutatóponton, Pusztinán és Diószegen.

Bakos Ferenc alapos szóföldrajzi elemzéseket is végzett említett munkájában. Ennek alapján sikerült északi és déli típusú kölcsönszavakat elkülönítenie, jellegzetes székely elemeket azonosítania (1982: 129). Az egyik lényeges megállapítása, hogy „Dél-Erdélyben a román hatás jóval erőteljesebb, mint Északon”. Ez a déli hatás történeti szempontból fontos, és egyik bizonyítéka lehet a betelepülések irányának, korának. A dél-erdélyi részeken ma csak teljes román környezetben élő kétnyelvű magyar szigetek vannak (Lozsád, Csernakeresztúr, Oltszakadát, Nagymoha, Kóbor, Halmágy, Datk). Az északi, máramarosi települések szintén elszigetelődtek a román nyelvi környezetben. A mai nyelvi helyzetben legfeltűnőbb a Mezőség (Kis- és Nagy-Szamos mente), különösen pedig a Belső-Mezőség kevertnyelvűsége és kétnyelvűsége (Mezőveresegyháza, Feketelak, Mezőköbölkút, Mezőkeszű, Magyarszovát, Tancs, Mezőbodon); ez az a terület, amely Erdély közepén a moldvai csángó nyelvjárás sorsára juthat. Itt – akárcsak a csángóban – az erodált, töredezett anyanyelvjárást nyelven kívüli kommunikációs formák kompenzálják: a hagyományos vokális és hangszeres zene, a népi tánc. Ez a kompenzációs funkció is magyarázza, miért éppen itt él legtovább az archaikus népzene. A székely nyelvjárás belső egységei közül a centrális fekvésű Udvarhely környékét érintette legkevésbé a román nyelvi hatás, sokkal kevésbé, mint a gyimesi, kászoni peremterületeket.

Ennek az atlasznak az anyagát két-három évtizeddel ezelőtt gyűjtötte Murádin László. Azóta ezek a nyelvi folyamatok előrehaladtak, azaz felerősödött a román nyelvi hatás. Területileg ennek egy olyan vonatkozása, amelyet behatóbb vizsgálat nélkül is jól lehet érzékelni: a székely nyelvjárás keleti peremének (Csík, Háromszék) fokozatos kevertnyelvűsége, amely annak tulajdonítható, hogy ez a terület – szinte a csángóhoz hasonlóan – kikerült a magyar sztenderd nyelv hatása alól az elmúlt időszakban.

Egyébként éppen a székely nyelvjárás példája igazolja, hogy az átvétel, a kölcsönzés nem kizárólag kétnyelvű közegben történik. A székely közösségek jellegzetesen egynyelvűek, még inkább azok voltak a múltban, mégis bekerülhettek azok a jellegzetes székely kölcsönzések, amelyeket Bakos Ferenc is kiemel (*árdéj, báderka, bosztán, komponál, toplica, csap 'fenyőág'* stb.). Ennek magyarázata nyilván az, hogy keleten és délen a székelyek állandó kereskedelmi kapcsolatban álltak a románokkal, kölcsönösen ott voltak egymás vásárain, búcsúin, kicserélték – mint ahogy ma is kicserélik – mezőgazdasági termékeiket (burgonyát kukoricára, szőlőre) stb. A mai kevertnyelvűség is – falusi környezetben különösen – egynyelvűségből alakul ki ezen a területen.

Következtetéseink abban summázhatók, hogy 1. a moldvai magyarok nyelvjárása a leginkább veszélyeztetett. Újabb gyors vizsgálatra volna szükség, hogy eldönthessük, valóban él-e és milyen mértékben az ő kétnyelvűségük, feléleszthető-e tetszhalott állapotából anyanyelvjárásuk. 2. Közvetlenül veszélyeztetettek a szélső nyelvjárásszigetek és a Belső-Mezőség. 3. Feltűnő eróziós folyamatok mennek végbe az egységes tömbökben is, különösképpen ezek keleti peremterületein.

A legnehezebb a kutató számára, hogy jóslatokba bocsátkozzék, holott a szakmán kívülieket leginkább az foglalkoztatja: mi várható? mi a teendő? Magam a romániai magyar nyelv és nyelvjárások sorsát illetően legfontosabbnak azt tartom, hogy

biztosítani lehessen a sztenderd nyelv folyamatos és állandó jelenlétét, hatását. Ezt pedig – mint köztudomású – legnagyobb hatásokkal és leghitelesebben a tömegkommunikáció közvetíti, aztán az anyanyelvű iskola, az egyházak anyanyelvű szolgálata. Ennek még a csángók esetében is lehet olyan serkentő hatása, amely fokozatosan élesztheti, bátoríthatja szunnyadó nyelvi öntudatukat.

IRODALOM

- A Romániai Magyar Nyelvjárások Atlasza. Szerk. Murádin László. Kézirat.
Bakos Ferenc, 1982. A magyar szókészlet román elemeinek története. Budapest.
Hymes, D.H. 1962/1975. A beszélés néprajza. In: Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások. Szerk. Pap Mária és Szépe György. Budapest. 91–146.
Márton Gyula–Péntek János–Vő István, 1977. A magyar nyelvjárások román kölcsönzavai. Bukarest.

A román–magyar nyelvi kölcsönhatás néhány szemantikai vonatkozása

1 A román–magyar nyelvi kölcsönhatás vizsgálatáról, különösen pedig a román nyelvi hatás kutatásáról e dolgozat írása-
kor korai volna összegező értékelést, számvetést megfogalmaz-
ni, így a távlati feladatok kijelölése is csak részben jogosult.
Mert igaz ugyan, hogy az elmúlt években jelentős összegező
munkák jelentek meg¹, de egyelőre hozzáférhetetlen a kutatás
számára az a történeti anyag, amelynek feldolgozásán hosszú
éveken át munkálkodott egy tanszéki kutatócsoport Szabó T.
Attila vezetésével (l. erre nézve Szabó T. Attila: Nyr. CIII 265),
akárcsak Bakos Ferencnek a román nyelvi hatást a romanisztika
szemszögéből is elemző monográfiája, amely a történeti és
jelenkori anyagot egyaránt összegezi, és az átvételek beilleszke-
déséről is részletes elemzést nyújt. A már megjelent szintézise-
ket (vagy talán inkább: rész-szintéziseket), különösen pedig a
RMNyjKsz.-t eléggé súlyosan elmarasztalta a kritika. A több
irányból is megfogalmazott bírálatokra, észrevételekre később
mindenképpen vissza kell majd térnünk, de nem föltétlenül egy
szakfolyóirat hasábjain (mint ahogy az elmarasztaló észrevéte-
lek java része sem szakfolyóiratban jelent meg), mert ezek egy
része nemcsak szakmai, hanem közvetve tudományetikai tekin-
tetben is elmarasztalja az említett munka szerzőit. A szakmai
jellegű kifogások közül azonban egyet már itt föl kell vetnünk.
Azt, amely a kölcsönszó terminus használatának jogosultságát
vitatja. Murádin László e terminusról azt írja, hogy „használa-
tának indítékait részint a megfelelő román *împrumuturi* tükör-
szavaként való felerősödésében látom, részint pedig abban a be-
nem vallott szándékban, hogy használatával elmoszuk a hagyó-
mányos *jövevényszó – idegen szó kettősséget*“ (Korunk XXXVI-
II 612). Nos, lehet tükörszó ez a terminus, de akkor már inkább
francia (a románban is) (< *mot d'emprunt*), és ezt az is bizonyít-

ja, hogy a magyarországi szaknyelvben sem ismeretlen. Funkciója pedig valóban az, hogy összefoglaló terminusként az idegen szavakat és a jövevényszókat egyaránt jelölje, ahogy O. Nagy Gábor a Világirodalmi Lexikon *kölcsönsszavak* szócikkében 1. jelentésként megfogalmazza: „Körébe sorolható a szókészletnek minden olyan rétege, amely szókölcsonzés eredménye“ (VI 406). Az összefoglaló terminus használatában nem föltétlenül némely szerzőnek az a sötét szándéka az indíték, hogy elmossa a határt a régebbi (beilleszkedett) és az újabb átvételek között, hanem részben az, hogy – amint O. Nagy írja az idézett helyen – “A két csoportot néha nem könnyű elkülöníteni...”, és ennek az elkülönítésnek a buktatóit nem is sikerült talán egyetlen szerzőnek sem elkerülnie, Kniezsa Istvánnak, Tamás Lajosnak és másoknak sem. De a román nyelvi hatás következményeinek számbavételekor ez nem is volna célszerű, mert ezzel ezt a hatást eredményeiben mint múltbeli tényt rögzítenők, és éppen annak vizsgálata maradna el, ami a legfontosabb: az, hogy ez a hatás ma is élő, intenzív folyamat. A terminussal persze önmagában még nem érjük el azt, hogy a nyelvi kölcsönhatást, a két-nyelvűséget és a kevertnyelvűséget ne mint állapotot, hanem mint folyamatot szemléljük és vizsgáljuk. És ez már joggal róható fel az eddigi kutatások hiányaként.

2 Tényként kell tehát elfogadnunk, hogy a román–magyar nyelvi kölcsönhatás vizsgálatában az eddigi kutatások elsősorban az átvételek számbavételére szorítkoztak. A lexikális elemek pusztá számbavétele azonban nem tükrözi, nem tükrözheti sem az átvétel külső, társadalmi-kulturális feltételeit, körülményeit, a kölcsönhatás változatos megjelenési formáit (két-nyelvűség, kevertnyelvűség) és folyamatjellegét, sem pedig az átvett elemek beilleszkedésével járó belső nyelvi folyamatokat, rendszerbeli változásokat. Mivel közvetlen népi érintkezésen alapuló átvételekről van szó, elméletileg és módszertanilag szigorúan el kell különíteni egymástól a két-nyelvűséget, a kevert-

nyelvűség és a kölcsönzés jelenségeit. A további kutatásoknak elsősorban a kétnyelvűségre és a kevertnyelvűségre kell irányulniuk. A kölcsönzések tekintetében pedig külön kell választanunk az átvétellel kapcsolatos elsődleges, alkalmi, egyedi változásokat a beilleszkedéssel, meghonosodással járó belső fejleményektől (vö. Bakos: *NytudÉrt.* 89. sz. 57). Az eddigi vizsgálatok több figyelmet szenteltek a hangtani és az alaktani beilleszkedésnek, kevesebbet a szemantikaiaknak, noha valamely etimológia csak akkor fogadható el fenntartás nélkül, ha a jelentések megfelelése éppolyan pontos, mint a hangoké, vagy ha a jelentésbeli eltérésre konkrét magyarázatot tudunk adni (vö. Kiss L.: *NytudÉrt.* 89. sz. 30). Sőt amikor a szemantikai beilleszkedés folyamatát vizsgáljuk, nemcsak etimológiai kérdésekre keresünk választ, hanem azokat a nyelvre jellemző szemantikai törvényszerűségeket, tendenciákat is kutatjuk, amelyekkel a kölcsönelemeket adaptálja. Tekintetbe véve aztán, hogy a hasonló történelmi, társadalmi, földrajzi viszonyok között élő embereknek – mint Kiss Lajos figyelmeztet rá (*NytudÉrt.* 89, 30) – nyelvi hovatartozásuktól függetlenül is egyezni szokott a gondolkodásmódja, nagy a valószínűsége a jelentésfejlődések analógiájának, sőt az sem teljesen kizárt, hogy a beilleszkedéssel járó olyan tendenciák, mint a konkrét → absztrakt fejlődés (pl. *mutuj* 'néma' → ügyetlen, buta, gyámoltalan'; *ákációs* 'vmibe könnyen beleakadó' → 'izgáza, kötekedő, akadémikusodó' stb.) vagy a tágabb → szűkebb jelentéskör (pl. *esztena* 'juhakol (a teljes felszereléssel)' – 'juhász kunyhója' stb.) szemantikai univerzáléknak tekinthetők.

A különböző nyelveket beszélők gondolkodásmódjának analóg volta eredményezi a tükörszókat és tükörjelentéseket. A román–magyar nyelvi hatás vonatkozásában ezeket szinte teljesen figyelmen kívül hagyja a kutatás, inkább csak a nyelv művelő irodalom utalt rájuk. A *diák* szó például némely jelentésben (pl. 'tanuló') magyar eredetű a románban (vö. Tamás, UngElRum.), a 'templomi énekes' jelentés pedig román hatásra

alakult ki a magyarban. Vagy a *régiség* újabb keletű, a hazai regionális köznyelvben elterjedt 'szolgálati idő' jelentése tükörjelentés a román hivatali nyelvből. Számtalan tükörkifejezés van a népi botanikai terminológiában. Ezek egy része közismerten a latinra, sőt a görögre megy vissza mindkét nyelvben (pl. *bakszaka* – *bárba căprei* < *Tragopogon*; *pásztortáska* – *tráista ciobánului* < *Capsella bursa-pastoris*; *szappanvirág* – *săpunél* < *Saponaria* stb.), de nagyon valószínű, hogy a *pána cúčului*, amelynek a román népnyelvben általában *breábăn* a neve, tükörkifejezés a magyar *kakukkvirágból* (*Anemone memorosa*), a *păpucu domnișoarei* a *kisasszonypapucs*ből (*Cypripedium calceolus*), de a *disznóserte* már román mintára alakult a magyarban (< *părul porcului* 'Nardus stricta'), a *farkascserge* a *țolu lúpului* v. *lepedeu lúpului* kifejezésekből (*Polypodium vulgare*), bár a fordított átvétel sem kizárt ebben az esetben.

3 A magyar nyelv román eredetű elemeinek szemantikai beilleszkedésével Márton Gyula és Zsemlyei János foglalkozott. Márton a bilingvizmus kiterjedt és előrehaladott fázisában lévő csángó nyelvjárás esetében természetszerűleg az átvétellel kapcsolatos jelenségeket emelte ki: az eredeti jelentés megőrződését a legtöbb esetben, az etimon jelentésének bizonytalanná válását és a tőle dubletteknek nevezett, jelentésükben elkülönült szópárokat (vö. Márton Gyula, *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Bukarest, 1972. 45–50). Zsemlyei kutatási területén a bilingvizmus nem általános, így ott tisztábban rajzolódhatnak ki a kölcsönszavak beilleszkedésével kapcsolatos jelenségek: a jelentésszűkülés, a poliszemantikus viszonyok, a jelentésváltozás típusai, a motiváció változása, a kölcsönszavak funkciói (vö. *A Kis-Szamos vidéki magyar tájszólás román kölcsönszavai*, Bukarest, 1979. 49–79). Ezek a vizsgálati szempontok jó alapot nyújthatnak az általánosításhoz, sőt konkrét etimológiák tisztázásához is. Ezért a továbbiakban nem annyira a szemantikai beilleszkedés vizsgálatának ezekkel az átfogó kérdé-

seivel foglalkozom, hanem inkább néhány új szempontra hív-
nám fel a figyelmet.

4. Az első észrevétel a szinonimitásra, illetőleg a poliszémiára vonatkozik. Kérdéses ugyanis, hogy annyira kiterjedt-e a nyelvjárásokba bekerült kölcsönszavak rokonértelműsége és többértelműsége, amint azt az említett szótári összefoglalások jelzik. Ha megnézzük például a MNyjRKsz. vagy a Tamás, UngElrum. szócikkeit, azt találjuk, hogy az azonos jelentésű szavak közül rendszerint egyik egy bizonyos nyelvjárásban ismert, a másik másban, ugyanígy a több jelentésű szó egyik jelentése is egyik nyelvjárásban ismert, a másik más nyelvjárásban. Ezek tehát nem igazi szinonimák és nem igazi poliszémák, hiszen a legtöbb esetben nem fordulnak elő ugyanannak a közösségnek a nyelvhasználatában, a strukturalista dialektológia megkülönböztetésével ezért jogosultabb (földrajzi) heteronimáknak, ill. (földrajzi) heteroszémáknak nevezni őket (e terminusokra nézve l. újabban: Imre Samu: MNy. LXXVII 12–3).

5 Az igazi szinonimitás esetében megfigyelhetők bizonyos törvényszerűségek, amelyeket a szemantikai szakirodalom jól ismer.³ Az egyik ezek közül a szinonimavonzás, attrakció törvénye. Egy fogalomnak több elnevezése van egy adott területen, ez vonzza a kölcsönszót mint lehetséges új szinonimát. E folyamatot Károly nyomán így jelölhetjük:⁴

1.A(a) + B(a) + C(a)

2.A(a) + B(a) + C(a) + X(a)

Például:

1. *őszivirág + őszike + kikerics* 'Colchicum autumnale'
2. *őszivirág + őszike + kikerics + brindus*
1. *fátavirág + cigányvirág + borsókavirág* 'Lathyrus vernus'
2. *fátavirág + cigányvirág + borsókavirág + pipizsoj*

Sokkal fontosabb ennél a másik törvényszerűség, a szinonimadifferenciálódás vagy disztribúció érvényesülése. Tulajdonképpen ennek alapján jöttek létre azok a dublettek is, amelyekről Márton Gyula többször is írt: *ágy* 'fiatalabb ágy' – *matusa* 'idősebb ágy', *kalapács* 'kicsi kalapács' – *csokán* 'nagykalapács', *koszár* 'kerekkosár' – *kos* 'kézikosár' stb. (vö. Márton i. m. 49). Lássuk ennek a folyamatnak a sémáját, majd néhány példát a növénynevek köréből:

1. $A(a, a^1, a^2)$
2. $A(a, a^1, a^2) + X(a, a^1, a^2)$
3. $A(a, a^1) + X(a^2)$

Például:

1. *fenyő* 'Picea, Pinus, Abies'
2. *fenyő + brád* 'Picea, Pinus, Abies'
3. *fenyő* 'Picea, Pinus' + *brád* 'Abies'
1. *eper* 'Fragaria sp.'
2. *eper + kapsony* 'Fragaria sp.'
3. *eper* 'Fragaria sp., F. viridis, F. vesca' + *kapsony* 'F. moschata'

Hasonló szerepet betölthet tükörfefejezés is:

1. *tüvis* 'Cirsium, Echinops, Carduus stb.'
2. *tüvis* 'Cirsium furiens, Echinops, Carduus stb.' + *ökörnyelv* (< *r. limba bóului*) 'Cirsium canum'

A Kolozsvár környéki román nyelvjárásokban hasonló ehhez a m. eredetű *rújă* és a *trandafir* jelentésmegoszlása: *rújă* 'Rosa canina' – *trandafir* 'R. multiflora, R. odorata' stb.

Máskor az átvevő nyelv egyszerre két szót vesz át, és ezek segítségével differenciálja az eddig egyetlen szó jelölte fogalmat:

1. $A(a, a^1, a^2)$
2. $A(a) + X(a^1) + Y(a^2)$

Például:

1. *fenyő* 'Picea, Pinus, Abies'
2. *fenyő* 'Picea, Abies, Pinus' + *molid* 'Picea excelsa' + *brád* 'Abies alba'

Ebben az esetben a nyelv eredeti szava és az átvételek genus-név – speciesnév viszonyba kerülnek egymással.

És végül arra is van példa, hogy a kölcsönszó két elkülönült alakváltozata külön-külön jelentést vesz föl, két önálló szóvá hasad:

1. $X(x)$
2. $X^1(x) + X^2(x)$
3. $X^1(x^1) + X^2(x^2)$

Például:

1. *katrinca* 'lepelszoknya'
2. *katrinca* + *karinca* 'lepelszoknya'
3. *katrinca* 'lepelszoknya (a csángó nyj-ban)' + *karinca* 'kötény (a székely nyj-ban)'

6. A román–magyar nyelvi kölcsönhatás, szókölcsonzés egyik legérdekesebb jelenségére Bakos Ferenc hívta fel a figyelmet. Arra, hogy ugyanannak vagy két, megközelítően

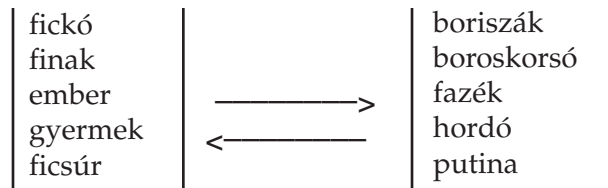
azonos fogalomnak a magyar nyelvben román, a románban magyar eredetű neve van. A r. *bundă* – *bondă* magyar eredetű, a m. *kozsók* viszont román eredetű. A két ruhadarab hasonlít ugyan egymáshoz, de a néprajzból ismert, hogy a *suba* és a *ködmön* két külön öltözködarab, és a kölcsönös átvétel a kulturális kölcsönhatással megmagyarázható. Bakos másik érdekes példája az, hogy Gyimeslokon a töltött paprika neve *tüötöt árdéj*, egy Máramaros megyei román kutatóponton *poprică împlută* (ALR. SN. IV 1099) (vö. Bakos: NytudÉrt. 89. sz. 57). A magyarázat kézenfekvő: a gyimesiek Moldvából kapták, onnan ismerték meg a zöldpaprikát, a máramarosi románok pedig Szatmár vidékéről.

Ehhez hasonló a r. *păsulă* és a m. *fuszulyka* viszonya: a Kolozsvár környéki és a tőle keletre fekvő magyar nyelvjárásokban a r. eredetű *fuszulyka* használatos, az itteni román nyelvjárásokban pedig a m. eredetű *păsulă* (vö. Péntek: NyIrK. XXII 178). Némileg eltér ettől a *trifoj* és a *luhăr* viszonya. A Kolozsvár környéki magyar nyelvjárásból ismert *trifoj* elsősorban a spontán fajt jelöli, a román nyelvjárásban használt m. eredetű *luhăr* pedig a termesztett fajt.

7. Az utolsó kérdés, amelyet érinteni szeretnék, a metaforikus változások megítélése. Egyes jelentésváltozások, illetőleg polyszemantikus viszonyok csak a morfoszemantikai mező hatásával magyarázhatók meg megnyugtatóan, önmagukban, egymástól elszigetelve etimológiai szempontból is kétesnek tűnhetnek. A mezőelméletnek az etimológiában betöltött szerepére Trier nyomán Pierre Guiraud hívta fel a figyelmet. Lásunk néhány konkrét példát, amely jól mutatja a jelentésmező hatását az ávételekben. Első pillantásra furcsának tűnhet, hogy a r. eredetű *ficsúr* szónak egyes magyar nyelvjárásokban 'kis vámszedő faedény a malomban' jelentése is kialakult (l. MNyjRKsz.), a *putina* szónak pedig a gúnyos, humoros árnyalatú 'kövér kisgyermek' jelentése. A magyarázatot ehhez a fura

jelentéskapcsolathoz abból kiindulva találjuk meg, hogy figyelembe vesszük: a magyar 'ember, fiatal legény' jelentésmezőhöz tartozó szavak és az űrmértéket jelölő szavak mezője állandó metaforikus kapcsolatban áll egymással, az előbbiek felvehetik az utóbbi jelentést, az űrmértékek neve pedig ironikus, gúnyos használatban emberre is vonatkoztatható:

Szintén a morfoszemantikai mező hatásának tulajdonítható, hogy a *kozsók* szónak 'elver' jelentésű *kozsókol* igei származé-

ka alakult. A magyar nyelvben ugyanis megszokott, hogy a ruhadarabok nevéből alkotott igei származék testi fenyítés jelölésére szolgál: *elnadrá-gol*, *megruház* stb. A *mutuj* szó 'persely' jelentése szintén azzal magyarázható, hogy a *néma* szónak már volt a nyelvjárásokban hasonló jelentése, tehát az alapjelentés ugyanazt a mellékjelen-tést indukálta.

8. Összegezőként két következtetést lehetne megfogalmazni:

a) Folytatni kell a kölcsönzések vizsgálatát részben a már összegyűjtött és közzétett gazdag szótári anyag további elemzésével, részben pedig a kölcsönzés más vonatkozásainak (tükörszó, tükörjelentés, tükörkifejezés; szintaktikai hatás; szemantikai beilleszkedés) analízisével.

b) Meg kell találni azokat a korszerű, a tudományos igényeket kielégítő dinamikus módszereket, amelyek alkalmasak a kétnyelvűség és a kevertnyelvűség folyamatainak és formáinak tanulmányozására. Ezeknek a módszereknek szorosan kell kap-

csolódniuk a szociolingvisztikához, hiszen az említett nyelvi folyamatok közvetlenül összefüggnek a társadalom folyamataival.

JEGYZETEK

1 Elsősorban a következő összegező munkákra gondolunk: Lajos Tamás, *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*. Budapest, 1966; Márton Gyula, *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Bukarest, 1972; Márton Gyula–Péntek János–Vőd István, *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest, 1977; Zsemlyei János, *A Kis-Szamos vidéki magyar tájszólás román kölcsönszavai*. Bukarest, 1979.

2 A példákat az *MnyjRKsz.*-ből veszem, a növényneveket a Szabó Attilával végzett növényismereti gyűjtésünk anyagából.

3 Vö. M. Bréal, *Essai de sémantique*. Paris, 1924. 26; St. Ulmann, *Language and Style*. Oxford, 1964. 74; Károly Sándor, *Általános és magyar jelentéstan*, Budapest, 1970. 235.

4 A szimbólumok jelentése: 1., 2., 3.: egymást követő állapotok; A(a), B(b) stb.: szóalakok és a hozzájuk kapcsolódó jelentések; X Y: kölcsönszók.

Adalékok a román eredetű népi növényneveink ismeretéhez

1. Az alábbi adatok, amelyekkel a román eredetű népi növényneveinkről eddig kialakult képet szeretném kiegészíteni, az „Ezerjófű 197” címen indított önkéntes gyűjtés eredményeként kerültek felszínre. Ennek a kis közleménynek nem lehet feladata, hogy részletesen beszámoljon mintegy ötven kutatópontra kiterjedő etnobotanikai gyűjtés megszervezéséről, irányításáról, eredményeiről. Hogy az adatok tudományos hitelével kapcsolatban felmerülő esetleges kételyeket eloszlassam (a gyűjtést általános iskolai tanulók végezték!), szükségesnek tartom mégis megjegyezni, hogy a szervezést vállaló *Jóbarát* című ifjúsági lap az irányítással az érdekelt szakterületek egy-egy kutatóját bízta meg. Így a gyűjtés sikeréhez szóbeli észrevételeivel vagy módszertani jellegű írásaival a munka nehezét vállaló Szabó T. E. Attilán kívül, aki a botanikát képviselte, hozzájárult még Rácz Gábor farmakológus, Szabó T. Attila nyelvészprofesszor, Kovács Sándor muzeológus, Faragó József folklorista, Kós Károly etnográfus és e sorok írója. Az árapataki adatokat Szató T. E. Attilával együtt alkalmunk volt a helyszínen is ellenőrizni. A beérkezett több mint négyezer herbáriumi lap alapján a növényeket szintén Szabó T. E. Attila határozta meg. Így véleményünk szerint – ha a növénynevek fonetikai lejegyzése nem éri el a kívánt szintet – a másik, ennél is fontosabb követelményt, a szó és a tárgy egységben való vizsgálatát sikerült megvalósítanunk. Az anyagot 1973 nyarán öt magyar szakos egyetemi hallgató segítségével szakszerűen elrendeztük az árkosi Agronómus Házban, ahol ma könnyen kezelhető etnobotanikai herbárium áll a kutatók rendelkezésére (a rendezést részben Vámszer Márta, részben e sorok írója irányította).

Ebből a gazdag adattárból közleményünk csupán a román eredetű növényneveket mutatja be, bár a népi botanikus terminológia vizsgálatának nyilván nem az az egyedüli, sőt talán

nem is a legfontosabb célkitűzése, hogy eredet szerinti rétegződését megállapítsa. Sok nehézséget okoz például, hogy a korábbi, vegyes értékű adatközlések meg sem kísérelték rögzíteni, hogy fajt vagy genust jelöl-e egy-egy növénynev. Így ma nagyon sok esetben már nehéz megállapítani, de újabb gyűjtéssel és kutatással mégis tisztázni lehet a növénynevek létrejöttének és használatának szabályait a népi terminológiában, a rokonértelműség, az azonos alakúság és a többértelműség bonyolult formáit stb. Tekintetbe véve azonban, hogy az elméleti kérdések tisztázása újabb gyűjtőmunkát és beható vizsgálatokat igényel, a magyar nyelv román kölcsönszavainak feldolgozása pedig közel áll a befejezéshez, sürgetőbbnek tartottam ezeket az adalékokat közzétenni.

2. Elsősorban azokat a most előkerült növényneveket emelném ki, amelyek a szövejtő szakirodalom számára részben vagy teljesen ismeretlenek voltak, ezért a románból való eredeztetés fel sem vetődhetett vagy csupán egy-két adatra épült.

A *csucsuka* növénynev Csíkszentimrén¹ a *Trifolium pratense* L. és a *T. repens* L. elnevezése, az első jelentésben a *piros herevirággal*, az utóbbiban a *fehér herevirággal* használatos szóparként, Csíkszentgyörgyön a *csucsuvirág*: *lóhere* jelentése szintén 'T. pratense L.'. A DicțEtnob² Erdélyből jelzi a 'T. pratense L.' névváltozatai között a *ciucurul popii* és a *ciucurul voinicului* szavakat. Valószínűleg ebből alakulhatott ki a m: *csucsu*, *csucsuka*, esetleg más, hasonló hangzású román növénynevek hatására, mint: *ciucicăi*, *ciucilași*, *ciuciulete*, *ciuciuleți* stb.

Már Blédy Géza felvetette régebbi adatok alapján a *csunya* '*Lathyrus tuberosus* L.' román etimológiájának lehetőségét (< r. *ciuni* 'ua': DicțEtnob). A most előkerült hasonló jelentésű árapataki adat nem oldja meg a származtatás kérdését (elképzelhető, hogy a magyar is, a román is a szlávból való), mégis újabb adalékkal szolgál a szó földrajzi elterjedésének és mai meglétének ismeretéhez.

Szintén Árapatakról való a *kértice* 'Potentilla argentea L.' adat, a *ketrice* alakváltozat pedig Illyefalváról. A DictEtnob. a r. *cîrtițe* növénynevet csak 'Filipendula vulgaris L.' jelentésben ismeri, az árapataki román nyelvjárásban azonban a *cîrtiță* jelentése, akárcsak a magyarban, 'P. argentea L.', így az átvétel ténye és iránya vitathatatlan.

Valószínűleg a r. *cocoșei* 'Lychnis flos-cuculi L.' szó az etimonja, de más jelentésben, az udvarhelyi *kukusé* 'Erythronium dens-cains L.' növénynévnek, amely ott a *kakasmandikó* szópárja. (A román megfelelőnek az irodalmi nyelvben is ugyanez a jelentése.)

A moldvai csángó nyelvjárásból Márton Gyula jelzi a *lumanerika* 'Verbascum thapsus L.' szót (A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. Bukarest, 1972. 400). Árapatakról most *luminika* alakban és 'Gentiana asclepiadea L.' jelentésben került elő. A román népnyelvben a *lumînărică* szónak a DictEtnob. szerint mindkét jelentése ismert, az árapataki román nyelvjárásban azonban csak a 'G. asclepiadea L.'.

Két, Vajdakamarásról előkerült növénynevet is be kell sorolnunk román kölcsönszavaink közé. Az egyik az 'Arenaria serpyllifolia L.' jelentésű *rokoina*. A r. *rocoina* növénynév hat jelentése között, amelyet a DictEtnob. felsorol, ez nem szerepel ugyan, az etimológiát mégsem éppen a román megfelelő széles körű elterjedtsége és kiterjedt jelentésmejeze valószínűsíti. A *tepelyágó* 'Geranium pratense L.' is minden bizonnyal a románból való, bár a pontos etimont a rendelkezésünkre álló források alapján nem tudjuk idézni. A DRM. említ egy *buruiană tăpălăgoasă* 'tányérlevelű dudva' szót, amely – ha megfelelőnek nem fogadható is el – jelzi, hogy a román népi terminológiában valószínűleg használt a *tăpălog*, *tăpăloagă* szó.

Új adat a türkösi *truszkó* növénynév is 'Polygonum amphibium L.' jelentésben. Ez a r. *troscot* átvétele (*troscot de apă*, *troscotul broaștelor*), amelyet a DictEtnob. ugyanebben a jelentésben idéz.

3. A népi terminológiának közismert jellegzetessége a tudományossal szemben a többértelműsége, poliszemiája. Román eredetű népi növényneveink poliszemiájának rendszerint az az alapja, hogy már az átadó nyelvben gazdag jelentésrendszerük van. A magyarban néha még tovább bővült a szó eredeti jelentése.

A r. *baraboinak* a DictEtnob. a 'Chaerophyllum bulbosum L.'-en és a 'Solanum tuberosum L.'-en kívül még további három jelentését ismeri. Az árapataki *barabuj* és a héderfői *barabaj* is 'Ch. bulbosum L.' jelentésű. Szentmihály-Ajnádon azonban a *barabojfú* a *keménmagnak* szópárja, azaz a herbárium példány szerint 'Carum carvi L.' jelentésű.

A román kölcsönszókkal foglalkozó szakirodalom a *brindusa*, *brinduska* szónak 'Colchicum autumnale L.' jelentését tartotta számon (vö. Márton–Péntek–Vöő, RomKsz.). Egy borszéki *brinduska*: *gyufavirág* adat azonban a *Crocus heuffelianus* L.-re, azaz a sáfrányra vonatkozik. Hasonló a helyzet az árapataki *mocsári sárgakukutával*. A *kukuta* általában (vö. Márton–Péntek–Vöő i.m.) 'bürök; Conium maculatum L.' jelentésű; ez több más jelentéssel együtt a románban is ismert (vö. DictEtnob.). A helyi román nyelvjárásban a *cucută* és az említett magyar nyelvjárási megfelelője 'Iris pseudocarus L.' jelentésű.

4. Az *áfonya* és a *kokojza* szavakról azt állapíthatjuk meg a rendelkezésünkre álló adatok alapján, hogy szinonimaként használatosak a népnyelvben 'Vaccinium myrtillus L.', illetőleg 'V. vitis-idaea L.' jelentésben. Az első jelentésre szópárként előforduló *kokojza*: *áfonya* adatokat idézhetünk (Csíkkarcfalva, Csíkszentimre, Parajd, Lövéte), valamint a következő változatokat: *áfonya*: *feketekokojza* (Gyergyóalfalu), *áfonya*: *kokojza*; *feketeáfonya* (Csíkszereda). Nem mondanak ellent a szinonimitás tényének az önmagukban álló *áfonya* (Árapatak, Kovászna) és *áfonyalapi* (Borszék, Kovászna, Nagybacon, Türkös) adatok sem, mivel nagyjából ugyanerről a területről került elő hasonló jelentésben a *kokojza* (Orotva-Tilalmas), *kukujza* (Alsósófalva,

Bucsintető, Felsősfalva, Gyergyószárhegy, Lövete, Székelyvar-ság), *kukojza* (Csíkkarcfalva), *kokojzalapi* (Szentmihály-Ajnád). A 'V. vitis-idaea L.' jelölésére – mint említettük – ugyanez a két szó szolgál: *kukujza* (Fenyéd), *kukojza* (Újtusnád), illetőleg jel-zős szerkezettel: *piros kokojza* (Gyergyószár-hegy), *havasi meggy: piros kokojza* (Csíkszentimre), *piros kokojzakóró* (Gyergyóalfalu); *piros áfonya* (Csíkszentgyörgy), *havasi meggy: vörös áfonya* (Csíkszentimre). Ezekből az adatokból arra lehet következtetni, hogy az *áfonya* és a *kokojza* nem faj-, hanem genusnév, 'Vaccinium L.' jelentésben! A fajjelölésre – ahol erre az igény megvan – a jelzős szerkezetű nevek szolgálnak: a *piros* előtagúak – mint láttuk – kizárólag "V. vitis-idaea L." jelentésűek, a *fekete* jelzőjűek pedig csak a 'V. myrtillus L.'-et jelölik, így – az említetteken kívül – a *fekete áfonya* (Csíkszentgyörgy, Korond, Uzon), *fekete kokojza* (Csíkszentimre, Gyergyószárhegy), *fekete kakujza* (Zetelaka) adatok. Egyébként a román *afin* és *coacăză* adatok nagyjából hasonló funkciójúak (vö. DictEtnob.), bár a román nyelvben – elterjedtebbek lévén – a funkciók világos elkülönülését nem annyira a szinonimitás zavarja, mint inkább a homonimitás; az, hogy mindkét szó, de különösen a *coacăză* és alakváltozatai, más genushoz tartozó fajokat is jelölnek (*afin*: *Arctostaphylos uva-ursi* L., *Vaccinium myrtillus* L., *V. uliginosum* L., *V. vitis-idaea* L.; *coacăză*: *Bruckenthalia spiculifolia* L., *Rhododendron kotschy* L., *Ribes grossularia* L., *R. rubrum* L., *V. myrtillus* L., *V. vitis-idaea* L., *Viburnum lantana* L.).

5. Másik, rendkívül elterjedt román eredetű növénynevünk, a *fuszujka*, szintén genusnév, 'Phaseolus L.' jelentésű, bár a most felszínre került adatok nagy része – érthetően – a *Phaseolus vulgaris* L.-re vonatkozik (Gyergyóalfalu, Györgyfalva, Kibéd, Mezőpanit), ugyanígy az árapataki *fuszujka*. Ide sorolhatók a növény részeire vonatkozó összetételek is: *fuszujkahéj*, *fuszujkahüvely* (Csíkszentimre), *fuszujkalevél*, *fuszujkavirág* (Vajdakamarás). A vajdakamarási *fehér fuszujka*

már egy kultúrváltozat neve. A *bihajfuszuika* (Árapatak) – jelentése 'Ph. coccineus L.', tehát fajnév. A *fuszuika* jelentését, amellet, hogy genusnév, még általánosabbá teszik azok a jelzős összetételei, amelyek más genushoz, vagy éppen más családhoz tartozó fajokat jelölnek, mint amilyen a *vadfuszuikavirág* 'Lathyrus vernus L.' (Parajd), 'Dentaria bulbifera L.' (Borszék).

6. A *lestyán* 'Levisticum officinale L.' újabb adatai a hangtani változatokra és a földrajzi elterjedésre vonatkozó képet teszik teljesebbé: *lestyán* (Csíkszentimre), *léstyán* (Etéd, Parajd), *leostyán* (Csíkkarcfalva, Csíkszentimre, Gyergyóalfalu), *léscsihán* (Árapatak). Árapatakon ismert az utóbbi alakváltozatnak 'Lamium album L.' jelentése, szinonima a *fehér gyöngyajak* névvel. Malomfalváról való egy 'Sisimbrium strictissimum L.' jelentésű *leostyán* adat, amely ott a *fagyökérfű*vel és a *fenyőborssal* szópárként használt. De ennek az adatnak a megbízhatóságát talán kétségbe kell vonnunk, s még inkább a firtosmartonosi *léstyánét*, amely a mellékelt növény szerint 'Chenopodium bonus henricus L.' jelentésű volna. A poliszémia ebben az esetben minden bizonnyal azzal is összefügg, hogy a növényismeret elbizonytalanodott, mivel maga a növény egyre ritkábbá válik.

7. A továbbiakban még néhány, már eddig is ismert román kölcsönszóval kapcsolatban sorolnám föl az újabban előkerült adatokat: *árdé* 'Capsicum annuum L.' (Árapatak) / *biszijok* 'Ocimum basilicum L.' (Vajdakamarás) / *brusztujlapi*: *kesorülapi* 'Arctium lappa L.' (Árapatak), a helyi román nyelvjárásban: *brustui* / *görgina*, *görgina pityóka* 'Dahlia variabilis L., ill. ennek gumója' (Vajdakamarás) / *gyócsé* 'Galanthus nivalis L.' (Árapatak) / *malin*: *vadboroszlán* 'Padus racemosa L.' (Árapatak), a helyi román nyelvjárásban: *mălin*.

A magyar–román interetnikus kapcsolatok néhány nyelvi vonatkozása

1. Bármennyire szoros is a kapcsolat a kulturális és a nyelvi interferencia között, erőszakolt volna minden kulturális hatásban nyelvi hatást is látni vagy minden nyelvi kontaktus háttérében közvetlen kulturális okot föltételezni. Az interetnikus kapcsolat eltérő etnikumú közösségek közvetlen és/vagy rendszeres érintkezésében, gyakran éppen együttélésében valósul meg. Mindez igényli a nyelvi közvetítést, az egyéni vagy a közösségi kétnyelvűséget, amely az információt mindkét irányban áteresztő hártaként működik. Természetesen jelentős különbség van a napi együttéléssel velejáró verbalizáció, aktív kétnyelvűség és a más módon: migrációval, árucserével, transzhumálással közvetített lexikális hatás között. Minden azonban beletartozik a közvetlen kapcsolatok körébe.

A nyelvi interferencia Kárpát-medencei vizsgálatának nehézségei abból adódnak, hogy az újabb jelenségek, folyamatok keverednek a régiekkel, illetőleg jelentős mértékben elfedik mindazt, ami a spontán nyelvi hatás következménye. A hagyományos, kiegyensúlyozott, kölcsönös, koordinált kétnyelvűséget jogi, adminisztratív és hatalmi tényezők egyoldalú, aszimmetrikus (eufemisztikusan művelt) kényszerkétnyelvűséggé változtatták, amely már csak egy irányban közvetít. A kölcsönzések körében jelentősen megemelkedett az ún. hiánykölcsönzések aránya, amelyek az izoláció, valamint a nyelvi korlátozások okozta nyelvi üröket hivatottak betölteni (pl. a nyelvújítási szók helyett átvett román szavak a csángóban, az államnyelvi szavak nagy száma a kisebbségi nyelvváltozat hivatali és szaknyelvi változatában stb.). A kiterjedt kétnyelvűség körülményei között pedig általánosak az ún. alkalmi parole-kölcsönzések, az aktív kétnyelvű beszédében ugyanis potenciálisan bármi előfordulhat a másik nyelvből.

2. A korábbi jövevényszó-monográfiák, a *Bakos Ferencé*¹ kivételével, nem tettek különbséget a kölcsönzések jellege között. Egybemosódik bennük az idegen és a jövevényszó kategóriája, a hapax és az általános elterjedtségű szó, a szűk regionális átvétel és az irodalmi, a speciális fogalom jelölésére szolgáló kölcsönzó és az, ami csupán a szinonimasort gazdagítja. Mindezt legfeljebb a forrásjelzetekből lehet kikövetkeztetni.

A néprajz, illetve általánosabban az interetnikus kapcsolatok szempontjából a langue-értékű kulturális kölcsönzések vallo-mása a fontos, belőlük lehet több-kevesebb valószínűséggel az etnokulturális folyamatokra következtetni. Kétségtelen ugyan-is, hogy az egyes régiók, kisebb vagy nagyobb tájak, tájegysé-gek, ha megtartják is etnikai karakterüket, areálishan részben kiegyenlítődnek, kulturálisan, valamint a nyelv és a nyelvhaszná-lat módja tekintetében közelednek egymáshoz. Ennek számos tanújelét rögzítette mind a nyelvészet, mind a néprajz az elmúlt évszázadokból. Megmaradtak továbbra is olyan fontos elkülö-nítő nyelvi jegyek, mint a keleti (ortodox) kultúrkör nyelveire jellemző zenei hangsúly, veláris *ă* és *î*, jésített mássalhangzók (konzonantikus jelleg) stb. és tőlük areális tiplológiai oppozíci-óban a nyugati katolikus nyelvekre jellemző dinamikus hang-súly, palatolabiális *ö* és *ü*, kemény mássalhangzók (vokalikus jelleg) stb. Mind erre, mind a kiegyenlítődésre számos tanulsá-gos példát vonultatott föl *Gáldi László*.²

Van egyfajta „negatív” kiegyenlítődés is, amivel arra szeret-nék utalni, hogy például Erdélyben a peremhelyzet és az elszigeteltség mellett az is konzervál némely archaikus nyelvi for-mákat, hogy a velük analóg kategóriák a román nyelv ottani tá-ji változatában is gyakoriak. Érzékelhetően gyakoribbak, élőbb-pek például az archaikus múlt idejű (összetett) igealakok Kalo-taszegen azokban a falvakban (Gyerómonostoron, Magyar-valkón), ahol a spontán népi kétnyelvűség általános, és ebben a kétnyelvűségben a megfelelő román nyelvi formák is jelen van-nak. Hasonlóképpen bizonyára nemcsak a csángó nyelvjárás

közismert archaikus és konzervatív jellege őrizte meg a kicsinyítő és becéző formákat meg a szintén hasonló, emotív funkciójú gyakorító igeképzőket. Ebben szerepe lehetett a hasonló jellegű moldvai román nyelvjárásnak. Említeni lehetne még az erdélyi nyelvváltozatnak azt a sajátosságát, hogy gyakoribbak benne a felszólító igealakok, a névszók többes számú alakjai, amelyek mind összefüggnek román, illetőleg általánosabb nyelvi sajátosságokkal.

Gáldi vetette föl mint kutatási feladatot a magyar és a balkáni kifejezéskincs vizsgálatát. Azért hozakodom vele újra elő, mert tudomásom szerint azóta sem talált különösebb visszhangra, pedig ez egy jellegzetes etnolingvisztikai téma, és elmentmond annak a tévhitnek, hogy a frazeológia minden nyelv legkarakterisztikusabb része.³ Idézem Gáldi erre vonatkozó szövegét: „Bármilyen nagy azoknak az egyezéseknek a száma, amelyek egyszerűen azonos, de egymástól független szemléletből magyarázandók, mégis feltétlenül akad sok olyan, ahol nyilvánvaló hatásról, közös eredetről van szó. Egyes esetekben az ősforrásig, a bizánci–görög frazeológiáig is visszanyomozhatunk. A magyar *parancsol* igének udvariassági használata (*parancsoljon leülni*) egyenesen a bizánci etikettel függ össze, mely a bolgárban és a románban is nyomot hagyott. Ez a bizalmas kifejezés: *rágja a fülem* (pl. kéréssel stb.), szintén számos balkáni párhuzamra talál (ilyen a bolgár *izede mi ušit*, a román *mi-a mâncat urechile* stb.). Egy-egy magyar közmondás, mint pl. *eső után köpönyeg*, bolgár és román területen is közöséges (a románban hungarizmussal: *după ploaie chepeneag*)... Sajátságos megfigyelni, hogy legtöbb ilyen balkáni egyezéseket mutató magyar kifejezés nálunk határozottan népies jellegű: pl. *egy pipa dohányt sem ér* bolgáruul így hangzik: *lula tiutiun ne struva*. Mindezen kérdések beható vizsgálatot érdemelnének, s bizonyos mértékben a magyar kifejezéskincset a balkáni nyelvészet állandó összehasonlítási forrásává avatnák.”⁴

A legújabb kori regionális hatásban is jelen vannak román eredetű, románból fordított frazémák. Horváth István magyarozdi monográfiájában⁵ például ilyeneket találunk: *perzsel, ahun elmenyen* 'ellop, amit megfoghat' (<r. *arde pe unde trece*); *ügyelj, me kiveszen az eszedből* 'vigyázz, mert elcsábít' (<r. *te scoate din minti*); *nekem nem csudám* 'engem nem bosszant' (<r. *nu mi-e ciudă*). A kétnyelvűségtől közvetlenül befolyásolt belső-erdélyi beszélt nyelvi változatban megszokottak továbbá az ilyen kifejezések: *mellette tart* 'az ő pártján van' (<r. *ține cu el*); *na, nem tudtam!* 'gúnyos megjegyzésként: nahát! halljunk oda!' (<r. *n-am știut!*).

3. Az említett kulturális kiegyenlítődés irányára, jellegére utal az is, milyen szintre, mely nyelvváltozatba jutnak el az átvételek. Ebben is van egy eléggé feltűnő aszimmetria a magyar–román kölcsönhatásban. Ez abban nyilvánul meg, hogy a román nyelv magyar eredetű elemei viszonylag nagy számban vannak jelen a román köznyelv szintjén, alapvető fogalmi körökben, fordítva viszont, a közmagyarban, mindössze 15–20 román elemet lehet kimutatni. A regionális elemek elterjedési köre is igen változó, és még egy régió belül is nagy a különbség a beszédtemáktól és a szövegtípusoktól, műfajoktól függően. Az előbbire Bakos Ferencnél is találunk részletes elemzéseket, magam is megkíséreltem tipizálni az erdélyi régiókat a román nyelvi hatás intenzitása szempontjából.⁶ Ezek a típusok végső fokon a nyelvi környezet és az aktív kétnyelvűség típusai. Az alsó értéket éppen az északkeleti nyelvjárás képviseli 0,5 százalékos értékkel (az aktív szókincs román eredetű elemeinek aránya), kétnyelvű környezetben ez már 2–3%-os, a moldvai csánegóban jóval 10 százalék fölötti.

Bakos Ferenc külön táblázatban mutatja be az északkeleti régió román eredetű elemeit,⁷ a következő megyéket sorolva e tájhoz: Ugocsa, Bereg, Ung, Sáros, Zemplén, Abaúj, Gömör, Borsod. Megállapítása szerint: „E tájon összesen 39 román eredetű

elemet tarthatunk számon. Zömükben és az egész területre jellemzően a pásztorszókinccs elemei, egy részük már a 16–17. században megjelenik.”⁸ Ilyen közismert szavak tartoznak a fogalomkörbe: *berbécs, brindza, cáp, domika, esztrenga, galáta, gulászta, hodály, kosár, putina, zsendice* stb.

Az egyes népköltészeti műfajoknak a nem beilleszkedett kölcsönszavak iránti érzékenységét *Zsemlyei János* jelzi. Tudjuk, hogy a folklórszövegek egyéb tekintetben is kevésbé regionálisak, fölülte állnak az élőbeszéd nyelvjárásiasságának, regionalitásának. A Kis-Szamos mentéről *Zsemlyei* azt írja, hogy ott a balladaszövegekben nem fordulnak elő román elemek, a népmesékben és egyéb népköltészeti műfajokban is csak elvétve.⁹ Hasonló megállapításokat tesz a moldvai csángóra vonatkozólag *Márton Gyula*.¹⁰ Mindez azt jelzi, hogy a ritualizált szövegek ellenállóbbak, mind az idegen elemek befogadása szempontjából, mind a nyelvi erózió és a nyelvcsere szempontjából. *Tánczos Vilmos* vizsgálatai szerint a moldvai csángóban az archaikus imarepertoár kicserélődése mintegy a nyelvcsere végpontját jelenti.¹¹

4. A közösségi kétnyelvűséget nem befolyásolja különösképpen, milyen mértékben kompatibilis, tipológiailag mennyire áll közel egymáshoz a két nyelv. Ez a távolság ugyanis mindenképpen kölcsönös, és a spontán nyelvelsajátítást nem befolyásolja. A kölcsönelemek átvétele is független ettől, de az adaptáció ennek függvényében már jóval bonyolultabb folyamat, hiszen a magyar és a környező nyelvek olyan eltérő sajátosságait kell áthidalnia, mint az eltérő fonémarendszer és a fonémák eltérő kapcsolódási rendje, a többnyire eltérő hangsúlyviszonyok, a nyelvtani nemek, az analitikus-szintetikus, flektáló-agglutináló jelleg stb.

A szókölcsonzés tekintetében legfontosabb annak a részbeni kiegyenlítése, amit a nyelv második önkényességének tekintünk: az eltérő fogalmi mezőknek és jelentésmezőknek. Az át-

vételek törzsanyaga denotatív funkciójú elemekből áll, olyan elemekből, amelyek kulturálisan és fogalmilag újak, korábban ismeretlenek az átvevő nyelvben. Ezek némelykor szinte teljes fogalmi köröket jelentenek, mint például a fejős juhászat román eredetű terminológiájában, a népi mitológia és népszokások némely vonatkozásában. Máskor az átadó nyelv csupán közvetítője némely újdonságnak, a nyelvi átvétel iránya így az új tárgyak, jelenségek elterjedési irányára utal. Közismert példa erre az újvilági növények és terminológiájuk (kukorica, bab, tök) keleti, román közvetítésű elterjedése Erdélyben, vagy akár a padlizsán századunkbeli, jól nyomon követhető útja keletről nyugatra.

A dolgok és a szavak különböző irányból történő közvetítése eredményezhet a szó szoros értelmében vett kölcsönös átvételeket. Bakos Ferenc hívta fel a figyelmet arra, hogy némely esetben ugyanannak a fogalomnak a magyarban román, a románban magyar eredetű neve van.¹² Egyik példája a székelyföldi *árdéj* és a máramarosi román nyelvjárásbeli *poprică*. Saját gyűjtésünkben ilyen a Kolozsvár környéki és ettől keletre fekvő területeken (a székelyben is) a román eredetű *fuszulyka*, a belső-erdélyi román nyelvjárásokban pedig a magyar eredetű (követítésű) *păsulă*. Némileg eltér ettől a *trifoj* és a *luhăr* viszonya. A Kolozsvár környéki nyelvjárásból írmert *trifoj* elsősorban a *Trifolium* spontán fajait jelöli, a román nyelvjárásban használt magyar eredetű *luhăr* pedig a termesztett fajokat (T. pratense és T. repens).

A szavak szeszélyes vándorlása, jelentésük módosulása olykor azt is eredményezheti, hogy némelyikük visszakerül az átadó nyelvbe. A visszakölcsönzés jellegzetes példája a r. *borcan*, amely a magyar *borkanna* átvétele, *borkán* alakban visszakerülve pedig már 'befőttesüveg, uborkásüveg' jelentésű. Zsemlyei jegyezte le a Kis-Szamos menti Bádokon az 'agyagos föld' jelentésű *ázság*-ot, amely az *agyag*ból alakult át a *dzs*-ző helyi román nyelvjárásban (m. *agyag* > r. *ageag*, *agiag*, *ajag* > m. *ázság*);

a *csánga* 'kolomp' a *csengő* visszakölcsönzött alakja (m. *csengő* > r. *ceangă* > m. *csánga* 'kolomp').¹³

5. A kalotaszegi növénynevek eredetét vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy mennyiségileg több a magyar eredetű átvétel a románban, mint fordítva, és hogy ezek jórészt természetű növényekre, főként dísznövényekre vonatkoznak. A helyi magyar nyelvjárás román eredetű növénynevei a gyűjtögetés körébe tartozó vadon termő növények elnevezései, vagy olyan növényeket, virágokat jelölnek, amelyek színük alapján vagy más motiváció szerint közismerten „románok”, az etnikai és kultikus preferencia teszi őket azzá a másik közösség szemében.¹⁴

Gyakoribb mégis, mint a legtöbb szerző kiemeli, hogy periférikus fogalmak és részfogalmak jelölői kerülnek átvételre, és ezek azok, amelyek átrendezik a jelentésmezőt. Az már mélyreható nyelvi kapcsolat jele, mint Bakos Ferenc írja,¹⁵ és ritkán tapasztalható, hogy valamely lexéma a maga teljes „szemantikai nyalábjával” kerüljön át egyik nyelvből a másikba. A román eredetű elemek köréből ő ilyeneket említ: *baraboly*, *bulándra*, *burdé*, *butuk*, *galáta*, *gusa*, *hodály* stb. Szemantikailag gyakoribb a jelentésszűkülés vagy egyszerűen az, hogy az átadó nyelvbéli poliszémiaiából rendszerint (legalábbis az átvételt követően) monoszémia lesz, többnyire csak az alapjelentés öröködik meg. Ennek ismert, sajátos példái azok, amelyek az átvevő (magyar) nyelvben a másik (román) nép sajátosságait fejezik ki: *dászkal* 'román kántortanító' < r. *dascăl* 'kántortanító', *fáta* 'román leány' r. *fată* 'leány', ehhez hasonlóak még: *botyezál* 'román rítus szerint keresztel', *damna* 'román úrinő', *domnisara* 'román kisasszony', *ficsorestye* 'román legényes tánc' stb.¹⁶

A jelentésszűkülés gyakran azt tükrözi a megőrzött szemantikai jegy alapján, hogy milyen újdonságot jelent a szótól jelölt tárgy vagy eszköz. A román *mrajă* 'halászhaló, vejsze' a székelyben *marázsa* alakban 'rekesztőhaló' jelentésű. Háromszéken pedig 'szárnyas varsa'.¹⁷

A szemantikában szinonimadifferenciálódásnak vagy disztribúciónak nevezett törvény a jelentésmező részletezőbb felosztását, a fogalmak pontosabb elkülönítését teszi lehetővé. A Székelyföldön a *szemerke* a lucfenyőt (*Picea excelsa*) különbözteti meg a többi fenyőtől, elsősorban az erdeifenyőtől (*Pinus silvestris*). Kalotaszegen a románból kölcsönzött *brád* a jegenyefenyő (*Abies alba*) megkülönböztetésére szolgál, de néhány faluban egyszerre két szót kölcsönöznek, és ezekkel differenciálják az addig egyetlen szóval jelölt fogalmat, így pontosabban tudják tagolni az addig egységes jelentésmezőt. Itt egyszerre kerül be a *fenyő* mellé a *molid* és a *brád*. Ebben az esetben a nyelv eredeti szava megőrzi általános jelentését, a *molid* 'Picea excelsa', a *brád* pedig 'Abies alba' jelentésű.

Hasonló a helyzet a 'Fragaria' jelentésű *eperrel*, amelynek a szemantikai megterheltségét még növeli, hogy a *Morus* termését is jelöli. A románból kölcsönzött *kapsony* a *Fragaria moschata*, azaz a kerti szamóca önálló jelölésére szolgál. Megkülönböztető szerepet tükörkifejezés is betölthet. A *tövis* jelölője a *Cirsium*, *Echinops*, *Carduus* és más génuszoknak, a melléje bekerülő *ökörnyelv* (a r. *limba boului* tükörszava) differenciáltan jelöli a *Cirsium canumot*, azaz a *szürke aszatot*. A Kolozsvár környéki román nyelvjárásban hasonló ehhez a m. eredetű *rujă* és *trandafir* jelentésmegoszlása: *rujă* 'gyepűrózsa: *Rosa canina*' – *trandafir* '*R. multiflora*, *R. odorata*' stb.¹⁸ Ebben az opozícióban a magyar eredetű szó szemantikailag és kronológiailag is megelőzi a másikat.

6. Mivel a szókölcsonzés folyamatában gyakran érvényesül a szinonimavonzás vagy attrakció törvénye, látszólag fölösleges átvételek is bekerülnek a nyelvbe (Luxuslehnwort). Az aktív kétnyelvűség körülményei között vannak valóban fölösleges kölcsönzések, amint ezt a nyelvművelés is oly gyakran szóvá teszi. Tekintetbe kell azonban venni több tényezőt is. Az egyik, hogy némely fogalmaknak (pl. virágoknak) a népnyelvben álta-

lában több vagy éppen sok nevük van, még ha ez nem valódi szinonimia is, hanem inkább földrajzi heteronimia. Ilyen esetben a többnevűség vonzza a kölcsönszót mint lehetséges új szinonimát. Például a *Colchicum autumnale* neveként ismert *őszivirág*, *őszike*, *kikerics* mellé új szinonimaként került be a kalotaszegi nyelvjárásba a *brindus*. A '*Lathyrus vernus*' jelentésű *borsókavirág*, *cigányvirág*, *fátavirág* vonzza az újabb szinonimát, a *pipizsojt*.

Ezek az átvételkor fölöslegesnek tűnő kölcsönszók kerülnek aztán be a differenciálódás folyamatába, és válnak fokozatosan eltérő jelentésű szópárokká. Ezt és a *dublett* terminust Márton Gyula használta a csángó nyelvjárásbeli szinonimapárok (vagy szinonimasorok) jelölésére, illetőleg éppen arra a jelenségre, hogy a szinonimák jelentése fokozatosan elkülönül. „Egyes csángó településeken például az *ángy* a fiatalabb, a *matusa* az idősebb *ángy* neve... Ugyanígy: *kalapács* 'kicsi kalapács': *csokán* 'nagykalapács'... A jelentésváltozásnak oka lehet az is, hogy a román és csángó szó jelölte tárgy, eszköz stb. közt különbség van. A *harisnya* és az *icár* pl. ma már egyaránt a fehér gyapjúposztóból készült, szűk nadrágot jelenti, egy-két kutatóponton azonban az egyik (a *harisnya*) a ványolt, a másik (az *icár*) a ványolatlan posztóból varrt nadrágnak a neve... A *pince* ... több kutatóponton csak a kezdetlegesebb pincét jelenti, a kőpincének *bécs* a neve. Ugyanígy a *tányér* szó több faluban csak a cseréptányért jelenti, a porcelántányért a románból kölcsönzött *fárfuria* szóval jelölik...”¹⁹ Mindaz tehát, ami az átvétel pillanatában fölösleges luxusnak tűnik, a későbbiekben funkcionálissá válhat, többek között alkalmas lehet arra, hogy lehetővé tegye a pontosabb fogalmi elkülönítést. Kétségtelen azonban, hogy a szópárok, a szinonimák bősége velejárója az aktív kétnyelvűségnek, a domináns kétnyelvűségnek, amelynek folyamatában a domináns nyelv elemei (lexémái, szerkezetei) fokozatosan foglalják el az anyanyelv megfelelő elemeinek helyét, veszik át funkcióját. A kétnyelvűség ilyen esetben zsilipként

működik, a spontán nyelvcseré, a nyelvi asszimiláció zsilipjeként.

7. Az interetnikus kapcsolatok más, nem kevésbé fontos vonatkozásait tükrözik azok a kölcsönelemek, amelyeknek elsődleges szerepe nem referenciális: nem a jelölés, a fogalmi megkülönböztetés vagy részletezés, hanem az expresszivitás, az érzelmkifejezés. Általánosan ismert, hogy tabuszavak helyett kézenfekvő idegen szavakat használni, pl. a szitkozódásokban; a mágikus szavak is hatásosabbak, ha érthetetlenek; eufemizmusként szintén megszokott az idegen szavak használata az illetlen szavak, kifejezések helyett. Ritka az ameliorációs eltolódás az átvételekben, az ismert román eredetű szavak közül a *cimbora* ilyen, amelynek a pozitív 'jóbarát, játszópajtás' jelentése vált köznyelvvé, a negatív 'cinkos, tettestárs' jelentése a mai nyelvben ritkább.

Mindez a kölcsönzés motivációjaként is fontos: „Az átvétel hatóerői között szerepet játszik – írja Bakos Ferenc²⁰ –, hogy az idegen elem színesebb, mint a jól ismert hazai; különösen alkalmas mind szépítő, mind becsmérlő árnyalatok kifejezésére.” Az általános tapasztalat mégis az, és erre kivétel nélkül minden szerző felhívja a figyelmet, hogy az átadó nyelvbeli közömbös hangulatú szó az átvevő nyelvben válik gúnyossá, tréfássá, rosszallóvá vagy éppen becsmérlővé. Bakos táblázatosan is közölt összeállítására az észbeli fogyatékoság, gyarlóság jelölésére 57 román eredetű szó került át a magyar nyelvjárások szókincsébe.²¹

A nyelvi kölcsönzés e jól ismert jelenségének a magyarázatára Szilágyi N. Sándor vetett föl új, kognitív szemantikai szempontokat a *Szociálpszichológiai tényezők a szókölcönzésben* címmel az 1994-es egri magyar nyelvészkongresszuson tartott előadásában. Szilágyi bizonyára okkal értékeli úgy, hogy ebben a szókölcönzésnek az etnocentricitással²² való szoros összefüggése tükröződik. Vizsgálati anyagként Márton Gyula-Péntek

János–Vöö István *A magyar nyelvjárások román kölcsönzavai* című munkájában szereplő mellékneveket (összesen 241-et) használta föl, ezeket vizsgálta a *mi: mások* (= nem mi) oppozícióban. Az anyag 83,4 százaléka negatív, pejoratív jelentésű, ebben is sok a csökkent észbeli képességet kifejező szó. Szilágyi ezt elhárító szókölcsonzésnek nevezi: „Ezek a szavak mind olyan tulajdonságokat fejeznek ki, amilyenek az etnocentrikus szemlélet szerint nem lehetnek jellemzőek a MI-csoportra. Ha mégis előfordulnak, a beszélő találóbbnak érzi olyan szóval megjelölni őket, amelyek nem a MI-csoport nyelvéből valók... Ezzel egyrészt eltávolítja az illető tulajdonságot a MI-csoporttól, másrészt pedig megőrzi – az annak ellentmondó tények ellenére is – az etnocentrikusság logikájának épségét. Véleményem szerint tehát az ilyenfajta szókölcsonzésnek kettős funkciója van: egyrészt beletartozik abba az elhárító mechanizmusba, amellyel az illető közösség saját pozitív énképét védi, másrészt pedig egyfajta kísérlet a kognitívdiszonzancia feloldására.”²³

A román nyelvbe bekerült magyar eredetű melléknevek valamivel kedvezőbb képet mutatnak, csak 61 százalékuk pejoratív, 17 százalékuk, szám szerint 21 szó, kimondottan pozitív. A pejoratív jelentésűek körében a jellembeli tulajdonságokra utalók között a szerző három olyanra figyelt föl, amely hitszegésre, csalárdságra vonatkozik: *alnic* 'álnok', *cealău* 'csaló, csalfa' és *viclean* 'hűtlen, álnok, hamis, ravasz'. Szilágyi fontosnak tartja megjegyezni: „Ilyen a magyarba átkerült román eredetű melléknevek között egy sincs. Ezt már csak azért is érdemes szóvá tenni, mert a magyaroknak a románokról alkotott imázsában ezek a minőségek gyakran mint a románok jellemző sajátosságai szerepelnek, miközben a szókölcsonzés arra utal, hogy a románok viszont a magyaroknál fokozottabb mértékben szeretnék távol tudni maguktól őket.”²⁴

A tanulság tehát az, hogy mindebben egy olyan mechanizmus működik, amely nem föltétlenül valamely szomszéd etnikum rossz, negatív tulajdonságait fejezi ki előítéltszerűen a tő-

le kölcsönzött szavakkal, hanem a nyelvi mágia rejtett gesztusával elsősorban saját magáról szeretné elhárítani őket. Ez a jóhiszemű elmélet mindenképpen új szempontot jelent a kölcsön-elemek megítélésében.

JEGYZETEK

- 1 Bakos F., 1982.
- 2 Gáldi L., 1946/1986. 44–52.
- 3 Ezzel néha vissza is élnek a frazeológia vizsgálatában, amikor felszínesen az etnikai karakterre következtetnek az úgymond sajátos kifejezésekből.
- 4 Gáldi L., 1946/1986. 53.
- 5 Horváth I., 1971. 394–432.
- 6 Bakos F., 1982. 111–138; Péntek J., 1992.
- 7 Bakos F., 1982. 124–125.
- 8 I.m. 125.
- 9 Zsemlyei J., 1979. 43.
- 10 Márton Gy., 1972. 36–38.
- 11 Tánczos V., 1995.
- 12 Bakos F., 1982. 57.
- 13 Zsemlyei J., 1979. 14–15. A megfelelő címszavak a Márton Gy.–Péntek J.–Vöö I., 1977-be is belekerültek.
- 14 Péntek J.–Szabó A., 1985. 174.
- 15 Bakos F., 1982. 86.
- 16 Zsemlyei J. 1979. 65.
- 17 Bakos F., 1982. 94.
- 18 Péntek J.–Szabó A., 1985. 175.
- 19 Márton Gy., 1972. 49–50.
- 20 Bakos F., 1982. 89.
- 21 I.m. 91.
- 22 Az etnocentricitást az ideologikus etnocentrizmustól elhatárolva Szilágyi úgy értelmezi, mint „valamely (alkalmasint minden) etnikai közösségnek azt a természetes... beállítódását, amelynek alapján az illető közösség tagjai saját nyelvüket, szokásaikat, hagyományait, kultúrájukat természetesebbnek, helyénvalóbbnak, magyarán különbnek érzik másokénál”. (Szilágyi N.S., 1994. 1.)
- 23 Szilágyi N.S., 1994. 5.
- 24 I.m. 12.

IRODALOM

Bakos Ferenc 1982 A magyar szókészlet román elemeinek története. Budapest
Gáldi László 1946/1986 A Dunatáj nyelvi alkata. Újraközölve a Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon című antológia II. kötetében. 44–72.

- Horváth István 1971 Magyarózdi toronyalja. Írói falurajz. Bukarest.
- Márton Gyula 1972 A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. Bukarest
- Márton Gyula–Pétek János–Vő István 1977 A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. Bukarest
- Pétek János 1992 Kísérlet a regionális szintű román nyelvi hatás mértékének kvantifikálására. In: Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. Szerk: Kontra Miklós. *Linguistica Series A Studia et dissertationes*, 9. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 159–164.
- Pétek János–Szabó Attila 1985 Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete. Bukarest
- Szilágyi N. Sándor 1994 Szociálpszichológiai tényezők a szókölcsonzésben. Kézirat.
- Tamás Lajos 1966 *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*. Budapest
- Tánczos Vilmos 1995 A nyelvváltás jelensége a moldvai csángók egyéni imarepertoárjában. A *Kétnyelvűség* című folyóiratban megjelenőben lévő kézirat.
- Zsemlyei János 1979 A Kis-Szamos vidéki magyar tájszólás román kölcsönszavai. Bukarest

A MAGYAR NYELV HELYE ÉS HELYZETE

Magyar nyelvi gondok Romániában

A kisebbségi lét különleges helyzetet teremt az anyanyelvű beszélő számára. A légzéshez hasonló természetességű beszéd a nyelv ritkuló légköre miatt nehézkessé, kapkodóvá válik. És bár két-három generáción át volt ideje alkalmazkodnia e magas hegyi atmoszférához, nyelvi lélegzetvétele ma is kapkodó, néha egyenesen a fuldoklás görcseit mutatja. Érzelmileg a beszélők többsége inkább ragaszkodik veszélyeztetett anyanyelvéhez, mint az anyaországbeliek, bár naponta kell tapasztalniuk, hogy jogi alávétettsége és korlátozottsága miatt használati értéke nem teljes, nem tökéletes.

1992 tavaszán, amikor az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetségének alakuló közgyűlését tartottuk Kovásznán, arról is beszélgettünk: vállalhatja-e ez a szövetség vagy akár a nyelvvelők népesebb tábora a jogi értelemben vett nyelvvédelmet is? Bár igencsak hozzászoktunk a mindenességhez, a kényszerhelyzetek kényszerfeladataihoz, mégis túlzásnak tartottuk, hogy önként magunkra vegyük a nyelvvel kapcsolatos összes gondokat. Ez ma már fölösleges is volna, hiszen a politikai érdekvédelmi szervezetek, a művelődési és szakmai intézmények a maguk módján mind képviselik az anyanyelv ügyét. Mint a következőkben vázolni szeretném, a nyelvi gondok valóban olyan jellegűek, hogy szükség van minden anyanyelvű beszélő és minden kisebbségi intézmény közreműködésére, jogászok aktív jelenlétére a jogalkotásban és a jogvédelemben, nemkülönben a kommunikáció technikai szakembereinek és tartalmi kivitelezőinek egyszerűzetére és végül a nyelvészek, pedagógusok nyelvápoló, nyelvvelők buzgólkodására.

A Romániában mindenütt tapasztalható hungarofóbia nagyon gyakran nyelvelenességben nyilvánul meg, ez pedig már eleve meghatározza a magyarul beszélők nyelvi közérzetét. Politikusok, egyházi vezetők, a hungarológiához mit sem értő

nyelvészek, elfogult újságírók és indulattól fűtött pártvezérek szinte naponta marasztalják el a magyar nyelvet. Ennek politikai összetevőiről nem kívánok szólni, sem a primitív etnocentrizmusra épülő nacionalizmusról, jelezni szeretném viszont, mint az ellenséges reflexek egyik okát, hogy a mai román human értelmiség középnemzedékében vagy a fiatalok körében nyelvünknek, kultúránknak alig van ismerője. Jellemző például, hogy az Akadémia bukaresti nyelvészeti intézetének évtizedek óta nincs hungarológus szakembere. Az ellenséges indulatok tehát részben az ismeretlen idegen nyelvnek szólnak, amelyet akarva-akaratlanul nagyon sok románnak mégis el kell viselnie környezetében.

Ehhez járul még a magyar nyelv alárendelt státusából fakadó aszimmetrikus kétnyelvűség, amely a köznapi közléshelyzetekben a magyaroknak teremt előnyösebb helyzetet. Közismert, hogy még a fejlett nemzetállamok sem honorálják különösképpen a pragmatikusan indokolt és az állampolgári lojalitást is kifejező kétnyelvűséget. Romániában a magyar lakosság túlnyomó többsége kétnyelvű, az értelmiség mindenképpen az. Ennek ellenére a magyar nyelvűséget gyakran mint nyelvi fogyatékoságot tüntetik föl, holott ez az állapot éppen a magyar nyelvűek számára nyit meg minden kommunikációs csatornát. Ezt a gyakorlati hátrányt próbálják meg ideológiailag ellensúlyozni a hivatalos román nyelvűség kötelező tételével. Ez a kötelezettség a mindennapok ellenőrizetlen gyakorlatában könnyen vált át tiltásba, tilalomba. Mint ahogy a *hivatalos nyelv* kategóriáját – éppen tisztázatlansága miatt – előszeretettel terjesztik ki a *publikus nyelv* teljes körébe (l. éppen a kolozsvári helyi rendelkezéseket!), így az anyanyelvhasználat nemzetközileg és alkotmányosan is biztosított joga a *privát nyelvre* szűkül, a családi nyelvre. Egy másik csúsztatással a *hivatalos nyelv* vagy az *államnyelv* az *idegen nyelvvel* kerül opozícióba, tehát nem az a nyelv idegen a beszélő számára, amely nem anyanyelve, hanem amely nem hivatalos. Mindezzel jelezni szeretném, hogy a

nyelvhasználattal kapcsolatos nemzetközi garanciák némelykor azért ingatagok, mert az alapvető terminusoknak, kategóriáknak nincs világos, egyértelmű definíciójuk.

Az anyanyelv másodrendűségéből következik funkcionális korlátozottsága, csökkent használati értéke. Bárhogyan is szól az általános elvi kinyilatkoztatás, távol állunk attól, hogy az anyanyelv bárhol, bármikor használható volna. Nem használható a hivatalokban, tehát nincs is hivatali nyelv; szakmát csak államnyelven lehet tanulni, munkahelyeken románul illik vagy kell beszélni, ezért a magyar szaknyelvek csak töredékesen ismertek Erdélyben, az iskolai oktatásban is tilos némely „nemzeti” tantárgy anyanyelvű oktatása. A magyar nyelvű tömegkommunikáció alacsony nyelvi színvonala, a műsorok idő- és térbeli korlátozottsága miatt a köznyelv is jobbra csak regionális köznyelvként funkcionál. Falusi és nagyvárosi szórványokban pedig gyakran még a család anyanyelvűsége is megtörik a vegyesházasságban vagy a fiatalabb generációk fokozottabb asszimilálódásában. Némely területen javult a helyzet 1990 januárjától, pl. az oktatásban és a tömegkommunikációban vagy – ami nyelvi szempontból sem közömbös – az egyházak működésében: egyházi iskolákban, hitoktatásban, vallási szertartásokban stb. Valószínűleg továbbra is ezeknek az intézményeknek lesz döntő szerepük abban, hogy az anyanyelv kommunikációs és társadalmi funkciói kiteljesedjenek, hogy az anyanyelv a beszélő egész világát átfoghassa és kifejezhesse, ne csupán annak széttöredezett részeit.

Az előbbiekből is következik, hogy a beszélők többsége anyanyelvének csak egy szűk, korlátozott, alárendelt szerepű kódját ismeri: egy szűk csoport- vagy rétegnyelvet, amely mindig regionálisan is színezett, egy helyi nyelvjárást, ideális esetben egy kisváros regionális köznyelvét vagy az erdélyi magyar köznyelvet. Az anyaországba áttelepült erdélyiek nyelvhasználata a magyarországi szakemberek számára is nyilvánvalóvá tette, hogy általában alacsony szintű a kódváltás képessége, a

szituációhoz való alkalmazkodás képessége. Mivel szinte minden beszélő a saját szűk nyelvi körébe van bezárva, nem alakulhat ki természetes kapcsolat és mozgás az egyes nyelvi változatok, nyelvi rétegek között, a nyelv szabad áramlása mindig valamilyen akadályba ütközik. Az erdélyi magyar nyelvnek mindig voltak sajátos vonásai: transzszilván vagy székely regionalizmusai, tömör szintaktikai szerkezetei, költői képei, helyi hangulatai és dallamai. Az elmúlt hetven esztendőben az országhatár is akadályává vált a nyelv szabad áramlásának, így a regionális vonások fölerősödtek. Most pedig, amikor gyakoribb és szabadabb a mozgás, egyből feltűnővé válnak ezek a regionalizmusok, a Magyarországra átkerült erdélyi magyarokban gyakran azt az érzést keltik, hogy nem is tudnak magyarul.

Ebben az időszakban fokozódott a külső nyelvi szigetek, így főképpen a moldvai csángók nyelvi leszakadása és elszigetelődése. Hogy ez milyen mértékben vezetett generációs szinten végleges nyelváltáshoz, erről korai volna nyilatkozni, a friss felmérés, amelyet 1990-ben kezdeményeztünk, még nem zárult le. Elindult egyfajta „csángósodási” folyamat több erdélyi szórvány- és peremterületen, sőt a székely nyelvjárás keleti pereme is hosszú időre kívül rekedt a magyar nyelvű tömegkommunikáció hatókörén.

Képletesen szólva: mindezeket a területeket újra be kell kapcsolni a magyar nyelv természetes vérkeringésébe, biztosítani kell a köz- és irodalmi nyelv állandó jelenlétét az oktatásban, az egyházak anyanyelvű szolgálatában, valamint a tömegkommunikációban. A magyar rádió után a televízió is nagyon fontos lépést tesz éppen ezekben a napokban a műholdas adás elindításával.

A romániai magyar nyelvű rádió- és tévéadások, a területi stúdiók is a nyelvi eszményt terjeszthetnék, ha nyelvi színvonaluk eszményi volna, és ha műsoraikban nagyobb teret biztosíthatnának a nyelvi kérdéseknek. Az oktatási intézmények nyelvi színvonala sem kielégítő. Sajnos, a kisebbségi intézmények-

nek megvan az a gyöngéjük, hogy nemigen viselik el a működésükkel kapcsolatos kritikus megjegyzéseket. Egy nemzetiségi intézményről csak addig szokás írni vagy beszélni, amíg nincs, utána pedig csak ünneplő szándékkal. Ha van, és működik, akkor a javító szándékú bíráló észrevétel is szentségtörésnek számít. Pedig a magyar nyelvű rádió- és tévéadások gyatra nyelvvel naponta kellene foglalkozni, szigorúbb mércét alkalmazva a riporterekkel, bemondókkal szemben.

A tapasztalat tehát az, hogy a helyi, regionális nyelvi normák naponta szembesülnek ma már a sztenderd normákkal. Ez időszzerűvé tette a magyar nyelvtudomány és nyelvművelés számára is a norma, a normatív változat kérdéskörének átgondolását és esetleges átértékelését. Ezt tettük több konferencián az elmúlt hónapokban, 1991-ben Kolozsváron, legutóbb pedig Nyitrán. Azt hiszem, körvonalazódott az a szinte egyöntetű vélemény, hogy a nyelvváltozatoknak is van normarendszere, hogy a nyelvi norma viszonylagos értékű, a köznyelvi norma is, és hogy a normát mindig rugalmasan kell értelmezni és alkalmazni. A magyar irodalmi nyelv normáinak kialakulásában is éppen a kiegyensúlyozottság volt mintaszerű és előremutató, az, hogy a szélsőségek nem juthattak a sztenderd norma szintjére, a táji változatok közül sem értékelődött föl egyik sem a többi rovására. Inkább korunk jelensége, hogy nyelvi értékeléseink és ítélezéseink sok esetben Budapest központúak. Vajon indokolt-e mindig, hogy ez így legyen?

Az erdélyi nyelvművelés és a nyelvi vizsgálat is nagy figyelmet szentelt az elmúlt hetven esztendőben a román nyelvi hatásnak. Úgy vélem, módszertani és kényelmi okai voltak annak, hogy az érdeklődés túlságosan a lexikális kölcsönzésekre irányult. Azt hittük, némi naivitással, hogy a kétnyelvűség és a kevertnyelvűség, sőt a nyelv váltás teljes problematikája feltárható ily módon. Ószintén szólva, most, miután a munkálatok lezárultak, a nyelvi mozgást és a nyelvi folyamatokat illetően talán még nagyobb a hiányérzetünk. A kölcsönszavak ugyanis in-

kább csak a felszínt jelzik, a nyelvi kompetencia pillanatnyi hiányát, emiatt a laikus beszélő is inkább érzékeli őket, mint a tükörfordításokban és tükörszerkezetekben rejtettebben megnyilvánuló szemantikai és szintaktikai hatást vagy az artikuláció eltolódását a román hangképzés irányába.

Az említett vizsgálatok tisztázták mégis többek között azt, hogy a magyar–román nyelvi kölcsönhatás aszimmetrikus, a román nyelv magyar elemeitől eltérően a magyar nyelv román elemei regionális jellegűek, regionális szinten is gyakran a két-nyelvűség és a kevertnyelvűség megnyilvánulásai. A további vizsgálatoknak a nyelvészociológia és a beszézés néprajza szemszögéből kellene feltárniuk a két nyelv funkcionális megoszlását egy-egy beszélő közösségben, az adott nyelvi változatok presztízsét a beszélők számára, a generációs és a nemek szerinti eltéréseket a két nyelv használatában stb. Amint fentebb már jeleztem, a magyar anyanyelvűek többnyire anyanyelvüknek csak valamely alárenelt változatát ismerik, a román nyelvnek pedig gyakran a köznyelvi, sztenderd változatát. Ez az egyensúlyhiány is a nyelvváltás irányába hat.

Bonyolult nyelvi mozgásokról, folyamatokról van szó, amelyek egyaránt érintik az egyes beszélők identitását, nyelvi és társadalmi presztízsét, érvényesülési esélyeit, valamint az egyes nyelvek helyi változatait. A magyar–román kétnyelvűség és kevertnyelvűség természetesen az erdélyi román nyelvre, sőt a román irodalmi nyelvre is jelentős mértékben hat. Ha tárgyilagosan és szakszerűen ítéljük meg, mindezt természetesnek kell tartanunk. A külső nyomásra bekövetkező nyelvváltást, a nyelvi asszimilációt már semmiképpen nem. Sem azokat a román hatásra bekövetkező nyelvi fejleményeket, amelyek a magyar nyelv erdélyi változatait eltávolítják a köznyelvi normáktól, és amelyeket a nyelvi romlás jeleiként is értékelhetünk.

Identitástudat, nyelvi hűség – hűség a nyelvhez, a nyelvi hagyományok megőrzése és ápolása, a nyelvi műveltség emelése, a művelt kétnyelvűség vállalása – mind nehezen érvényesíthe-

tő nemes, morális igények az anyanyelvüket még beszélő erdélyi magyarokkal szemben. Megválaszolatlan a kérdés, hogy ki milyen mértékben tud megfelelni ezeknek, miközben a mindennapi élet nehézségei talán még keményebb próba elé állítanak minden embert: egyáltalán meg tud-e itt élni? nyugodtan adja-e át örökségként gyermekeinek a nemzetiségi lét keresztjét?

Számunkra, a magyarságtudomány és a magyar nyelvészet erdélyi munkásai számára ezek a kérdések nyugtalanító ösztönzést is jelentenek és reményt, hogy a mostani új lehetőségekkel megszorodott feladatok új esélyt is jelentenek mindannyiunk számára. Az erdélyi magyar nyelv számára is.

Normagondok Erdélyben (1793–1993)

1. Nem volna érdektelen, részleteiben sem, párhuzamba állítani a XVIII. és a XX. század kilencvenes éveinek közéleti történéseit itt Erdélyben. Aranka György „Rajzolatai“-t a Felsőrendekhez a magyar nyelv elismertetéséért hivatalos nyelvként, az oktatás nyelveként, magyar nyelvű tankönyvek ügyében, a magyar nyelvű tudományosság ügyében hasonlónak kell látnunk azokhoz a mai beadványokhoz, törvénytervezetekhez, amelyeket érdekvédelmi szervezetünk és szakmai egyesületeink szinte hetente előterjesztenek. Nem akarok élni, még kevésbé visszaélni az aktualizálás csábításaival, már csak azért sem, mert ez hangulatában ronthatná az ünnep örömét. Bizonyára van, aki azt is vigasztalónak találná, ha kétszáz esztendő múlva hasonló gondokról ülésezhetnénk itt Marosvásárhelyen. Nem csábít ugyan az aktualizálás lehetősége, de nyomasztanak mai nyelvi gondjaink, amelyek néha megdöbbenően hasonlóak vagy még reménytelenebbek, mint voltak Arankáék korában.

2. Két nagy gond foglalkoztatta kétszáz évvel ezelőtt is az erdélyi magyar írástudókat: az anyanyelvűség gondja és a magyar nyelv állapota. Az első akkor közös gond volt a két hazában: a magyar nyelv státusa szerint legfeljebb harmadik lehetett a latin és a német után. Mostani erdélyi státusát meg sem lehet határozni pontosan. Mindig ott lebegett és lebeg ma is a tolerancia és az intolerancia határán, amelyet felemásan úgy érzékelünk – még ha mást mond is néha a hatalom –, hogy azt esetleg eltúrik vagy elnézik, hogy valaki magyarul beszéljen és tanuljon, de az államnyelv hivatalos használata mindenütt kötelező, és a hivatalos kinyilatkoztatás szerint az oktatásnak és a nevelésnek is ez a nyelve. Hetvenöt esztendővel ezelőtt az erdélyi

lyi magyar nyelv jószerivel nem csupán az államiságból, de a törvényből is kizáratott. Valamely nyelv méltánytalan jogi helyzete vagy „törvényisen kívülisége” részben ellenhatást szül, mint II József 1784-es nyelvrendelete vagy századunk diszkriminatív nyelvi törvényei, részben pedig – akarva-akaratlan – csökkenti az illető nyelv presztízsét, vonzását még az anyanyelvi beszélők körében is. A latin nyelv akkor még vitathatatlanul az írástudók közös „szent” nyelve volt, a tudomány nyelve, egyetemesebb, mint bármelyik mai világnyelv. És bár az előző században pl. Szalárdi János fejedelmi levéltáros a magyar nyelvű történetírás szükségességére figyelmeztet, Aranka György általános helyzetként még mindig ezt kénytelen regisztrálni: „Szomorán tapasztaljuk, hogy a Nemzetben, a’ leg-tudósabb és érdemesebb Urak közül sokan, egy *Pray*, egy *Katona*, egy *Kováchich*, egy *Benkő Josef*, *Veszprémi*, *Grossinger*, *Engel*, *Eder*, inkább szeretik deákul írni, mint magyarul” (MNyTM. I, 15). Első helyen áll tehát a tekintélyével és a szellemet a nemzetek fölött átfogó szerepével a latin nyelv, második helyen a birodalom hivatalos nyelve, a német, és Erdélyben harmadiknak lehet tekinteni a magyart, amelynek hivatalos voltát a rendek ugyan jogilag elismerték, a központi kormányzat azonban ezt egyértelműen nem szentesítette.

A nyelvek mai erdélyi és romániai státuslistáján anyanyelvünk kívül áll a hivatalosság körén, és többnyire a törvényesség határán, hivatalos kormányzati felsorolásokban az utolsó helyek egyikén, ha egyáltalán megemlíttetik. Mindez megszabja nyelvünk használati körét, közvetve pedig használati értékét, illetve jelzi, hogy mely fontos területekről szorult ki, mely fontos változatait nem tudta kifejleszteni, mely változatai sorvadtak el korunkban használat híján (a szaknyelveket és a hivatali nyelvet kell említenünk elsősorban).

3. Egy nyelv jogi státusa és ebből fakadó presztízse, tekintélye, használati köre mind a nyelvpolitika szférájába tartozó kér-

dések. Az ilyen jellegű sérelmek, hátrányos megkülönböztetések olyan mértékben foglalkoztathatják a nyelvi közösséget, hogy óhatatlanul az anyanyelvűség jogának elismertetése kerül a politikai programok élére, a közélet figyelmét is inkább ez köti le; az anyanyelv állapota, a tényleges nyelvi, nyelvhasználati kérdések háttérbe szorúlnak. Ma különösen ezt tapasztaljuk. Némelyek bizonyára úgy vélik, ez tisztán szakmai kérdés, a nyelvészekre tartozik csupán meg az írókra, hogy milyen nyelvünk állapota. Arankáék programjában még mindkét gond jelen van, nagyobb hangsúllyal a nyelvfejlesztés és a nyelvművelés feladata, a mai közfigyelem inkább a nyelvpolitikára összpontosul. Holott mindenekelőtt az tartozik ránk, minden beszélőre, hogy vállaljuk-e anyanyelvünket, és hogyan beszéljük.

4. Ha az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságot nem is lehet tisztán „nyelvmívelő”-nek tekinteni, kétségtelen, hogy jelentős mértékben az volt. Már csak azért is, mert – és ezt a kortársak is jól érzékelték – azok voltak az egységes magyar nemzeti nyelv kialakulásának döntő évtizedei. Ebből egy olyan jelentős régió, mint Erdély, semmiképpen nem maradhatott ki. Az unió gondolatát elutasította a kormányzat, részben emiatt a birodalom e keleti provinciája még inkább elszigetelődött, és fennállott annak a veszélye, hogy a nyelvi és szellemi mozgalmakból kimaradva az egységes magyar nyelvből is kirekesztődik. A művelt erdélyi magyarok reálisnak érezték azt a veszélyt, hogy a két hazába szakadt nemzet nyelvileg is elkülönül (akkor attól még nem kellett tartani, hogy esetleg el is tűnik az erdélyi magyar nyelv). Jól ismert Aranka 1791. január 2-án kelt „Rajzolat”-ának alábbi részlete: „... ha mi magunkat ezen közös dolgokból kihúznók, netalán könnyen megeshetnék, hogy a nemes magyarországi és erdélyi egy magyar nyelv lassan-lassan majd úgy megkülönböztetnék, hogy nem két hazában egy nyelv, mint most, hanem egy nemzetben két nyelv lenne. Melyet nemes hazámnak s édes nemzetemnek nem kívánhatok”

(EMNyTI. 94). Éppen ebből a meggondolásból a Társaság programjában „A' második közelebb való Tárgy ezen Rendben a' Nyelvnek a' két Hazában egyesítése, és a' Külömbiségek esmértetése“ (Aranka György: Ujjabb elmélkedés. 13). A cél tehát a közös nemzeti nyelv¹ megteremtése, amelynek alakításában ekkor a középső, északkeleti régióknak van kiemelkedő szerepe polgárosultabb városaival (Kassa, Sárospatak, Debrecen, Miskolc), iskoláival, folyóirataival és főképpen a szellemi életet irányító személyiségeivel (Kazinczy, Révai, Baróti Szabó, Verseghy stb.).

Az erdélyiek természetesen saját szülőföldjük nyelvére voltak büszkéek, ám ez a büszkeség, amelyet az is erősített, hogy más tájak jelentős írástudói is eszményítették az erdélyi nyelvet, ekkor már inkább a múltból táplálkozott. Pontosabban véleményem szerint egyik forrása a múlt, Erdély és a székelység mítosza², aztán a közelebbi múlt, hiszen az önálló erdélyi fejedelemség hosszú időn át valóban a magyar nyelv és a magyar nyelvű művelődés központja volt; másik forrása a lokálpatriotizmus: az írástudókra (Arankára, Benkő Józsefre, Gyarmathira) is jellemző provinciális nyelvi öntudat, harmadik pedig – és ezt reálisnak kell elismerni – Erdély szinte kiapadhatatlannak látkozó nyelvi tartaléka, a keleti nyelvjárásoknak az írástudók nyelvében is megmutatkozó tömör képszerűsége, szókincsbeli és frazeológiai gazdagsága, amely nem érvényesülhetett kellőképpen a nyelv formai szabályozásában, a helyesírás és a grammatikai formák kodifikálásában. A szókincs bővítésében ennek már jóval nagyobb volt az esélye³, hiszen a szókészletnek bőven voltak rejtett, fel nem tárt kincsei, bár a szépirodalomnak, amely a köztudatba bevitte és elfogadtatta volna a regionalizmusokat, ekkor apályos évtizedei voltak Erdélyben. Aranka és a Társaság józanul azt az álláspontot képviseli, hogy a nagy tájak közötti nyelvi különbségeket meg kell vizsgálni, és annak alapján kell eldönteni, hogy kit illet meg az elsőbbség, kinek kihez és milyen mértékben kell igazodnia: „b) Tudni való dolog

az a' nyelvbe való különbség a' két Haza között, és némü némü részben a' Székelysége nézve, mely nem tsak a' betükbe, szókba, és kimondásokba, hanem nevezetesen az Igék változásaiba is (Conjugatiojokba) vagon. Ezt már nem tsak lajstromba kell szedni, hanem ki-is fejtegetni, és meg-ítelni a' nyelv természetéből. Mert ámbár a' N. Magyar Ország Magyarok töbnyire a' Magyar nyelv tudása, és ki mondása-béli elsőséget Erdélynek, és a Székelységnek közönségesen láttatnak-is meg-engedni: de mind azok a' különbségek kérdőre vétetvén, 's a' nyelv természetéből ki nyomoztatván, akkor jőne ki a' valóság" (Aranka György i.m. 14).

Az egységes nemzeti nyelv éppen e korszak nyelvi harcai nyomán jött létre, és ebben Erdélynek és a Nyelvmívelő Társaságnak is fontos szerepe volt. A XX. század történései azonban, az, hogy a magyarságot megosztó államhatár nemhogy a nyelvi határhoz, de még a nyelvjárási határhoz sem próbált igazodni, újabb izolációhoz vezettek. A nyelvterület keleti szélei foszlani kezdtek, tömbjei lassan széttöredeztek. A több mint hetvenéves elszigetelés után, az elmúlt években, amikor újra megindult a mozgás Erdély és az anyaország között, sok erdélyi magyar úgy érezte, ő nem is tud magyarul, az anyaországiak pedig vagy a nosztalgikus közhelyet ismételték: „Ti beszéltek az igazi magyar nyelvet!”, vagy az inkább sértés számba menő kérdéssel udvariaskodtak: „Hogyhogy (ilyen szépen) beszéltek magyarul?”. Sok erdélyit el is kápráztattak ezek a kétes értékű dicséretetek, valóban elhitték és hiszik, hogy az anyaországi nyelv korcsosult el, és mi beszéljük az igazit. Nem nehéz példát találni arra, miben különbözik az erdélyi (vagy a fel- és délvidéki) nyelv az anyaországitól: kiejtésben, mint a magyarországi régiók is egymástól, hagyományos erdélyi regionalizmusokban és újabb keletű román elemekben, a *jösztök – jöttök, laska – tészta, murok – répa* és egyéb kettősségekben, a *kap 'talál'* jelentésében stb. Jogos-e még mindig az az aggodalom, amely

többünkben élt, a korábbi években, hogy az országhatár okozta elkülönülés idővel nyelvileg is megosztja a magyarságot?

Ismeretes az a – mostanában az anyaországban is némelyektől gyakran emlegetett – nemzetkonceptió, amely a nemzethez való tartozást jogi kérdésnek tartja, az állampolgárságtól teszi függővé, és amely jól ismert történelmi (de nem magyar) példák alapján azt hangsúlyozza, hogy a nyelv nem releváns jegye a nemzetnek. Ha mi is elfogadnók ezt a koncepciót, akkor közös (vagy netán elkülönült) nyelvünktől függetlenül kívül rekednénk a nemzeten, illetőleg akaratunk ellenére más nemzet tagjaivá lennénk.

A helyzet talán még bonyolultabb, mint kétszáz évvel ezelőtt: adott mint történelmi tény a két (ill. több) országhoz tartozása a magyarságnak. A kérdés és a tét a közös nemzeti nyelv és az egyetlen nemzet: hogy abba mindannyian beletartozunk-e? A nemzettudat és a nemzetfogalom olyan értelemben függ össze egymással, hogy az egyiknek tükröznie kell a másikat. A fogalom zavarai a nemzettudat zavarait tükrözik, amely mindig arra érzékeny, hogy ki kit zár ki a nemzetből, és nem arra, hogy kit fogad be. A nemzettudat zavarait kell tehát eloszlatni, elsősorban az anyaországban, hiszen Erdélyben alig lehetne találni olyan magyart, aki ne a magyar nemzethez tartozónak tekintené önmagát: aztán pedig újra kell gondolnunk közösen a lehetséges nemzetfogalmat és a nemzeti nyelv fogalmát is.

Ez utóbbi el is kezdődött a szakirodalomban az ún. normatívakkal és a határon túli magyarok nyelvének megítélésével. Nincs szándékomban mind számba venni a nyelvi norma vitatott kérdéseit⁴ (deskriptív vagy preskriptív, norma és nyelvi eszmény, implicit és explicit norma stb.), és a róluk szóló vélemények közül is csupán kettőt idéznék: „... a határon túli magyarság régiónkénti nyelvi tudatát saját hagyományaik alapján és speciális körülményeik között kell megerősíteni. Ez nem jelenti a magyarországitól, az összmagyartól való elválasztást, csupán az egészséges önállóságot” (Tolcsvai Nagy 1991: 171).

„»A hány magyar nyelv létezik?« kérdést alig-alig teszik fel. A lehetséges válaszok az 1-től körülbelül 15–20-ig terjednek. Van olyan jószándékú, ámde nyelvészeti laikus vélemény, mely szerint egyetlen magyar nyelv van, amit határoktól függetlenül beszélnek a magyarok. De szaktudományos szempontból korrekten lehetne érvelni amellett is, hogy a magyarnak a Magyar Köztársaságban használt változata mellett számos kontaktusváltozata él Romániában, Ukrajnában, Szlovákiában, Ausztriában, Amerikában és máshol” (Kontra 1993: 127). Saját, nyelvészeti meglehet laikus, véleményünk szerint egyetlen magyar nemzeti nyelv (sztenderd, irodalmi és köznyelv) van, és ennek – mint minden nyelvnek – valóban vannak regionális változatai és kontaktusváltozatai mind az anyaországban, mind a határon kívül.

A normavítából szintén két, bennünket érintő mozzanatot emelnék ki. Az egyik, hogy túl gyakran társítják a sztenderdhez a központi jelzőt (és ez azért is szimptomatikus, mert a norma, a közös nyelvi mérce néha valóban túl centralizált és túl merev, ezért gyakran kizáró és nem befogadó): a másik, hogy egyetlen szerző sem említi, ami a nyelvi normában mégis a legfontosabb, ti. azt, hogy közös. Földrajzi értelemben ma központi norma nincs, semmiképpen nem lehet azt állítani, hogy a hiteles nyelvi mérce a nyelvterület központjában vagy a fővárosban volna. A központi csupán központi akadémiai és egyéb művelődési intézményeket jelenthet, amelyeknek valóban fontos szerepük van a normák explicit tételében, kodifikálásában. És jelentheti azt is, hogy ez a sztenderd változat (azaz a nemzeti nyelv) fő vonulata, változata az egyébként színes, változatos magyar nyelvnek. A norma mindig közös vagy éppen egyetemes mércét jelent, hatékonyságától függően, kisebb-nagyobb emberi közösség számára. A beszédben vagy az írásban mindig igazodnunk kell egymáshoz, a régiók nyelvét is egymáshoz kell igazítani, meg kell újra ismernünk egymás nyelvi változatait, és adott határig tolerálnunk kell őket, csak ez jelentheti mind-

annyiunk számára a nemzeti nyelvet. A közös nemzeti nyelvnek mindenütt jelen kell lennie, ahol a nemzet tagjai élnek, főképpen a mindenkori írástudók nyelvhasználatában. Az erdélyieknek egyre több lehetőségük és esélyük van arra, hogy közvetlen tapasztalatból vagy a tömegkommunikáció révén megismerjék az anyaországi nyelvet és nyelvi változatokat, és arra is, hogy részben igazodjanak hozzá, az anyaországiaknak pedig szintén tudomásul kell venniük a határon túli régiók nyelvét, hozzá kell szokniuk éppen úgy, mint az *ö-ző* szegedihez, az *á-zó* palóchoz vagy a szintén nyelvjárásias somogyihoz vagy zalaihoz. Ennek az egészséges kölcsönhatásnak máris vannak jelei. Pesti nyelvész kollégám megfigyelése szerint újabb erdélyi hatásra egyre gyakrabban hallható a fővárosban a *mondta volt* szerkezet, enyhült a korábbi elutasítás az *el kell menjek* szerkezettel szemben. Valószínűleg lehetne még hasonló példákat találni az egymáshoz való közeledésre.

Némelyek szerint zavart okoz, ha a normával kapcsolatban nyelvi eszményt emlegetünk. Nem szeretnénk most a múltra, pl. Kazinczy véleményére hivatkozni, csupán arra, hogy a közös mérce mindig eszmény is, mert senki nem birtokolja a maga teljességében, de mindenkinek törekednie kell, hogy elérje⁵. Az eszményi nem úgy értelmezendő, ma legalábbis nem, hogy valaki saját nyelvi hóbortját tűzi mások elé követendő mintaként. A nyelvben benne van, de még nem közös, ám érdemes közössé tenni. A közös nemzeti nyelv és a nemzet közössége nem elérhetetlen ideálok, még ha ennek pillanatnyilag valószínűleg az is feltétele, hogy lazítsunk a normák feszességén, különösen pedig a beszélt nyelv normáit kezeljük rugalmasan, hogy senki számára ne legyen elérhetetlen, és így kirekesztő. Azzal pedig, hogy a közösség igényli és elfogadja, tudatosan vállalja is az irodalmi nyelv mindenkire érvényes kötöttségeit. A nemzeti nyelv normáinak mégis kellően rugalmasaknak, nyitottaknak kell lenniük, amelyek egységes megoldásúak ugyan, de nem föltétlenül központiak és nem is provinciálisak.

És talán az sem korszerűtlen, ha Kazinczyt idézve arra figyelmeztetünk, hogy a nemzeti nyelv visszahat a nemzeti karakterre, kisebbségi körülmények között pedig fontos megtartó ereje van. 1808-ban ezt írja Tübingai pályairatával kapcsolatban Dessewffy Józsefnek: „Melly befolyása van a’ nyelvnek a’ Nemzeti karakterre, azt igen bőven meg tudnám mutatni, ha szabadon szállhatnék. Az másoknak sem éppen bátorságos, hát nékem!” (Lev. V, 431; idézi Benkő: NytudÉrt. 113).

A nemzetközi szakirodalomban sem ismeretlen a nemzeti nyelvvel kapcsolatban a nyelvi hűség kritériuma. „A nyelv iránti hűség, lojalitás... az az attitűd, amely a nyelvnek presztízst ad, és az embereket arra készíti, hogy megvédjék »tisztaságát« a kiejtésbeli »romlás« vagy »külföldi« kölcsönzések ellen” (Gumperz 1962/1975. 160). A hűség a nyelv és a közösség kölcsönösségében nyilvánul meg, a megtartó erő a közösségben tovább is élni akaró nyelv hűsége. A tapasztalat az, hogy ilyen értelemben a nyelv mindig hű marad beszélőjéhez, a beszélő közösség asszimiláló csoportjai viszont hűtlenné válnak anyanyelvükhöz.

5. Az egységes nyelvhasználat igénye, a magasabb nyelvi műveltség eszménye kétszáz évvel ezelőtt még jórészt csak az írásbeliségre terjedt ki: a kéziratokra és még inkább a nyomtatott kiadványokra. Ezt az igényt az erdélyi írástudók is hangoztatták, egymás szövegeinek színvonalát is kritikusan szemlélték,⁶ gyakran panaszkodtak némely nyomdászok csapnivaló munkájára. Még kritikusabbak a kor nem erdélyi vezető alakjai, közismerten Kazinczy például, aki Arankát és a Nyelvmívelő Társaságot sem kíméli⁷. Kívülről, polgárosultabb szellemi központokból nézve Erdély ekkor írásbeliségében is valóban provinciális. Nincs különösebb hatású nyelvi góca, nincs olyan nagy tekintélyű vezető egyénisége, mint Kazinczy vagy Révai. Gyarmathi a kor egyik legnagyobb tudós egyénisége volt, de ezt inkább csak az utókor fedezte föl, sőt ma is mint ismeretlen

hírességről kell beszélni róla, akinek nagyobb a híre a nagyvilágban, mint itthon. Többek között azt is ő látja meg és fejt ki elsőként, hogy a magyar nyelv táji különbségei csekélyek, és hogy ezek hangtani és szókincsbeli jellegűek (vö. Benkő: FelvIr. 264). Benkő József szintén kiváló tudós, polihisztor mivoltában is, de falusi elszigeteltségében másoknál is jobban ki volt szolgáltatva kéziratai másolóinak, gondozóinak és főképpen nyomdászainak (anyagilag is, mint közismert). Szinte minden írástudó ebben a helyzetben volt, és ezen a Társaság működése sem változtatható lényegesen.

A felvilágosodás elvi álláspontjával ellentétben, amely határozottan utasította el a tudomány, a ráció nevében a paraszti babonát és tudatlanságot, a parasztok illetlen szavait, a fennkölt nyelvi és irodalmi ízlés nevében a nyelvjárásiasságot, a nyelvi provincializmust, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság álláspontja jóval rugalmasabb. Az erdélyiek tudták vagy legalább sejtették, hogy a régió szerves nyelvi hagyományai, az irodalomba is beemelhető értékei éppen a nyelvjárásban vannak. „A szokott nyelvkülönbséget, ún. dialektust és az imitt-amott bizonyos szokásban lévő szókat s szók élésit, melyet az idegenek provincializmusoknak neveznek, úgy tartja a Társaság, mint két bányát a nyelv bővítése rendiben. Azért érdemes társaira fogja bízni, hogy ezekben azokat a szókat, melyek a közönséges nyelvben (ti. a köznyelvben) elvesztenek és illendők, egybe gyűjtven, a társaságnak adják bé” (1793. dec. 3-i Jegyzőkönyv: EMNyTI. 134–5). Aranka több ízben ír részletesen és mai szemmel nézve is pontosan a szavak helyi értékéről és stiláris értékéről, arról, hogy a maga helyén mindegyik jó. És amire különösen érzékenyek voltak abban a korban: hogy illendő-e az a szó, az a nyelvi forma (stiláris norma!).

A magyar nyelvtudomány történetében is fontosak ezek a finom distinkciók: *dialektusbeli*, *vidéki*, azaz regionális, népnyelvi vagy: *provinciális* vagy: *helységbéli*, azaz szűkebb értelemben vett tájszó („melly ugyan jó; de ebben igen vigyázni kell,

tsak egy helység-béli, úgynevezett *Provinciális szók*, sőt még szóllás formái-is tisztességes Beszéd rendibe soha fel ne vétesenek; mert tsömört okoznak, alatson és házi beszédbe pedig élni lehet vélek” – Aranka György i.m. 17–8), *közönséges*, azaz köznyelv, *országos és piatzos szó*, a nyelv „piattza”, azaz általános használatú, publikus nyelvhasználat. A dialektus nem rossz, a regionális nyelvhasználat nem ítéhető el, írja több helyen Aranka, a szavak is sokfélék, de „... magába, maga rendibe és hazájába jó lehet mindenik” (Éder 1978: 268). Néha mégis mintha túl engedékeny volna: „... élhet ugyan vélek (ti. a dialektusokkal) akárki szabadon és senki érette törvényesen meg nem perelheti akármiképpen mondja és írja, főnn vagy fenn, Eskola vagy Iskola, Hút vagy Hit, Ingolna vagy Ángolna: de ilő még is réá vigyázni és meg választani, kivált az írásba, és aval élni, a’ melly azokon a’ helyyeken, mellyeken a’ nyelvnek mintegy piattza vagyon, inkább Szokásban vagyon” (i.m. 271–2).

A nyelvnek ez a sokszínűsége jelenik meg Aranka szótári tervében is, amikor arról ír, mire kellene kiterjednie, és miként kellene minősítenie egy nem latin célú tiszta magyar szótárnak: „Mellyben minden Magyar Szok, sőt nem tsak a’ Magyarok, hanem a’ bé tsuszott kortsos Szok is mellyek köz beszédbe forognak, jova, rosszsa; avassa és ujja; szépe és idétlennye; simája és faragotja; betsületes és tsunya, jádzi, pajkos, kufárné, katona, ’s Pap szájába való; szokott és szokatlan; gyógygő, édesgető, és kemény paraszt Szok, Szollások formái; példa beszédek; ’s ezeknek rossz és jo élések meg lennének, ’s mellettek Magyarul a’ magyarázatjuk, és az hová illik egy tsova is, hogy e’ rossz, e’ jádzi; e’ paraszt, e’ dialectus ’s a’ t. ritkán fordulván elé, annak az Ironak neve is, a’ ki vélek élt” (i.m. 245).

Az erdélyi magyar nyelv kétszáz évvel ezelőtt szinte kizárólag a nyelvjárásokban élt: „... a normatív írásbeliség Erdélyben meglehetősen csekély mértékben, mintegy vékony felső rétegben érvényesült csupán...” (Benkő: FelvIr. 490). Területileg,

szintén Benkő Loránd megállapítása szerint, ez a normatív írásbeliség és valószínűleg a nem provinciális előbeszéd is erőteljesebben érvényesült Erdély keleti és nyugati részein, az iskola-városokban és a polgárosultabb városi településeken. A spon-tán kollektív kétnyelvűség bizonyára már akkor is kiterjedt lehetett, azt viszont csak találgatni lehet, milyen irányú és milyen mértékű volt az asszimiláció.

A mai romániai magyar nyelvjárások közül azok állnak legközelebb a nemzeti nyelv beszélt változatának normáihoz, amelyek hídként átnyúlnak az országhatáron (az északkeleti, a tiszai és a déli). A legértékesebb transzszilván nyelvi hagyományokat továbbra is a székely nyelvjárás őrzi, ebben ötvöződnek leginkább az erdélyi régió és a nemzeti nyelv normái. A nyelvi szigetek és a szórványok (a lakótelepi szórványok is) a kevert-nyelvűség, a kétnyelvűség, a nyelvi széttöredezettesség állapotában saját hagyományos normáikat sem képesek őrizni, és mint fuldokló a levegőt, úgy igénylik a nemzeti nyelv hozzájuk eljutó, éltető elemeit. Erdélyben is kialakultak köznyelvek (néme-lyek szerint nincs is más köznyelvünk, csak regionális), ezek részben a nagyobb nyelvjárási régiókat hidalgják át (ilyen a székely városok nyelve, a partiumi városok nyelve, Kolozsvár nyelve stb.). Az anyaországi regionális köznyelvektől eltérően ezek nem kizárólag a nyelvjárások integrálódásának eredményei: az erdélyi regionális köznyelv, akárcsak a felvidéki és a délvidéki, a nemzeti nyelvtől való elszigetelődés és különfejlődés jegyeit is magán viseli.

Ma is azt mondhatjuk, mint kétszáz évvel ezelőtt: nem az a baj, hogy vannak nyelvjárásaink, még az sem kárhoztatható, hogy a beszélők többsége valamely vidék nyelvjárását beszéli. Érzékeljük viszont, hogy nincs eléggé jelen és nem mindenütt hozzáférhető a nemzeti nyelv beszélt változata, a mai köznyelv. Az ezt hordozó és közvetítő polgári magyar értelmiség, amely-nek megfelelő nyelvi kultúrája volna, nagyon vékony és egyre apadó réteget képvisel Erdélyben. Ma sem célja senkinek a

nyelvjárások háttérbe szorítása, de sokkal inkább a köznyelv erősítése, a nyelvterület csángósodó széleinek megerősítése.

6. Erdély, nyelvi nimbusza ellenére, és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság is úgy szerepel a XVIII. század végi magyar szellemi köztudatban, mint konzervatív, maradi régió, amely ellenzi az újításokat. Ha a korabeli szövegek indulati hőfokát nézzük, kétségtelen, hogy Arankáék semmit nem kárhoztatnak úgy, mint a nyelvbővítés szörnyszülőit⁸. Sőt elvileg is meg lehet kérdőjelezni a mesterséges nyelvbővítés lehetőségét, mint egy késői, 1806-ból származó „Rövid vélekedés”-ben olvassuk: „Csekély vélekedésem az, hogy egy nemzeti nyelvet, amint ... csinálni, úgy ... bővíteni is, emberi tehetséget felülhaladó dolog. Mindenik az idő, szokás, bevett kölcsönös élés munkája” (EMNyTI. 337). Az 1791-ben publikált *Ujjabb elmékedésben* ezt írja Aranka: „A’ Magyar Nyelv természeti édességén és kellemetességén fellyül ép és egész bőv nyelv lévén. Ebben a részben azért nem a’ nyelvet tsak a’ fejet kell bővíteni, és szélesíteni. A’ mi bővítésre nyelvünkbe szükség vagyon, kétség kívül tsak a’ Szókban, még pedig a’ Mesterség, Tudomány, Játék-béli ’s hasonló szókban vagyon” (i.m. 15). Benkő József is kételkedik abban, hogy gyors nekibuzdulással meg lehet tisztítani nyelvünket az idegen szavaktól, különösen a deák szóktól. 1791. március 1-jén Arankához írott levelében a tervezett Társaság ürügyén fejt ki véleményét: „... ma (:áldassanak az Egek!:) tisztán magyarul kíván szólnani az Haza... felette sajnálom némelyeknek sok új magyar szókkal való sietéseket: mert az ilyent lassanként, tsak halkal, és nem edj két embernek, hanem köz akarattal kellene tselekedni, ’s meggondolni, valyon tanátsos é, de lehet é, nem tsak ily hirtelen, hanem valaha, mind kirázni Nyelvünkéből az idegen, kiváltképpen deák szókat” (Éder 1978:220). Május 9-én újra visszatér e gondolathoz: „Bár késtek vólna számos szókkal mostanság némely Könyveknek írói. A projektált Társaságot illetné, ’s publica auctoritate lehetne az

ilyeneket köz hasznává tenni“ (i.m. 230). Érdemes-e közhasznúvá tenni olyan szavakat, amelyek közfelháborodást keltettek, Erdélyben különösen? Az avatatlanság és a sietség az okai a túlzásoknak, ez az általános vélemény: „Innen vagynak azok az idéetlen és szenvedhetetlen új szók, mint megannyi afrikai csudák, melyekkel némelyek, igen sietett és éretlen buzgóságból nyelvünket meg kezdték fertéztetni. Ezekről az egek őrizték édes nyelvünköt“ (EMNyTI. 96).

Két okát lehet megjelölni, megítélésem szerint, annak, hogy az erdélyiek ellenzői voltak a kapkodó újításnak: 1. a maguk provinciális elszigeteltségében, a nagyvilágtól távolabb, a polgárosultság alacsonyabb szintjén nem érezték annyira sürgetőnek a nyelvbővítés szükségét (bár ezt elismerték), 2. érezték viszont a már említett szerves nyelvi hagyományt, azt a kimeríthetetlen nyelvi tartalékot, amelyet a régi nyelv és a nyelvjárások jelentettek itt Erdélyben. Nem véletlen, hogy szerintük a nyelvbővítés első három kútfeje: az élő nyelv, a régi magyar nyelv és a nyelvjárások.

Nem lehet azt állítani, hogy az újítások ellenében a régi nyelvet idealizálták volna, hiszen gyakran kritikusan nyilatkoznak róla. Nem éppen konzervatív magatartásra vall, amikor elmarasztalják „a régi Bendegúz apja és Árpád anyja idejébéli szókkal s paraszt példabeszédekkel való helytelen élés“-t (EMNyTI. 136). Máshol a Társaságtól elvárható tennivalók közt említik: „... ha igyekezni fog az ékesenszólásnak eme veszett kútfejeit bédugni, minéműek a Bendegúz apja idejébéli szók a máii szokott szók helyett s a paraszt konyhabéliek a tisztességesek helyett...“ (EMNyTI. 125). Nem szeretném most az ünnep hangulatában még a Társaság konzervativizmusát is túlértékelni, azt viszont mindenképpen látnunk kell, hogy neves tagjainak még látszólagos maradiságukkal is volt szerepük a közös és egységes normák alakításában, abban, hogy nemzeti nyelvünk a régiók tekintetében is kiegyensúlyozottá vált, és abban is, hogy nem vert gyökeret minden vadhajtsága a szócsinálásnak.

Erdély volt mindenképpen a mérleg egyik serpenyője a maga nyelvi tradícióival és máig kiapadhatatlan értékeivel.

A nemzeti nyelv ügye rég eldőlt, és a nemzet sorsában is beteljesedett Aranka álma, hogy „más pallérozottabb Nemzetekkel... majdmég hajdon ... a' pallérozódás, esméret, és értelem világába-is vetélkedhessék“ (*Ujjabb elmélkedés* 36). Mindaz, ami kétszáz évvel ezelőtt kihívást és programot jelentett az egész magyarság számára, anakronizmusként csak itt Erdélyben őrizte meg szomorú aktualitását. A tudatos nyelvgazdagításra és nyelvápolásra most éppen annyira szükség van, mint akkor. A magyar nyelv erdélyi regionális változatáról ma is azt kell mondanunk, hogy „Mindazáltal a tudományok, mesterségek, sőt társalkodásbeli szókban is nagy fogyatkozása vagyon, melynek kipótlása a művelő kezeket várja“ (EMNyTI. 124). Minden tudományterületnek és szakmának van ugyan egyetemes magyar terminológiája, de az erdélyieket megfosztotta ettől a korlátozó és tiltó nyelvpolitika, az oktatás sem tette és nem teszi lehetővé a megismerését és elsajátítását, a gyakorlat pedig szintén nem kedvez sem használatának, sem művelésének. A hivatali és jogi szaknyelvvvel hasonló a helyzet. A „társalkodásbeli szók“-kal sem állunk az anyaországhoz mérhető színvonalon, mert a közéleti nyelv, a publikus nyelv talán a legfertőzöttebb a mértéktelen és szükségtelen átvételek miatt. Ezek azok a nyelvi változatok, amelyek hiányoznak a kisebbségi nyelvváltozatokból, vagy keverten vannak jelen. A mai nyelvfejlesztésnek, nyelvgazdagításnak, valamint az oktatásnak és a sajtónak e hiányokat kell pótolnia a nemzeti nyelv meglévő, eddig tőlünk elzárt elemeivel. Ehhez ma is szükségesek, mint kétszáz évvel ezelőtt, gyakorlati és tudományos célú nyelvtanok, közhasznú normatív szótárak (szaknyelvi, iskolai helyesírási és értelmező szótárak stb.), iskoláinkban különösen nagy szükség van a magyar nyelv e bibliáira. A közéletben és a szellemi köztudatban pedig nemcsak az anyanyelvűség politikai programjára és megvalósulására kell éberren figyelni, hanem az Anyanyelvápolók Erdélyi

Szövetségével együtt minden közművelődési intézményünk: iskolánk, templomunk, színházunk, rádiónk és újságunk a legfontosabb közügynek kell hogy tekintse az anyanyelv megőrzését, az anyanyelv művelését és ápolását.

Ne áltassuk magunkat azzal, hogy Erdély ma is a tiszta magyar nyelv földje, lássuk be, hogy nyelvünk levegője itt bizony megritkult és szennyezetté vált. Hogy jól érezhessük benne magunkat, és benne együtt megmaradjunk, legalább annyi a tenni-valónk, mint volt azoknak a derék elődeinknek, akiket ünnepe-lünk.

FORRÁSOK, IRODALOM

Aranka György: Újabb elmélkedés = A' Magyar Nyelv Mivelő Társaságról Újabb Elmélkedés. Die 1. Augusti 1791. Claudiopoli Imprimatur C. Eszterházi mp.

Benkő József levelezése. Az MTA Irodalomtudományi Intézete. 1988.

Benkő, Felv Ir. = Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Budapest, 1960.

Benkő Loránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. NytudÉrt. 113. sz. Budapest, 1982.

Éder 1978 = Éder Zoltán: Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. Budapest.

EMNyTI. = Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai. Bukarest. 1955.

Gulya János: Gyarmathi Sámuel. MMT VIII. Budapest, 1978.

Gumperz 1962/1975 = Gumperz, J.G.: A nyelvi közösségek típusai. Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások. Szerk. Pap Mária és Szépe György. 151–70.

Kontra Miklós: Hogyan válasszunk le ötmillió magyart a nemzet testéről? Szivárvány XIV. 1993/2. 123–30.

MNyTM. = A' Magyar Nyelv-Mivelő Társaság' Munkáinak első darabja Szebenben. Nyomtattott Hochmeister Márton betűivel. 1796.

Normatudat – nyelvi norma. Szerk. Kemény Gábor. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, 1992. Linguistica Series A, Studia et Dissertationes, 8.

Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Budapest, 1968.

Tolcsvai Nagy Gábor: A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben. Regio 1991/3. 166–73.

Elhangzott 1993. december 4-én Marosvásárhelyen, az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság bicentenáriumán rendezett ünnepi emlékülésen.

Régi és új polémiák a magyar nyelv helyzetéről és a nyelvművelésről

Tisztelt adai közönség!

Évek óta készülök, hogy egyszer jelen lehessen Adán a Szarvas Gábor Nyelvművelő Napokon. Sajnálom, hogy eddig nem tehettem eleget a szervezők kedves, megtisztelő meghívásának. Most, hogy első alkalommal vagyok itt, mindenekelőtt az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, az erdélyi nyelvművelők üdvözlését tolmácsolom az adai és a vajdasági Nyelvművelő Egyesületnek. Szeretném üdvözölni a jelenlevőket, az ünnepi rendezvényt az Anyanyelvi Konferencia – A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága elnöksége nevében is.

Az előadásom címében jelzett polémiák kiéleződtek ebben az esztendőben. Megszaporodtak a tanácskozások, a sajtóbeli nyilatkozatok. Mintha a politika láza átterjedt volna a nyelvészekre és a nagyközönségre is. Egymásnak ellentmondó, egymással vitázó vélemények hangzanak el a magyar nyelv helyzetéről, a nyelvben végbemenő folyamatokról, a jövő kilátásairól.

A vélemények megosztásának egyik oka, hogy a nyelvről sokféleképpen lehet beszélni. Ha a dimenziótlan, homogén, a saussure-i értelemben vett elvont rendszert nézzük, nincs semmi ok az aggodalomra. A kézikönyvekben, szótárakban leírt magyar nyelv nem minősíthető a jó vagy a rossz kategóriáival. Ha viszont a nyelv társadalmi, földrajzi és időbeli dimenzióira is tekintettel vagyunk, azaz a nyelvhasználatra, a nyelvet használó emberekre és közösségekre, akkor jóval árnyaltabban kell látnunk és minősítenünk a nyelv belső változatait és jelenségeit. Nem alaptalan Sütő András tanácsát megfogadva naponta úgy köszöntünk egymást: „Hogy s mint szolgál, uram, az

édes anyanyelve?” Nekünk, akik a peremrégiókban élünk, ugyancsak okunk van az aggodalomra.

Az is indokolja vagy legalább magyarázza a vélemények sokféleségét, hogy más és más optikával látja anyanyelvét az egynyelvű beszélő, a két- vagy többnyelvű világpolgár és a kényszerkétnyelvűségben élő kisebbségi beszélő.

Az említett dimenziókra visszatérve, feltűnő és aggodalomra okot adó a magyar nyelv jogi helyzete a kisebbségi régiókban, a társadalmi változatok funkcionális leépülése, a művelt közmagyar főváltozat háttérbe szorulása. A földrajzi dimenzióban a nyelvterület peremén az érintkező nyelvek agresszív rivalizálása és terjeszkedése tapasztalható, a domináns és az alárendelt nyelvek egymásra épülése és egybeépülése, a szélső területeken és a kisebb nyelvszigeteken az anyanyelv anyagának eróziója, foszlása. Az idő folyásában a magyar nyelv megőrizte ugyan értékeit, regionális értékeit és folyamatosságát, a 20. században mégis új irányt vettek a nyelvi folyamatok: a divergencia, az elkülönülés és a regresszió tünetei észlelhetők.

Krúdy ír nagyon szépen arról a kis forrásból eredő nyelvforlyóról, amely felénk hömpölyögve „növekedett, szélesedett, gyarapodott”, amelyből a művelt magyar nyelv lett. A nyelvforlyam útja nem volt akadálytalan, mint ahogy ma is fennáll a szennyezés veszélye, a források elapadásának veszélye.

Régi polémiákra is utaltam előadásom címében, és elsősorban a 18. század végére gondoltam, Kazinczyék korára, az akkor élt erdélyiekre, az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság alapítóira. Akkor is nyelvi láz volt, talán még nagyobb, mint napjainkban. A lázat II. József 1784-es nyelvrendelete váltotta ki, és fölerősítette Herder közismert jóslata. Erdélynek akkor önálló államjogi státusa volt a Habsburg Birodalomban, két magyar haza volt. Attól tartottak a korabeliek, hogy a magyarnak a német nyelvvel szembeni alárendeltsége és Erdély sajátos nyelvi helyzete lehetetlenné teszi az akkor már alakuló nyelvi egység megvalósulását. Egyszerre volt tehát fontos a nyelv egységesítése és a ma-

gyar nyelv hivatalos jogi státusának elismertetése. A 19. század második felére mindkét cél megvalósult.

Erdélyben e két célnál kevésbé érezték sürgetőnek, indokolt-nak magát a nyelvújítást, a nyelv gazdagítását, bővítését. Örök vita témája a nyelvészetben, hogy lehet-e, és ha lehet, kell-e újítani a nyelvet. Az erdélyiek akkor és később is konzervatívok voltak (vagy maradiak?), és föltétlenül tudatában voltak az erdélyi magyar nyelv tartalékainak. Aranka György kétkedve írja, hogy „Nem a nyelvet, hanem a fejet kell bővíteni és szélesíteni“. Benkő József is többször kárhoztatja a nyelvújítás túlzásait, és az óvatosságot ajánlja. Maga amit újít, többnyire az erdélyi népnyelv tartalékaiból veszi, és ajánlja a műveltek figyelmébe.

A 19. század második felének nagy nyelvi vitái Ada nagy szülöttéhez, Szarvas Gáborhoz és a *Nyelvőr*hez fűződnek. Ekkor már nyilvánvalóak és zavaróak voltak a nyelvújítás vadhajtásai, túlzásai, ugyanakkor a további nyelvújításra is szükség volt, a szaknyelvek kiteljesítésére, magyarítására.

Ez év júniusában volt száz éve Brassai Sámuel halálának, aki szintén heves vitázója volt ennek a kornak. Az Akadémia tagjaként az Akadémia magyarságát sem kímélte, a *Nyelvört* sem, sőt a *Nyelvőr* ellensúlyozására megkísérelt lapot indítani *A Magyar Nyelv Ellenőre* címmel. Kemény vitája volt Szarvas Gáborral a nyelvhelyességről, Joannovics Györggyel a szórendről.

Száz esztendőt élt, tudós polihisztor volt Erdélynek, az 1872-ben megnyílt kolozsvári egyetem elemi mennyiségtan professzora, neves zenetudós és zenekritikus, botanikus és ki tudja, még mi minden. Az unitárius kollégium tanáraként nevezetes tette, hogy ő reformálta meg az erdélyi közoktatást, a latin helyett ő fogadtatta el a magyar nyelvet a közoktatás nyelveként.

Legmaradandóbb, korát messze megelőző tudományos eredményei a nyelvészethez fűződnek. Nem részletezem, miért és miben volt új és eredeti mindaz, amit a mondatszerkezet du-

alizmusáról és a magyar mondat unitarizmusáról kifejtett. Csak arról beszélek röviden, ami munkásságából a nyelvműveléssel kapcsolatos. Halálakor Simonyi Zsigmond írta a *Magyar Nyelvőr*-ben: „A mondattanon kívül sokat foglalkozott Brassai Sámuel a helyes magyarság kérdéseivel, és tulajdonképpen ő indította meg a magyartalanságok ellen irányuló újabb mozgalmakat, amelyek aztán Szarvas Gábor Nyelvőrében nyilvánultak meg leghatásosabban”.

Alapvető tétele volt, hogy nincs szegény nyelv, csak tökélytelen, és hogy a fordítók kontár népe okozza, ha a nyelv szegénynek tűnik. Aranka idézett véleményével egyezik az, amit sértő, provokatív módon fogalmaz meg *A nyelvújítás és Ballagi* című tanulmányában: „Azt mondom hát, hogy aki ezt a szót: nyelvújítás, legelőbb gyártotta, vagy forgalomba indította, annak észújításra lett volna szüksége”.

A nyelvműlésben nem a szavakban, hanem a szerkezetekben és a mondatban, a szólamban látja a probléma lényegét. Azokban a magasabb szintű egységekben, amelyek magukon viselik a nyelv karakterét, és amelyekben éppen emiatt lényegesen megváltozhat idegen hatásra a nyelv karaktere: „... törvényes, alkotmányos közösség, társadalmi szolidaritás, szóval állam, sőt haza is lehet egy nyelv nélkül; de bizony nemzetiség a nélkül nem, s azzal is csak úgy képzelhetni, ha határozott, szilárd jelleműnek tesszük fel. Az ilyen jellemet... pedig én ... nem a gyökökben és a szókban, hanem a szólamokban keresem és lelem” (*A magyar bővített mondat.* 4.).

Korunkra különösen érvényes figyelmeztetése: „Magyar, mívelt és mívelés alatti nyelvünk a legjobb úton van arra, hogy olyan *enyim apa*-féle *lingua franca* legyen belőle. Olyan ti., amely magyar szóból, de Európa élő és kihalt nemzetei szólaibaiból van szerkesztve” (i. m. 5).

Nem volt alaptalan Brassai aggódó figyelmeztetése. A 20. században az anyaország határain kívül rekedt magyar régiókban éppen ez történik: idegen szórend, idegen szerkesztés, a tö-

mörség fellazulása, az eredeti karakter megváltozása. Ilyen jelenségekről és szerkezetekről szól nyelvújító írásaink java része, erről szól e vidék mai kiváló nyelvészének, nyelvújítójának, Ágoston Mihálynak *Rendszerbomlás* című könyve.

Ada, 1997. október 11.

A magyar nyelv értékelése szomszédaink körében

Semleges közönség előtt e téma legkézenfekvőbb és leghatásosabb kifejtése az lehetne, ha csupán idéznék a környező országok friss sajtóanyagából, amelyben állandó téma a magyar nyelv: a magyar nyelv jogi státusa, a magyar nyelv használata, a magyar nyelv oktatása, az anyanyelvű oktatás stb. Egy hungarológiai konferencia számára azonban az ismert nyelvpolitikai polémikák felelevenítése nélkül is nyilvánvaló, hogy a peremrégiók magyar népessége határozottan igényli a magyarságtudományt, szomszédaink viszont nem igénylik, sőt többnyire elutasítják a hungarológiát. Holott a külső műhelyeknek a kettőt egyszerre kellene művelniük. A jelenleginél rosszabb változat az lehetne, ha a magyarra csak mint idegen nyelvre, kultúrára volna igény.

Míndez a magyar nyelv külső megítélésének romlására utal. Ennek vannak közvetlen politikai okai, de van egy általánosabb háttere is: a magyar nyelv geopolitikai, geolingvisztikai helyzetének megváltozása, és az általános nyelvi mozgás néhány negatív tendenciája a XX. században. Korábban, évszázadokon át ez a mozgás konvergens volt és emelkedő (belső változataiban, kodifikációban, intellektualizációban, jogi státusban stb.), századunkban divergens, területileg és funkcionálisan regresszív a magyar nyelv mozgásának iránya, presztízse pedig gyöngült éppen a Kárpát-medencei népek körében.

Nyilvánvaló persze, hogy amikor valamely nyelv értékéről vagy értékeléséről beszélünk, nem hivatkozhatunk pontos mércére, objektív értékskálára. Virtuális mércéről van szó, amely állandóan ingadozva mindig mást mutat befele, az anyanyelvi beszélők számára, mint kifele, mindig más a belső értékelés, mint a külső. A Kárpát-medence a magyar nyelv számára fagyos területté vált, értékelése kintről negatív értékeket mutat, gyakran sértő stigmatizációt, belülről pedig védekező, lázas ál-

lapotot. A negatív mélypontra jellemző, hogy a szlovák nyelv-törvény 6. paragrafusa gyakorlatilag megtiltja a hivatalnokoknak a magyar nyelv megtanulását, vagy hogy óriási felháborodás fogadta és a román nyelv elleni merényletnek tekintette a közvélemény jelentős része a román oktatási törvénynek azt az „engedékenységet”, hogy sajátos helyzetekben lehetővé teszi a magyar nyelv tanulását román tanulók számára is.

Az értékelés közvetlenül befolyásolja a hungarológiai stúdi-umok helyzetét. „A hungarológia nem az, amit a metropolis kí-nál, hanem amit a helyszín igényel” – idéztem két évvel ezelőtt Monok István megállapítását akkor frissiben megjelent dolgo-zatából, és arra is utaltam, hogy ezek a helyszínek képzeletbeli koncentrikus körök szerint rendeződnek el „a metropolis”, az-az Budapest vagy tágabban, Magyarország körül (vö. *A hunga-rológia dilemmái kisebbségben*. Magyar Szemle 1996, V/6, 630-639). A centrumtól távolodva egyre inkább a tudományos érdek válik meghatározóvá vagy önmagában a rokonszenv és kívánc-siság, a közeli térségekben pedig egymást korlátozza a gyakor-lati érdek, a tudományos érdeklődés és az előítélet.

Közvetlenül a peremrégiókban egyelőre erősebbek az előíté-letek, a saját nyelv, az államnyelv felsőbbrendűségének tudata, mint a praktikus szempontok, gyakoribb és általánosabb az el-utasítás, sőt a tiltás, mint az igénylés. Amiből túlzó és a helyze-tet némely vonatkozásában torzító általánosításként már koráb-ban azt a paradoxont fogalmaztam meg, hogy valamely nyelv külső értékelésében fordított arányban áll a presztízs az anya-nyelvi beszélők ottani számával, a nyelvet beszélő közösségek súlyával, kiterjedésével. Ezt nem nehéz észrevenni a kolozsvári egyetemen, ahol konjunktúrája van a judaisztikai és germanisz-tikai stúdiumoknak, és dekonjunktúrája van a hungarológiának (a hungarológiát most mint a nem magyar anyanyelvűeknek szóló stúdiumot értem). És nem lehet nem érzékelni egy olyan térségben, ahol a nyelv körüli háború vitaanyaga ilyen, kérdve

tagadó című kötetben jelenik meg: „*Mit ér a nyelvünk, ha magyar?*”

De mielőtt az elszórt általánosítás maga is előítéltszerűen nem hangzana, és gyanússá nem válna, megkísérlem részre bontani, faktorokként megfogalmazni azokat az elemeket, amelyek valamely nyelv értékelésében, az igénylésben vagy az elutasításban szerepet játszanak. Azt még mindig előljáróban jegyzem meg, hogy a nyelvek rivalizálása általában az egymást átfedő nyelvhatárokon, peremterületeken a legerősebb, ezt föl erősíti vagy tompítja az a történelmi adottság, hogy e peremterületekhez hogyan viszonyulnak az államhatárok: teljesen elkerülik-e őket, vagy éppen a közelükben húzódnak. Mindebből a tudati hozadékkal együtt óhatatlanul dominanciák és aszimmetriák alakulnak ki a nyelvi kontaktusokban és a nyelv iránti attitűdökben is.

Maradjunk az attitűdnél, illetve azoknál a tényezőknél, amelyek a virtuálisan egyenlő értékű nyelveket aktuálisan oly feltűnően egyenlőtlen értékűekké teszik. A legfontosabb bizonyára a használati érték, valamely nyelv praktikus értéke: az, hogy mire jó, mire alkalmas. Ezt elsősorban a beszélők száma és az illető nyelv földrajzi elterjedtsége határozza meg, valamint az, hogy mennyire elterjedt 2. nyelvként és közvetítő nyelvként. Természetesen a világnyelvek használati értéke a legnagyobb, mögöttük helyezkednek el a többiek: a közepes és a kis nyelvek, a helyi nyelvek, a regionális közvetítő nyelvek stb. Ebből a szempontból a közép- és kelet-európai nyelvek között nincs lényeges különbség. Sőt közvetlen szomszédainknak is észre kell venniük a magyar nyelvterület centrális fekvésének előnyét, a peremrégiók kétnyelvűségének előnyét, azt, hogy: „Ezzel a nyelvvel – a történelmi okok miatt – 8–9 országban lehet ügyeket intézni, informálódni” (Balázs Géza – Maráczy László: *Nyelvgeopolitika. Példák, tételek és feladatok*. Magyar Nyelvőr 120. évf., 1996, 1: 44).

Azzal is számolni kell persze, hogy minél általánosabbá válik valamely területen az egyoldalú kétnyelvűség, annál inkább csökken az alárendelt nyelv használati értéke, a teljes kétnyelvűségben az egyik nyelv gyakorlatilag „feleslegessé” válik. A jogi státusbeli különbség miatt kisebbség – többség viszonyában a domináns nyelv mint presztíz nyelv jelenik meg, a másik nyelv pedig mint az esélytelenség nyelve.

A közvetlen használati értéktől elválasztható a kulturális és a tudományos érték. A kulturális érték abból fakad, hogy milyen irodalma van annak a nyelvnek, milyen kultúrát hordoz és közvetít, van-e írásbelisége, és ennek milyen múltja van, használatos-e az intézményes oktatás nyelveként, belső változatai alkalmassá teszik-e a tudományok művelésére, megfelel-e a korszerű kommunikációs igényeknek stb. A tisztán tudományos értéket, az ilyen jellegű érdeklődés motivációját maga a nyelv adja, a nyelv típusa, karaktere. A kulturális és a tudományos értéke a magyar nyelvet éppen eltérő mivoltában és gazdag örökségével magas szintre helyezi, ezt azonban a közvetlen környezet, még az akadémiai, egyetemi, irodalmi környezet sem méltányolja kellőképpen a szomszédos országokban. A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságban érzékelhető például, hogy – néhány tiszteletre méltó kivételtől eltekintve – mennyire hiányzik a szomszéd államok tudományos életéből a hungarológia iránti érdeklődés, a hungarológia művelése. Ez inkább visszajára fordul még bölcsészettudományi körökben is: nem azt érzékelik, hogy pl. általános nyelvészeti stúdiumként mennyire tanulságos, hanem – előítéletszerű beidegződéssel –, hogy mennyire nehéz. Ez alól kivételként a levéltári munka említhető és általában a történészhallgatók érdeklődése, akiket a források kényszerítenek rá a nyelv megtanulására. A finn nyelv mutatja, milyen előnyt jelent az előítéletek hiánya. Amikor 1992-ben finn szakot indítottunk, beigazolódott korábbi sejtésünk: a román hallgatók körében sokkal nagyobb volt iránta az

érdeklődés, mint a magyar iránt, és ez a helyzet ma is változatlan.

A külső megítélés és az önértékelés az értékek harmadik szférájában távolodik el leginkább egymástól, vagy válik éppen ellentétessé: a szimbolikus érték szférájában. Ez a nyelv és valamely vallás, hagyományos értékrendszer, érzelmi elemek, sajátos gondolkodásmód, észjárás összefonódásából áll. Éppen szimbolikus értéke révén válik a nyelv fontos identifikációs tényezővé. Az azonosság és a másság eltérő megítélése fejeződik ki mind a természetes etnocentrikusságban, mind az ideológiailag táplált, ellenszenvvé vagy éppen gyűlöletté gerjesztett etnocentricitásban.

Két nyelv kölcsönös viszonyában az is csak előítéletszerű minősítés, hogy *nehéz nyelv*, hiszen a nyelvtanulás nehézségei is kölcsönösek. Az általános ismeretlenség szüli az olyan minősítéseket, hogy *madárnyelv*, hogy *tolvajnyelv* (azaz: csak a beavatottak ismerik), a más vallásúak megvetése azt, hogy *az ördög nyelve* stb.

A szomszédos országokban mintegy „kompromittálja“ tehát a magyar nyelvet, hogy egy kényelmetlen kisebbség nyelve, hogy más vallásúak nyelve, az is, hogy ott többnyire valamilyen regionális változatában használatos, de fő változatában is idegen, fölösleges, kis nyelv. Ez a többszörös stigmatizáltság eredményezi aztán az idegenkedést, az elutasítást. Azt az idegenkedést, amelyre mindegyik szomszéd nemzet történeti tudatában megvan a hajlam. „Volt... ennek a történeti tudatnak még egy ... mozzanata – állapítja meg Niederhauser Emil *Történeti tudat és nemzeti fejlődés Kelet-Európában* című tanulmányában – : a történelemben mindenütt és jóformán minden korszak vonatkozásában meg lehetett találni az „ősellenséget“, aki mindig az illető nemzet vesztére tört, meghódította, elnyomta. Sok esetben ennek a mozzanatnak meg is volt a történeti alapja. A lengyelek a németekre meg az oroszokra gondoltak, a csehek egyértelműen a németekre, s ebben osztozkodtak a magya-

rokkal, de az utóbbiaknak azért még ott volt az oszmán-török is. A történelmi Magyarország nem magyar nemzeti számára az ősellenség egyértelműen a magyar” (Korunk 1997/9).

Ismeretes, milyen ellenérzéssel fogadták a nemzetiségek a magyar nyelv hivatalossá tételét a múlt század közepén, amely gyakorlatilag csak 1867 után érvényesült. Úgy érvényesült, hogy Erdélyben még az 1910-es népszámláláskor is csak a nem magyar ajkúak 15 százaléka tudott magyarul, és ennek az arálynak jelentősebb részét akkor is bizonyára a spontán, népi kétnyelvűség alkotta. Ebben a tekintetben nem lehetett lényeges eltérés a későbbi külső régiók között.

Az akadályok tehát a történelmi tudat mélyrétegeiben vannak, és tovább táplálja őket a modern kor nacionalizmusa, xenofóbiája. Irracionális faktorokról van szó, amelyeket nehéz vagy éppen lehetetlen racionálisan „kezelní”. Mit lehet tenni a sztereotípiákkal, az előítéletekkel, a dominancia-igényekkel, a hatalmi kényszerekkel?

A helyzet azért nem ennyire sötét és reménytelen. Voltak és vannak biztató próbálkozások, kedvező jelzések. Szlovéniában a kétnyelvű oktatás már eleve kölcsönös volt. A 80-as években váradi román gyerekek azért tanultak meg gyorsan magyarul, hogy rajzfilmeket nézhessenek a magyar televízióban, a felnőttek pedig, hogy a sportközvetítéseket követhessék (az akkori zárt világban a televízió motivációja és eszköze is volt a nyelvtanulásnak). Magán nyelviskolákban újabban sikeres magyar nyelvi kurzusok indultak fiatalok, valamint szakemberek számára. Elvértve egyetemi hallgatók is jelentkeznek, hogy magyarul akarnak tanulni.

Sajnos, csak a negatívumokról vannak vészjelzéseink, arról nem, hol milyen arányban tanulják nyelvünket. Az attitűdvizsgálatok is csak a magyar anyanyelvűeknek nyelvükkel és az államnyelvvvel kapcsolatos magatartását vizsgálták. Ennek az ellenkezőjére is sort kellene keríteni: meg kellene nézni, milyen a szlovákok, osztrákok, szlovének, románok stb., különösen a fi-

atalok nyelvünkről kialakított képe. A szociálpszichológia kitűnő sztereotípiaviszsgálatai sem terjedtek ki a nyelvvel kapcsolatos sztereotípiákra (vö. Hunyady György: *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Budapest, 1996).

A nyelvtanulás motivációjának skálájára és szélsőségeire számadat híján néhány példát említek. Az egyik, anekdotikus véglet a magyar nyelv a háziállatokkal való kommunikációban: valaki a szórvány Mezőségen olyan lovat vásárol, amellyel csak magyarul lehet beszélni, ezért a gazdának is meg kell tanulnia a nyelvet. A másik véglet a magyar nyelv az Istennel való beszélgetésben: egy nagyváradi szlovák adminisztrációjú női szerzetesrendnek belső nyelve, szakrális nyelve a magyar, és mindenki megtanulja, azok a nővérek is, akik tiszta román környezetből kerülnek oda. Egy új hivatalos igény: magyar nyelv-oktatót keresnek a bukaresti katonai akadémiára a felállítandó közös román–magyar hadtest előkészítése végett.

Bármennyire szórványosak és anekdotikusak is ezek a példák, mégis arra utalnak: változik, a jóval több és elképesztőbb ellenpélda ellenére remélhetőleg kedvezően változik a magyar nyelv megítélése, értékelése ebben a kritikus második övezetben is. Remélhetőleg lesz vonzereje a magyar nyelvnek. Nem hatalmi dominancia alapján, hanem gyakorlati megfontolásból és szellemi érdekből. Akik belekóstolnak, nem szabadulnak tőle.

A Nemzetközi Hungarológiai Központ 1997. évi konferenciáján elhangzott előadás (1997. augusztus 27.).

Idegen-e a magyar nyelv a Kárpát-medencében?

Az ember néha úgy érzi, kisebbségi érzékenységgel még inkább, lelki tehertétellé vált a nemzet számára, hogy nyelvünk idegen ezen a tájon. Hasonlóképpen az a tagadhatatlan tény is, hogy nyelvünk kis nyelv, és hogy a koronként fölerősödő idegen nyelvi hatás területileg és funkcionálisan szűkíti az anyanyelv mozgásterét, a magyarul beszélők körét. Szűkíti és szennyezi, létét és egyéniségét veszélyezteti.

Mennyi ebből a beteges túlérzékenység, és mennyi a valóság? Ha más mondja, mennyi az előítélet, és mennyi a tényszerű megállapítás? Hogyan lehetséges, hogy egy merőben idegen test ezerszáz esztendeig megmaradhatott rivális nyelvek és népek körében? Megmaradhatott-e idegenként, idegen maradt-e úgy, mint gyakran állítják, és mi magunk is gondoljuk? Lehet-e idegen a magyar nyelv olyan nyelvek körében, amelyek maguk is át vannak itatva hungarizmusokkal, magyar eredetű elemekkel, még akkor is, ha a hungarofóbia e nemzeti tudományokban újabban határozottan lebecsüli, figyelmen kívül hagyja, vagy éppen tagadja a magyar nyelvi hatás mértékét és jelentőségét? Veszélyes, káros-e minden idegen nyelvi hatás, mint a laikusok vélik? Ezekre a kérdésekre kíván árnyaltabb válaszokat keresni ez az előadás, egyaránt felmutatva – ha van – a jelenségek árny- és fényoldalát.

Ez az eszmefuttatás nem a nyelv változásának elkülönülő vagy egységesülő folyamatait követi nyomon, hanem azokat a hatásokat és kölcsönhatásokat, amelyek a magyart a Kárpát-medence nyelveihez és egy közös európai nyelvi eszményhez közelítették. Mindezt az areális nyelvészetként ismert irányzat tárta föl, a magyar kutatók közül elsősorban Gáldi László (1946) és Balázs János. Adatok és szempontok tekintetében számunkra is meghatározó volt Balázs János több kitűnő műve, elsősorban éppen az areális nyelvészetről írt összefoglalása (1983).

Az kétségtelen, hogy nyelvünk jellegében más, mint azok, amelyekkel érintkezik és keveredik. Ez a másság ragozó, agglutináló jellegében és tömör, szintetikus, némely vonásában egyenesen polyszintetikus voltában jelentkezik, szemben az analitikus, flektáló indoeurópai nyelvekkel. Ezt ma úgy is meg szokták fogalmazni, hogy nyelvhatáraink 100%-osan kontrasztosak, ami valóban ritkaság Európában. Az ilyen erősen kontrasztos határokat úgy tekintik, mint amelyek erősítik a nyelvek egyéniségét, hozzájárulnak jellegük megőrzéséhez. Arról nem vesz tudomást a nyelvészeti irodalom, hogy ez a helyzet a magány vagy a kudarc érzetét keltheti egy ilyen nyelv beszélőiben. Ez a másság okozza azt is, hogy kölcsönzési hajlam, készség tekintetében nyelvünk introvertált nyelv, viszonylag kevés benne az idegen elem. Az más kérdés, hogy ezt a viszonylag keveset is néha nyomasztóan soknak érezzük. (Minderről: Balázs – Maráczy 1996.)

Mint a kultúrában is, a hatások, kölcsönhatások erjesztői, inspirálói a nyelvi változásoknak, az elszigeteltség pedig stagnálást eredményez, élő kövületté változtathatja a nyelvet. A hatás megnyilvánulhat közvetlenül, kölcsönelemek formájában és közvetve, szerkezeti mintákban, jelentéskölcsönzésekben, tükörszavakban és általános nyelvi modellekben, amelyek elérendő mintaként szerepelhetnek valamely nyelv beszélői számára. A hatások többnyire kölcsönösek, de ritkán kiegyensúlyozottak, szimmetrikusak. Az aszimmetriában vagy dominanciában szerepük lehet természetes tényezőknél (számbeli különbség, kulturális fejlettségbeli eltérés, eltérő érzelmi viszonyulás), mesterséges tényezőknél (telepítések, diszkriminatív szabályozás, kényszer stb.), valamint szimbolikus értékeknek és előítéleteknek. Az idegen nyelvi hatás következménye lehet tehát jótékony, amennyiben ösztönzi a nyelv gazdagodását, bővülését, alkalmassá teszi új funkciók betöltésére, és lehet káros, ha fölöslegesen szennyezi, ha karakterét megváltoztatja, és ha olyan mértékben válik dominánssá, hogy nyelvcserére ösztönzi vagy

kényszeríti a beszélőket. Idegen hatás következtében egyébként nem szűnik meg a nyelv folyamatossága. Ez a folyamatosság csak a beszélőben szűnik meg, ha nyelvet cserél, és általánosan, ha a nyelv kihal.

A nyelvre még mindig nem találunk jobb, kifejezőbb metaforát, mint hogy élő szervezet. Jobb évszakaiban, és ilyen volt a magyar számára a honfoglalás kora, a nyelv olyan, mint tavasszal, bomlás előtt a rügyekkel tele fa. Mindenféle rügy, kezdemény van benne készenlétben, hogy aztán abba az irányba bontsa virágait, fordítsa leveleit, ahonnan a nap süt. Nyelvünk uráli kori előzménye még alapvetően különbözött az indoeurópai alapnyelvtől, hogy aztán fokozatosan közeledjék néhány indoeurópai utódnyelvhez.

A kultúra és a nyelv mozgásában rendszerint ellentétes erők működnek. Ezek némelyike a különállás megőrzését segíti, sőt fokozza, mások az összetartozást, az együvértartozást erősítik. Cl. Lévi-Strauss (1996) éppen a nyelvek mozgási irányára hivatkozik, amely azt mutatja, hogy a közös eredetű nyelvek egyre jobban eltérnek egymástól (ő az indoeurópaiakat említi, de ugyanez érvényes az uráliakra is), az egymással szomszédos, ám eltérő eredetű (és típusú) nyelvek közelednek egymáshoz, közös tulajdonságokra tesznek szert (az orosz és a környező finnugor és török nyelvek a szerző példái, de ezt tapasztaljuk Közép- és Kelet-Európában is).

Térben és jellegben távolról indulva, a honfoglalás idejére és az azt követő évszázadokban a magyar nyelv a beszélt nyelv közvetlen kapcsolatai révén, a feltehető kiterjedt kétnyelvűség révén fonológiai szinten rendkívül közel került e táj szláv nyelveihez. Megvoltak már a mai zöngétlen és zöngés zárhangok, a nazálisok, a likvidák, a réshangok java része (még megvolt a bilabiális réshang is), hiányzott a *gy*, a *ty*, a *c* és a *zs* (a *gy*-t előzménye, a *d'zs* képviselte), a magas magánhangzók körében megvolt már az *ü*, hogy aztán az *ö* is megjelenjen, a mélyek közül hiányzott még az *a*, de megvolt még az *˘* és az *á*. Lehet, hogy

szláv mintára, de belső fejlődés eredményeképpen alakult ki a *zs* az abszolút szóvégi *s* zöngésülésével, a *c* a *tsz* mássalhangzókapcsolatból, a *ty* a *tj*-ből, a *gy* a *dj*-ből, az *ly* az *lj*-ből. Időtartam tekintetében nyelvünk már akkor alkalmas volt arra, hogy a Duna táji nyelvek hosszú magánhangzóit híven visszaadja. Mindez igen megkönnyítette nyelvi beilleszkedésünket ebbe a térségbe. (Balázs 1983:40)

Joggal állapíthatta meg 1939-ben Isačenko, hogy a mássalhangzók jésítése szempontjából a magyar nem a lengyelrel és az oroszsal egyezik, hanem a szlovákkal, a szerbvel és a horvátal, amelyek kevésbé jésítenek (jésített párja csak a dentális mássalhangzóknak van ezekben a nyelvekben: *t-ty*, *d-gy*, *n-ny*). A hangsúly tekintetében hasonló a helyzet. A déli és keleti szláv nyelvekben, akár csak a románban is, a szavak hangsúlya nincs kötve egyetlen szótaghoz, azaz nem állandó. Ezek a nyelvek a magánhangzók időtartamát nem használják föl jelek elkülönítésére. A magyarban és a csehben viszont az időtartamnak van ilyen funkciója. Ezek nem a véletlen művei: a térségnek a nyugati kereszténységhez tartozó nyelveire jellemző. Az *ö* és az *ü* szintén jellegzetesen „nyugat-európai” hang, francia nyelvterületen, északolasz nyelvjárásokban, a legtöbb német nyelvjárásban és a magyarban használatos, tőlünk keletre a veláris *î* és *ă* jellemző.

A latin az államiság, a kereszténység, a műveltség nyelve volt évszázadokon át. Elsősorban írásbeliségünket határozta meg, kevésbé befolyásolta a beszélt nyelv fonológiai rendszerének beilleszkedését. A közös európai modell a latin (Balázs 1980): latin eredetű az írásrendszerünk. A középkori latin versek ritmusa legfőbb vonásaiban közel állt a hagyományos, „ósi” magyar versekéhez: időmértékesből hangsúlyossá alakult. Latin hatásra terjedt el a rím. A humanista latinság volt a mintája a klasszikus időmértékes verselés meghonosításának, Sylvester kezdeményezésének. Német hatást mutat az *sz*, az *ö* és az *ü*, valamint a *k* írása. A labiális *a* is belső fejlemény, de jellegzetes

hangja a hozzánk legközelebb eső bajor-osztrák nyelvjárásoknak.

A kulturális és a nyelvi hatások közvetlenül a szókincsben mutatkoznak meg. A SzófSz. alapján készített ismert statisztika szerint szókincsünknek 12,4%-a szláv, 7,3%-a német, 5,8%-a pedig latin–görög eredetű. Bakos Ferenc (1982) és saját (Márton–Péntek–Vöő 1977) vizsgálataink azt mutatják, hogy a román hatás regionális jellegű, és csak az újabb kor hiányátvételeivel és parole-kölcsönzéseivel erősödött föl. A közmagyarban mindössze 19 román eredetű szó van; legkorábbi, 1331-es adatlású a mai köznyelv peremére szorult *cserge*.

Az átvételek körében több a főnév, mint a melléknév és az ige, és igen kevés a más szófajú szó. A névszók átvételének, beilleszkedésének kevesebb akadálya volt. Az igék a honfoglalás előtti ótörökből még igeképző nélkül kerülbe be (*ír, seper, szűk, szök-ik, szűn-ik stb.*), ezt követően már az *-l* igeképzővel.

Meglepőnek tűnhet a latin eredetű szavak viszonylag csekély hányada. Tekintetbe kell azonban venni, hogy a latin hatás rendkívül összetett, és hogy ezek a szavak mind fontos műveltségi elemek, kulturális átvételek, amelyek a nyugati kereszténység (*kápolna, sekrestye, templom, katedra, kántor*), az iskolai élet (*iskola, kollégium, rektor, tinta, kréta, vakáció stb.*), a jog és a közigazgatás (*fiskális, notárius, juss, apellál stb.*), az orvosi tudomány (*diéta, kúra, patika, pestis stb.*) kulcsszavai, de a mindennapi élet területén is jelen vannak (*fundamentum, porta, kamara, téglá, lámpás*).

A Duna mentén a latin hatás közösnek tekinthető, jelen van a németben, a szlovákban, a horvátban. A latin nyelvi modell, nyelvi eszmény felmutatásában, a latin szókincs közvetítésében jelentős szerepük volt a többnyelvű latin szótáraknak. Ezek sorában első Murmellius 1533-ban Krakkóban megjelent latin–német–magyar szótára, közvetlenül ez után jelent meg Pesti Gábor több kiadást megért hatnyelvű szótára, aztán a 16. század végén Calepinus szótárának a magyart is tartalmazó

változata, majd Verancsics Faustus ötnyelvű szótára (latin, olasz, német, horvát és magyar; Velence 1595). Nagyszombatban 1750-ben került ki a sajtó alól Wagner híres latin frazeológiája magyar, német és szlovák értelmezésekkel, Samuil Micu-Klein latin szótára 1806-ban jelent meg Budán román, magyar és német megfelelőikkel. Ebből a nagyon szemelvényes felsorolásból kitűnik, hogy az e térségbeli nyelvek szókincsének felmérésében a latin töltötte be a mérce szerepét. Ehhez mérték a szótárírók a többi nyelv szóállományát, mivel a latin címszavak után meg kellett adniuk a vulgáris nyelvi tolmácsolatokat. A latin ilyen módon is jelentős mértékben hatott e táj nyelveinek lexikális kiegyenlítődére. (Balázs 1983: 80)

A szókincs gazdagodása a szintaxis fejlődését is serkenti. Az új szavakkal jelölt gondolati tartalom új szintaktikai viszonyok létrejöttével jár együtt, amelyeknek kifejezésére új nyelvi eszközök szükségesek. Latin hatásnak tulajdonítható az alárendelő mondatok erőteljes kifejlődése, valamint a magázás. A kódexfordítások gyakorlatában ment végbe, mint E. Abaffy Erzsébet (1983) kimutatta, a belső magyar fejleményként kialakult néhány igealaknak a latinnak megfelelő funkcionális elkülönülése: *megy vala* – praeteritum imperfectum, *ment vala* – perfectum, *menend* – futurum perfectum. Gyakorlattá vált a latin ige-neves szerkezetek lemásolása; latin, német, szláv minta is közrejátszott kötőszavaink, névutóink gyarapodásában.

A latinnal párhuzamosan egyre fontosabbá, némely vonatkozásában egyre veszélyesebbé vált a német nyelv. A Duna-táji nyelvek szókincsére jelentős hatása volt a németnek. A honfoglalást követően a nyugati széleken állandó volt a magyar–német nyelvi érintkezés. Ezek a kapcsolatok különböző korú telepítésekkel, majd pedig a Habsburgok uralomra jutásával a magyar nyelvterület más régióira, így Erdélyre is kiterjedtek, szorosabbra fűződtek, mindennapivá váltak. Német jövevényszavaink középkori rétegei főleg az udvari életre, a főúri és a hadi életre vonatkoznak (*herceg, kastély, torony, fullaj-*

tár, lant, tánc stb.), valamint a városi életre, a céhszerve (polgár, céh, kalmár, borbély, kohó stb.), de nem hiányoznak a paraszti élet jellegzetes szavai sem (zsellér, bükköny, bak stb.). A 15–17. századiak sorában szintén gyakoriak a hadi élet szavai (zsold, pisztoly, sánc), a kereskedelem, az ipar terminusai (pallér, pék, cégér, zsinór, tallér, tégely), valamint a köznapi élet fogalomkörébe tartozó lexémák (palánk, zindely, fölöstököm, fánk stb.). (Vö. Balázs 1983: 85)

A 18. századtól kezdve a jövevényszók a társadalmi, gazdasági és állami életnek, továbbá a mesterségeknek szinte minden ágára kiterjednek, és számuk jelentősen megnő. Gyakorivá válnak a később annyit kárhozott szerkezetek, igei vonzatok (a germanizmusok): *behozza a lemaradást, késést, mulasztást; beképzeli magának; lekéste a vonatot; a vendégek ki lesznek szolgálva* stb.

A nyelvi hatás, a nyelvi érintkezés – mondottam a bevezetőben – többnyire kölcsönös. Bár szomszédaink szemében nem túlságosan népszerű kutatási téma, tudjuk, a magyar is jelentős mértékben hatott a környező nyelvekre. Elég Tamás Lajos kiváló szintézisére hivatkozni (*Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*. Budapest, 1966), vagy arra, hogy a nem elfogulatlan román szófejtés is elismeri mintegy 150-200 fontos köznyelvi szó magyar eredetét. A tudományos tényeket messzemenően tisztelő Alexandru Rosetti nyelvtörténetében (1966) a 11–12. századtól számol a magyar hatással, magyar eredetű képzőket is elismer (-ş; -aş-eş, -ăuş; -ău; -işag, -şug). A reformáció kora előtti forrásokból való magyar eredetű elemek az udvari életre vonatkoznak (*aprod, herţeg, hitlean, nemeş, viteaz*), a városi és falusi életre (*birău, dijmă, hotar, locui, oraş, sălaş, tâlhar*), az iparra, a kereskedelemre (*ban, cheltui, majă, marhă, meşter, vamă*), a jogi életre (*aldămaş, chezaş, pîriş*). Az első egyházi szlávból fordított kézirat keletkezési helyének meghatározásához is a fő érvet a hun-

garizmusok adták (a *Psaltirea Șcheiană*-ról van szó, amelyet a máramarosi körtvélyes kolostorban fordítottak).

A 17–18. század már az a korszak, amikor egyre inkább erősödik a nyelvi öntudat, amikor egyre erősebb lesz a hit a magyar nyelv erejében és méltóságában. És ebben fontos szerepe volt Erdélynek, az erdélyiek közül Geleji Katona Istvánnak, Apáczainak, Misztótfalusi Kis Miklósnak, a következő században pedig Bod Péternek. Geleji már ki meri mondani, hogy „némelly dolgoknak ki-mondattatásokban a’ Magyar nyelv boldogabb a’ Deáknál“. Apáczai önmagát és nyelvünket próbára téve nagy eltökéltséggel szólaltatja meg magyarul a tudományokat. A próba egy kisebbfajta nyelvújítással ért föl. Misztótfalusi Kis Miklós a latint úgy tekinti, mint egy nyelvet a sok közül: számára legfontosabb az anyanyelv. Bod Péter magyar nyelvű egyháztörténetének előszavában a túl sok latinizmust kifogásolta a teológusok szentírás-magyarázatában.

Egyre több és gyakoribb lesz a tiszteletlen hang, mint Kalmár György *Prodomus*ában vagy a Báróczi Sándoré a latin nyelv dominanciája és hatása ellen, miközben a német nyelv térhódítása válik egyre fenyegetőbbé a 18. század végén és a 19. század elején. Az igazi veszélyt csak akkor érezték a kortársak, amikor 1784-ben II. József aláírta nyelvrendeletét, és amikor 1791-ben elhangzott Herder jóslata. Vigasz vagy önáltatás, de tény: mindkettő egyszerre volt vészjósló és ösztönző. Sőt talán másokat is ösztönző, mint Illyés Gyula írta 1977-es esszéjében: „Herder jóslatára fölkapták fejüket – nemcsak a magyarok. Azoknak a népeknek a szellemi vezetői is, melyek közé az a korszakú nép... be van ékelve. Mit keres ott, ami bárhova is úgy van beékelve?“

Miközben a vérmezei bécsi pallos adott nyomatékot a hatalom szándékának, a kor legkiválóbb szellemei képesek voltak rá, hogy a német nyelvben ne csak a birodalmi fenyegetést lássák, hanem az új eszményt, az új mércét is. A nyelvújítást több szerző is úgy értékeli, mint a nyelvi közeledés, a nyelvi ki-

egyenlítőds folyamatát. Becker 1948-ban még abból a szempontból vizsgálta a magyar és a cseh nyelvújítást, hogy e két nyelvnek hogyan sikerült felzárkóznia ahhoz az európai szinthez, amelyet ekkor már a német képviselt. Martins 1970-ben Stockholmban közzétett tanulmányában (*Studien zur Frage der linguistischen Interferenz*) Kazinczy német ihletésű nyelvújító tevékenységében a nyelvi egymásra hatásnak és egymáshoz közeledésnek egyik sajátos módját látja. Az interferenciát úgy tekintti, mint a többnyelvűséggel szükségképpen vele járó jelenséget, amelynek során – azzal, hogy a fejletlenebb nyelv a fejlettebb példáját követi – bizonyos kiegyenlítőds jön létre, valahogy úgy, mint a közlekedő edények csöveinek vízszintjében az áramlást követően.

A nyelvújítás eszközeiben és képességeiben a művelt nyelvekkel egyenrangúvá tette a magyart, a klasszikus irodalom kiváló esztétikai és stiláris értékeit hozta felszínre, a tudományos irodalomban (éppen a természettudományokban) pedig több világhírű fizikus vallomása szerint a maga érzékletes képeivel, árnyalt kifejezési lehetőségeivel még az alkotó gondolkodást is serkentette. Az Akadémia indulásakor még elsősorban a magyar nyelv intézménye volt, a reformkori küzdelmek és a polgári forradalom nyelvünk méltó jogi státusát is kivívta: az Országgyűlés 1844-es döntése talán még inkább csak szimbolikus volt, jó két évtizeddel később azonban *de facto* is hivatalossá válik saját országában a magyar nyelv.

A. Meillet a trianoni francia elfogultságot nyelvünk megítélésében és elmarasztalásában is érvényesíteni próbálta ugyan, de nem sok sikerrel. Előítéletekre épülő vélekedése annak idején Kosztolányi nemes indulatát váltotta ki. De idézhetjük a szintén francia Aurélien Sauvageot elragadtatott szavait éppen a nyelvújításról és nyelvünkről: „Az a gondolat, hogy formáljanak és újraformáljanak egy kultúrnyelvet, ismerős volt nekem. Elsősorban a nyelvtörténetből... Tudtam, hogy egy nyelvre lehet tudatosan hatni és lehet ilyen vagy olyan irányban továbbfej-

leszteni. De ami a magyarok ügyét a többiekétől mégis megkülönböztette, az a nyelvi harc mérete és időtartama volt. Egy egész nép vetette latba minden erejét és minden áldozatkészségét, hogy megmentse a nemzeti nyelvet és ezzel magát a nemzetet is. A magyarok többet, nagyobbat tettek minden más népénél. Nemhiába jöttem Bécsbe. Valóban zarándokút volt ez, megvilágította számomra és felfedezettte velem a magyar kultúra egyik fontos alapelvét: soha nem lemaradni, idejében követni minden haladást, minden megújulást, sőt ha lehet, megelőzni mindenki mást.” (Sauvageot 1988) Egyébként ő volt az, aki a magyar irodalmi nyelvet a finnugor örökség latinizált változatának nevezte.

Végezetül nem kerülhetünk meg két további kérdést. Az egyik: változott-e vagy sem a magyar nyelv karaktere, miközben alkalmazkodott a Kárpát-medencében beszélt nyelvekhez, és az uráli nyelvek között az észet után a második lett az indoeurópai alkalmazkodás tekintetében, miközben évszázadokon át a közös európai modellt, a latint követte, miközben eszményként igazodott fő riválisához, a némethez, és megteremtette fő változataként a kiművelt nemzeti nyelvet? Erről megoszlanak a vélemények. Egy elfogultsággal nem gyanúsítható nyelvész, Skalička, 1968-ban, a dunai-nyelvszövetségről szóló tanulmányában (*Zum Problem des Donausprachbundes*) azon a véleményen van, hogy nyelvünk a környező nyelvektől mindmáig erősen különbözik, mivel örökölt agglutináló jellegét nemcsak megőrizte, hanem még tovább is erősítette. Flektáló vonásai ugyanakkor a szláv, továbbá a balti és általában a többi indoeurópai nyelvhez közelítették. Mégis: alaktanát, szintaxisát és szóképzését tekintve egyetlen szomszédos nyelvvel sem mutat konvergens változást. Vannak alapvető tipológiai különbségek, amelyek e nyelveket elválasztják: így mindenekelőtt a poliszinтетikus jelleg rendkívüli megerősödése a magyarban, aminek a szláv nyelvekben vagy a románban nyoma sincs.

A másik, provokatívnak tűnő, de megkerülhetetlen kérdés: mi történt a magyar nyelvvel a 20. században Trianon után, milyen a helyzete a kisebbségi régiókban? És általánosabban: meg tud-e felelni annak az újabb kihívásnak, az újabb veszélynek, amelyet modern korunk világnyelvmodellje, az angol jelent? A kérdés első felére lehangoló a válasz, hiszen a magyar nyelv 20. századi térvesztését és belső divergens változását kell regisztrálnunk. A szélek foszlása miatt területileg szűkül és szórványosodik, az alárendelt jogi státus miatt, a korlátozó és diszkriminatív oktatási és nyelvhasználati szabályozások miatt szűkül társadalmi szerepkörében, használati értéke pedig csökken. Mindez az országhatáron kívül rekedt nyelvi régiókban történik, de a nyelvhatáron belül, ahol a korábbi természetes nyelvi kapcsolatokat az előítélet és a stigmatizálás, az erő és a hatalom, a dominancia és a behódolás váltotta föl. A nyelvi folyamatokban ennek a helyzetnek a következménye az ún. hiánykölcsonzések nagy száma, a kevertnyelvűség és a nyelvi rendszer eróziója, bomlása, valamint az egyoldalú domináns kényszerkétnyelvűség, végső fázisként pedig a nyelvcsere, a nyelvi asszimiláció. (Minderről részletesebben: Péntek 1994)

Mint minden korábbi modellnek, ma rendkívül nagy a vonzása, a presztízse a világcivilizációnak és a világnyelvmodellnek. A tudományok művelését szokás fő érvként emlegetni, amely jelentős mértékben nemzetközivé vált és angol nyelvűvé. A legsikeresebb magyar származású fizikusok példája viszont éppen azt mutatja, hogy számukra a magyar nyelv nem teher volt, hanem külön esély, külön lehetőség a tények látására és értelmezésére. Mert nyelvünk, mint más nyelv is, külön tüköre a világnak, a világot úgy mutatja meg, mint egyetlen más nyelv sem. Újra Cl. Lévi-Straussra (1996) kell hivatkoznom, aki arra figyelmeztet, hogy miközben a nyugati civilizáció vonzó eszményként jelenik meg, más kultúrákra, más nyelvekre kényszeríti magát. A világból, a világ haladásából persze most se szabad kimaradni, lemaradni sem szabad, de folyamatosan mű-

ködtetni kell – mint eleink tették – a nemzet és a nyelv immunrendszerét, hogy megőrizhesse folyamatosságát, karakterét, saját értékeit és kivívott méltóságát.

IRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1983: Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban. In: *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Szerk. Balázs János. Budapest. 113–180.
- Bakos Ferenc 1982: A magyar szókészlet román elemeinek története. Budapest.
- Balázs Géza – Marác László 1996: Nyelvgéopolitika. *Magyar Nyelvőr* 120: 31–47.
- Balázs János 1980: Magyar deákság. Budapest.
- Balázs János 1983: Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. *MNyTK*. 166. sz.
- H. Becker 1948: *Zwei Sprachanschlüsse*. Leipzig und Berlin.
- Gáldi László 1946: A Dunatáj nyelvi alkata. In: *A Dunatáj I.* Szerk. Radisich Elemér. Budapest. 91–114. Újraközölve: *Helyünk Európában II* Szerk. Ring Éva. Budapest, 1986. 44–72.
- Illyés Gyula 1977: Válasz Herdernek és Adynak. *Magyar Nemzet* 1977. dec. 25; 1978. jan. 1. Újraközölve: *Helyünk Európában II.* Szerk. Ring Éva. 477–489.
- A.V. Isačenko 1939–40: Versuch einer Typologie der slavischen Sprachen. *Linguistica Slovaca* 1.
- E. Martins 1970: *Studien zur Frage der linguistischen Interferenz*. Stockholm.
- Márton Gyula – Péntek János – Vőő István 1977: *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest.
- Péntek János 1994: A magyar nyelv az országhatáron túl. In: *Biztonságunk záloga, a nyelv*. Budapest. 56–70.
- Al. Rosetti 1966: *Istoria limbii române*. București.
- A. Sauvageot 1988: *Magyarországi életutam*. Budapest.
- V. Skalička 1968: Zum Problem des Donausprachbundes. *Ural–Altaische Jahrbücher* 40: 3–9.
- Tamás Lajos 1966: *Etymologisch–historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente in Rumänischen*. Budapest.

Eltérő szerkezetek kiegyenlítődése a nyelvi kontaktusban

1. A nyelvi hatásnak, kölcsönhatásnak a nyelvi rendszer egészét érintő, különböző szintjei és fázisai vannak. A folyamat kezdete – ha nem kötelező érvennyel is – rendszerint a közvetlen nyelvi érintkezéshez kapcsolódik, az egyéni nyelvhasználathoz, a kétnyelvűséghez, majd változó intenzitással épülhet be a *diakrón* nyelvi mozgásba, az egyes nyelvek történeti életébe, hogy aztán a történelem hosszabb időszakában *közelítse egymáshoz* egy kulturális térség különböző eredetű és típusú nyelveit. A nyelvi kontaktus irányát, intenzitását több, főként nyelven kívüli tényező befolyásolja. A kultúrák természetesnek tekinthető különbségein túlmenően a nyelvek közötti rivalizálás a dominancia és alávetettség változó feltételei között és változó eséllyel folyik a történelem folyamán. Általánosnak lehet tekinteni azt a kultúra történetében is érvényesülő tendenciát, hogy az egymáshoz viszonyítva „kontrasztos” nyelvek közelednek egymáshoz, az egymáshoz hasonlóké pedig távolodnak. A centrifugális és a centripetális erők így alakítják nyelvek és nyelvi térségek, kultúrák és népek sorsát.

A folyamat első, kiinduló fázisában élőnyelvi, szociolingvisztikai vagy akár pszicholingvisztikai jelenségekben nyilvánul meg a nyelvi érintkezés, második fázisában a language-értékű kontaktusjelenségek beépülnek az átvevő nyelv rendszerébe, végül általánosabb összhang körvonalazódik areális szinten. A hagyományos nyelvészet köztudomásúan a nyelvi interferencia diakrón vetületeit vizsgálta. A legismertebb, legtöbbet idézett modern szintézisek, a Weinreiché (1953) és a Haugené (1958, 1967), messzemenően tekintettel vannak a kölcsönzés mechanizmusára, a kölcsönzés és kétnyelvűség kapcsolatára. Ugyancsak a modern nyelvészet produktív vonulatához tartoznak a strukturalista és funkcionális szemléletet érvényesí-

tő areális kutatások főképpen a prágai nyelvész kör programjában (Jakobson, Skalička, Isačenko és mások), a magyar nyelvészetben Gáldi László és Balázs János munkásságában, valamint Décsy Gyula átfogó szintézisében.

Kétségtelen, hogy a három irányzat között van némi időrendi megoszlás (diakronikus, areális, szociolingvisztikai), elméleti megalapozottságuk és ennek megfelelően módszertanuk is eltérő, mégsem minősíthető egyik sem úgy, mint amely túlhaldott volna. A nyelvi mozgásban, a nyelvi rendszer működésében és változásában mindhárom fázis jelen van, így mindhárom diszciplína továbbra is megtalálja a maga vizsgálati anyagát, problematikáját. Jellemző ebből a szempontból, hogy a legfrissebb, szintézis jellegű román nyelvű kontaktológiai munka, a hispanista, romanista Marius Sala *Limbi în contact* című műve (1997) tudatosan a klasszikus, nyelvtörténeti vonulathoz kapcsolódik.

2. Térségünkben hagyományosan az egymással érintkező és keveredő nyelvjárások a nyelvi kontaktusok elsődleges szinterei, és az átvételek további nyelven belüli mozgása határozza meg, hol találják meg helyüket az átvevő nyelv belső változataiban. A nyelvjárási szintű kétnyelvűségnek vagy éppen a nyelvcserevel is összefüggő szubtraktív kétnyelvűségnek fontos szerepe van tehát a nyelvi kölcsönhatásban. Tamás Lajos írta 1966-ban: „A kétnyelvűség gyengíti az átvevő nyelv strukturális sajátosságainak az érvényesülését, s az átadó nyelv strukturális sajátosságai könnyebben győzhetnek.” (1966. 30) Balázs János pedig a magyarországi szláv nyelvjárásokra vonatkozó vizsgálatok alapján vonja le azt a következtetést, hogy: „E folyamatban (ti. a kevert nyelvjárási típusok kialakulásában) az ún. nem tökéletes kétnyelvűségnek van nagy szerepe, annak folytán, hogy két vagy több nyelvi rendszer (norma) él az egyén tudatában, az anyanyelvjárás rendszere megbomlik, s főleg az analógia elvé-

nek alapján az esetek többségében a különféle eredetű elemek keverednek egymással.” (Balázs 1983. 33)

A magyar–román nyelvi kontaktusok, amelyekkel a továbbiakban részletesebben foglalkozom, jellegzetesen regionális jellegűek, a nyelvterület keleti felében dominálnak. Következményeikben is jórészt a szubstandard nyelvi rétegeket, főképpen a nyelvjárásokat befolyásolják. Aszimmetrikusnak tekinthető, hogy a magyar eredetű elemek nagyobb számban váltak köznyelvivé, irodalmivá a románban, mint fordítva¹. A mai nyelvi folyamatokból arra lehet következtetni, hogy a magyar–román nyelvi kontaktusoknak a múltban is a kiterjedt kétnyelvűség volt az alapja, ennek a következménye a két nyelv eltérő rendszerének közeledése.

3. Mielőtt a címben ígért, szűkebb értelemben vett „szerkezetekről” esnék szó, tanulságosnak tartom jelzésszerűen felvillantani a két nyelv fonetikai-fonológiai szintjén végbemennő közeledést, részleges kiegyenlítődést. Szupraszegmentális szinten jelentős különbség van a magyar és a román intonációja, ritmusa, beszédtempója és hangsúlyviszonyai között. A román intonációja változatosabb, élénkebb, a hangmagasság szélső értékei nagyobbak, ritmusa és beszédtempója gyorsabb: olaszosan vagy balkániasan hangos, élénk és gyors. Balázs László és mások megállapítása szerint kétnyelvű területeken, ill. egész Erdélyben a román beszéddallam a magyar hatására vált monotonná, valamivel halkabbá, a ritmus és a tempó lelassult. Az erdélyi románok beszéde elsősorban ebben különbözik az Erdélyen kívüliekétől. A magyaré ellenben némileg felgyorsult, élénkebbé vált, sajátos helyi intonációja és ritmusa van. A kétnyelvűség általában maga is lassítja a beszédtempót, különösen az alacsonyabb szintű kétnyelvűség.

A román is azokhoz a nyelvekhez és ahhoz a nagy nyelvi régióhoz tartozik, amelyekben az időtartam csak a „polytonikus” szabad hangsúly kísérelése, nem funkcionális, mint a ma-

gyarban, csehben, közszlovákban (Gáldi 1947. 46). A kölcsönzésekkel foglalkozó szakirodalom részletesen elemzi, hogyan határozza ez meg mindkét nyelvben az átvételek adaptációját. Ennek a következménye az az általánosabb jelenség is, hogy a két-nyelvű keleti magyar nyelvjárásokban jóval gyakoribb a hosszú hangok, elsősorban a hosszú magánhangzók rövid és félhosszú realizációja. Márton Gyula azt írja ugyan, hogy a csángóban ez nem változtatta meg alapvetően a hosszú/rövid szembenállást (1972. 156), Murádin viszont a Mezőségről mutatja ki, hogy ott fokozatosan az időtartam teljes neutralizációja megy végbe (1981. 64–65). Ez a folyamat jelentős mértékben érinti a városi nyelvet, az erdélyi regionális köznyelvet is.

Az areális nyelvészet megállapítása szerint az illabio-veláris P és ʏ elterjedése a keleti ortodox, a palatolabiális ö és ü pedig a nyugati katolikus kultúrkör területi megoszlásának felel meg. Az előbbivel együttjár az illető nyelvek konzonzantikus jellege (pl. mássalhangzó-torlódás), az utóbbival a vokalikus jelleg (a mássalhangzó-torlódás feloldása). Nos, a két veláris hang meghonosodott az erdélyi magyar nyelvjárásokban is (Bakos 1982. 20–21), és ez is a kiterjedt kétnyelvűség következménye, mint az is, hogy a csángóban elég gyakori az ö és az ü illabiális hangszínű ejtése (Márton 1972. 155). A román eredetű elemek adaptációs folyamatában nagyon változatos a mássalhangzó-torlódás feloldása: betoldással (*clacă*>*kaláka*, *mreaĵă*>*marázsa*), magánhangzó-protézissel (*stînă*>*esztena*, *strungă*>*esztrunga*, *stat*>*észttát*), elhagyással (*glod*>*lod* 'sár') stb. Ha erős a román nyelvi hatás, mint az északi csángóban vagy a hivatali nyelvváltoztatásban, ez a tendencia már nem működik. Ezekben a régiókban a magyar nyelv másik jellegzetessége, a hangrendiség fenntartására irányuló törekvés is gyengébb, mint a közmagyarban (Zsemlyei 1979. 190).

Az előbbi nagy areális megoszlással függ össze a *kemény/lágy oppozíció* a mássalhangzók tekintetében. A szláv nyelvek és a szomszédságukban beszélt román nyelvjárások

megoszlanak ebből a szempontból: „... a bolgár szomszédságában élő havaselvi román nyelvjárások éppen úgy depalatalizálnak, mint a bolgár, viszont az orosz nyelvterülethez sokkal közelebb eső erdélyi és moldvai román nyelvjárásokban valóságosan szabályosan jelentkezik a „*corrélacion de mouillure*“, mégpedig igen nagy területen a labiális, valamivel kisebb területen a dentális hangokkal kapcsolatban.” (Gáldi 1947. 45). A szláv hatás a románt erősebben érintette, mint a magyart, a magyarban csak a dentálisoknak van jésített párjuk (*t–ty, d–gy, n–ny*), a jésített *l* a legtöbb nyelvjárásból kiveszett. Az ebben a tekintetben határozott megoszlást mutató nyelvjárásokkal szemben a közromán (a román sztenderd) jóval gyengébb palatalizációja nem teljesen független a magyar nyelv hatásától, Erdély délkeleti felében a nyelvjárás depalatalizációja is ezzel magyarázható (Petrovici 1960. 15–16). Magyar nyelvterületen szintén érzékelhető a keleti *lág*y és a nyugati *kemény* megoszlás. A csángóban jóval erőteljesebb a mássalhangzók jésülése, mint bármely más nyelvjárásban, az *ly*-ezés is ezzel áll kapcsolatban. Márton 12 palatalizált mássalhangzó-variánst sorol föl (i.m. 154). Hasonló a helyzet a Mezőségen (Zsemlyei 1979. 82). Ismeretes, hogy a nyelvterület közepén és részben a magyar sztenderdben viszont a dentálisok kemény, néha hehezetes ejtése terjed, bizonyára nem függetlenül a nyugati nyelvek hatásától.

4. Az általánosabb grammatikai kategóriák közül mint jelentős különbséget a *nyelvtani nemet* kell kiemelnünk, amely a románból a magyarba átkerülő kölcsönzésekben természetesen neutralizálódik. Az intenzívebb kontaktusban vannak azonban példák a természetes nem szerinti illeszkedésre is, arra, hogy az átvevő magyar nyelvjárásba a hímnemű és a nőnemű forma is átkerült a természetes nem jelölésére. Ilyen a *mutuj* és a *muta* ‘néma, ill. buta férfi, ill. nő’, a *kruszkruj* és a *kruszkra* ‘apatárs, ill. anyatárs’, a *gyibol* és a *gyibolica* ‘a bivaly hímje, ill. nősténye’ (Bakos 1982. 63).

A románban, más indoeurópai nyelvekhez hasonlóan, a *plurale tantum* nagyobb gyakorisága és a kongruenciaszabályok miatt jóval gyakoribbak a *többes számú alakok*. Ennek kimutatható a hatása mind a kétnyelvűek „magyartalan” egyeztetéseiben (*sok emberek pl.*) és a regionális köznyelvben, mind abban, hogy nagyon sok átvétel többes számú alakjában adaptálódott (Bakos 1982. 48).

5. Végül az előadásom tárgya szempontjából legfontosabb *analitikus-szintetikus opposzióhoz* érve, előljáróban jelezni kell, hogy a román nyelv – más újlatin nyelvekhez hasonlóan – analitikus jellegét erősítette azzal, hogy esetvégződéseit leegyszerűsítette, és ennek pótlására a prepozíciók gazdag készletét alakította ki.

Mind a nyelv művelés, mind a magyar–román kölcsönhatással foglalkozó vizsgálatok több ízben felhívták a figyelmet arra, hogy a tömör denominális igei származékok a kétnyelvűségben és a kétnyelvű régió köznyelvében a román szerkezet mintájára gyakran analitikussá oldódnak: *labdát játszik, sakkot játszik* stb. (a *labdázik, sakkozik* helyett), *tust csinál* 'zuhanyoz', *intabulárét csinál* 'telekkönyvez' stb.; *vizsgát ad* 'vizsgál', *megüti az álmot* 'elálmosodik' (< *îl lovește somnul*); *csudája van* 'haragszik, bosszankodik' (< *îi e ciudă*); *jó napot ad* 'köszön' (< *da da bună ziua*)².

A reflexivitas kifejezésére a magyarban már eleve adott a két lehetőség: az analitikus visszaható névmásos szerkezet és a szintetikus visszaható igeképzős megoldás. A magyarban és a románban nyilván eltérő a reflexív igék köre, és a román visszaható szerkezet, amely mindig analitikus, a kétnyelvűek beszédét is befolyásolja. Nemrég a kolozsvári rádió egyik riportműsorában hallottam a következő, magyar fülnek szokatlan mondatot: „*Nem értem magam a táskákhoz*”, azaz 'nem értek a táskákhoz', ez is a román *nu mă pricep* mintájára lett visszahatóvá. A régebbi szakirodalom is jelzett ilyeneket: *ígéri magát* (< *se*

promite), *űzeti magát* (< *se gonește*) 'űzekedik' jelentésben'³. Vizsgálni kellene, van-e általában eltérés a két változó gyakoriságában az erdélyiek nyelvhasználatában.

Az előbbi példák az ún. tükörszók, tükörszerkezetek, tükörfordítások (*calque*, *Lehnübersetzung*) problematikájába is beletartoznak. Ezt az analitikus megoldást már Boris Unbegaum közép-európai jelenségként értékelte, amely németes orientációként a horvátra, a szlovénre, a csehre, a szlovákra és a magyarra jellemző. A franciás orientációjú lengyel, orosz, szerb, bolgár, román inkább kölcsönszavakkal él (idézi Gáldi 1947. 65). Általánosabban ez összefügg az Ullmanntól opaknak és transzparensek nevezett, azaz az alaktanilag nem motivált, ill. motivált lexémák kérdéskörével, nyelvenkénti és nyelvtípusonkénti megoszlásával. Balázs László pl. ilyen tükörfordításokat közöl Magyarorszátról: *lábna a tojása* 'boka' (< *ouăle piciorului*), *virág a fűlnek* 'semmiség' (< *floare la ureche*) (1968. 86). Horváth István magyarózdai anyagából már korábban magam is hivatkoztam ilyenekre, mint: *perzsel*, *ahun elmenyen* 'ellop, amit megfoghat' (< *arde pe unde trece*) (Péntek 1997. 47) stb. Ezek egyúttal arra is példák, milyen gyakori kétnyelvű területeken, általában a nyelvek areális kiegyenlítődésében a frazémák szó szerinti fordítása, vándorlása.

Néhány évtizeddel ezelőtt Márton Gyula a csángó kétnyelvűség, az intenzív román nyelvi hatás következményeként regisztrálta, hogy néhány északi csángó településen a birtokjeles formákat a birtokos névmással alkotott analitikus szerkezetek váltják föl: *homlok az enyim* (= homlokom), *buriucska a zënim* (= borjúm), *váll a zinyim* (= vállam), *zërd a zövë* (= erdeje), *ház e mijink* (= házunk) (Márton 1972. 157). Ennek is az a háttere, hogy a románban birtokos névmással történik a birtokviszony kifejezése.

Szintén csángó nyelvjárási jelenségnek minősült még korábban az, hogy a ható igeképzős származékok helyett a *bír*, *lehet* ígés szerkezetet használták. Márton Gyula úgy vélte, hogy a *bír*

kezd hatóigévé átalakulni (i. h.). Ilyen példákat említ: *Nem bírsz orvosolni senkit. Aszt nem birjuk tudni* (= nem orvosolhatsz, nem tudhatjuk). *Nem lehet mēnnyenek vadászni* (= nem mehetnek). *It ki lehet mēnnyünk a zuton* (= kimehetünk). A beszélt nyelvben Kolozsváron a ható képzős származékok analitikus megfelelőjeként a *tud* (segéd)igével alkotott szerkezet fordul elő: *Ki tudom nyitni az ablakot* (= kinyithatom).

A passzívum hiánya a mai köznyelvben és a nyelvjárásokban szintén analitikus szerkezeteket eredményezhet a kétnyelvűség körülményei között. A megfelelő román passzívumokat a *jön* és a *van* ige + határozói igeneves szerkezet helyettesíti a következő csángó példákban: *Ez idő jó várval* (< r. *aici vine cusut*), azaz 'ide varratik', *Kórdon, amelyikvel mēg joe koetve* (< r. *cu care vine legat*) a *dērēka*, azaz 'megkötötték', *El van veszvel a háboruba* (< r. *este pierdut în război*), azaz 'meghalt' (a románban passzívummal). A jelenség más erdélyi nyelvjárásokban is megfigyelhető, sőt a regionális köznyelvben sem ritka⁴.

Számtalan példa van rá, hogy a román prepozíció befolyásolja a raghasználatot, néha pedig a szintetikus ragos forma helyett az analitikus névutós szerkezetet sugallja. Köznyelvi példa az előbbire: *Elmegy hazáig, a postáig* stb. (= haza, a postára stb.); *A gyárnál dolgozik* (= a gyárban) stb. A névutós megoldásra példa: *Férjhez megy valaki után* (= valakihez). A sajtónyelv általában kedveli a körülményesebb névutós szerkezeteket. Kérdés, hogy az erdélyi ebben mennyire múlja fölül az anyaországit.

6. Gáldi kérdésként vetette föl: „... a *vettem lesz*-féle futurum perfektumok többnyire csak az erdélyi nyelvjárásokban fordulnak elő: szabad-e ebben a megfelelő román idő alakítását látnunk?” (1947. 53). A román szerkezet analógiája kétségtelen (*voi fi luat*). Azonban a szerkezet eredetétől függetlenül is érvényes rá, hogy Erdélyben az *is konzervált némely archaikus*

nyelvi formákat, hogy a velük analóg kategóriák a *román nyelv helyi táji változataiban* is gyakoriak. Gyakoribbak, élőbbek például az archaikus múlt idejű (összetett) igealakok Kalotaszegen azokban a falvakban, amelyekben a megfelelő román igei szerkezetek is jelen vannak. Hasonlóképpen bizonyára nem csak a csángó nyelvjárás közismert archaikus és konzervatív jellege őrizte meg a kicsinyítő és becéző formákat meg a szintén hasonló, emotív funkciójú igealképzőket. Ebben bizonyára szerepe lehetett a hasonló jellegű román nyelvjárásnak.

7. A dialektológiai szakirodalom jelzi, hogy „A székely nyelvjárásokban – de szórványosan még máshol is – az egyes számú 2. személyű igealakokkal fejezik ki az általános alanyt. Példák: »Kihez fordúj, ha sënkit sincs! Annyi a bajunk, hogy as se tudod, mit téssz. Akarmennyi a b#j, mégës kell élnöd, hotyha el nem akarod magadat posztittani«” (*Székely nyelvjárástípus*; Szabó 1980. 94). Az általános alanynak ezt a kifejezési módját leíró nyelvtanaink is említik, példaként többnyire közmondásokra és költői nyelvi idézetekre hivatkoznak: „Addig üsd a vasat, míg meleg!” (MMNy. 236). Nincsenek ugyan statisztikai vizsgálataink e jelenség élőnyelvi gyakoriságának területi megoszlásáról, empirikus megfigyeléseink, saját és szűkebb környezetünk nyelvhasználata alapján azonban Erdélyben általánosnak és normatívnak mondhatjuk. És ebben szintén a megfelelő román nyelvi szerkezet közvetett hatását látjuk.

8. Fejtegetéseink lezárásaként nem kerülhetjük meg azt az óhatatlanul fölmerülő kérdést: *megváltoztatják-e mindezek a külső hatások a magyar nyelv alapvető vonásait, karakterét?* Erdély és minden nagy szélső nyelvi régió régebbi és újabb nyelvjárási sajátosságaiban mindig megnyilvánult a szomszédos nyelvek hatása. A 20. században a román nyelvi hatás föl erősödött, államnyelvként dominánssá vált a kétnyelvűségben, aszimmetrikussá hatása tekintetében, a regionális magyar nyelv-

vi változat pedig elszigetelődött. Mindez azonban a nyelvcsere irányába mutató folyamatokban válik veszélyessé a magyar anyanyelvű közösségek számára, semmiképpen nem abban, hogy alapvetően megváltoznék a magyar nyelv jellege. Általában erősödtek ugyan a magyar nyelv analitikus vonásai, örökölt agglutináló vonásai viszont megőrződtek. Külső, tárgyilagos elemzőként ezt a véleményt rögzítette nagyon határozottan Skalička is 1968-ban a dunai nyelvszövetségről szóló tanulmányában (Zum Problem des Donausprachbundes).

JEGYZETEK

1 A kölcsönhatás aszimmetriájáról részletesebben I. Péntek 1992.

2 Az idézett adatok, az első kettőt kivéve, Zsemlyei János korábbi forrásokat is fel-táró adattárából valók. A kérdésre vonatkozó dolgozata: Zsemlyei 1995.

3 Ezek a példák is az előbbi adattárból valók.

4 Márton Gyulának, aki e példák alapján foglalkozik a szerkezeti típussal, elkerülte a figyelmét, hogy a csángó kétnyelvű beszélők a román passzívumot ültették át saját magyar nyelvjárásukba. Ő csak azt jelzi, hogy e szerkezetek a közmagyar cselekvő ige-alakok megfelelői (Márton 1972. 157).

IRODALOM

Bakos Ferenc. 1982. A magyar szóképzlet román elemeinek története. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Balázs János. 1983. Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. Budapest, MNyTK. 166. sz.

Balázs Ladislau. én. Bilingvismul în comuna Suatu (Rai. Gherla, Reg. Cluj). Kézirat. – 1968. Influența limbii literare asupra lexicului unui grai în condițiile bilingvismului. Studia Universitatis Babeș–Bolyai, Series Philologia 13: 73–80.

Gáldi László. 1946. A Dunatáj nyelvi alkata. In: Radics Elemér (szerk.): A Dunatáj I. Budapest. 91–114; újraközölve: Ring Éva (szerk.): Helyünk Európában II Budapest, Magvető. 44–72. A hivatkozások ez utóbbira vonatkoznak.

Haugen, Einar. 1958. Language contact. In: 8 Congress Proceedings 771–785.

– 1967. Language norms in bilingual communities. In: 12 Congress Proceedings. 283–286.

Márton Gyula. 1972. A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. Bukarest, Kriterion.

Murádin László. 1981. Miriszló nyelvjárásának magánhangzórendszere. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 25, 1: 39–66.

MMNy. = Bencédy József, Fábíán Pál, Rácz Endre, Velcsov Mártonné. 19743. A mai magyar nyelv. Szerk. Rácz Endre. Budapest, Tankönyvkiadó.

- Petrovici, Emil. 1960. "Depalatalizarea" consoanelor înainte de e în Muntenia, sud-estul Transilvaniei și în dialectul istro-român. *Cercetări de lingvistică* 5, 1-2: 9-22.
- Péntek János. 1992. Kísérlet a regionális szintű román nyelvi hatás mértékének kvantifikálására. In: Kontra Miklós (szerk.): *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. 159-164.
- 1996. A magyar-román interetnikus kapcsolatok néhány nyelvi vonatkozása. In: Katona Judit – Viga Gyula (szerk.): *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei*. Miskolc, 113-120.
- 1997. Kontaktusjelenségek és folyamatok a magyar nyelv kisebbségi változataiban. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 41, 1: 37-50.
- Sala, Marius. 1997. *Limbi în contact*. București, Editura Enciclopedică.
- Skalička, V. 1968. Zum Problem des Donausprachbundes. *Ural-Altäische Jahrbücher* 40: 3-9.
- Szabó Géza. 1980. *A magyar nyelvjárások*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Tamás Lajos. 1966. A magánhangzók mennyiségének és a hangsúlynak az összefüggése a román nyelv magyar elemeiben. *Az MTA I. Osztályának Közleményei* 23: 27-39.
- Weinreich, Uriel. 1953. *Languages in contact. Findings and problems*. New York.
- Zsemlyei János. 1979. A Kis-Szamos vidéki magyar tájszólás román kölcsönszavai. Bukarest, Kriterion.
- 1995. Román tükörszavak, tükörfefejezések és hibridszavak a romániai magyarság nyelvhasználatában. In: Kassai Ilona (szerk.): *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. 245-252.

Nyelvpolitika: értünk vagy ellenünk?

A nyelv mint legkorábbi társadalmi intézmény beleágyazódik azokba, amelyek később alakulnak ki: az állam, a vallás és egyház, a nemzet kategóriáiba. Mindegyikben fontos szerepet játszik, ebből következően a népcsoportokat azonosító és elkülönítő identitásjegyek körében alapvető a nyelv jelenléte. Egyértelmű megfelelés nincs az említett kategóriák között, különösen az állam és a nyelv között. Már csak azért sem lehet, mert a nyelvek száma húsz-harmincszorosa az államok számának. Tehát az egy nyelv – egy állam modell, azaz a nemzetállami modell nem valósítható meg, vagy ha igen, csak erőszakos eszközökkel. A kettő között mégis meg kell találni a *modus vivendit*, és ez a nyelvpolitika lényege. Erre alapvetően két megoldás kínálkozik: egy hormonális és egy racionális. Az elsőt a történelmi előítélet és az állati létből örökölt dominanciára való törekvés határozza meg, és ez ma az uralkodó modell. A másik a racionális megközelítés, amely elismeri a nyelvek virtuális egyenértékűségét, az emberek és az emberi (nemzeti) közösségek egyenjogúságát, és a mellérendeltségi modellt választja.

A szociolingvisztika szemszögéből a nyelvpolitika az egyes nyelvek státustervezésével függ össze, a nyelvi státus alkotmányos, jogi meghatározását és rögzítését jelenti, és az ennek megfelelő további törvényi előírások kidolgozását. Bár a nyelvpolitikának nem föltétlen eszköze a nyelvtörvény, hiszen éppen a legkeményebb előírások, utasítások rejtett módon működnek, vagy éppen álcázva. Az elmúlt negyven évben sokszor hallottuk, amikor az alkotmányra hivatkoztunk, hogy „amit megenged az alkotmány, nem engedi meg a párt”. A belső pártutasítások viszont soha nem voltak nyilvánosak. Érvényesült tehát egy explicit és egy implicit nyelvpolitika.

Az alkotmányi kinyilatkoztatásoknak általában csak szimbolikus jelentőséget tulajdonítanak, így annak is, hogy egy állam

nemzetiként határozza meg önmagát, és hogy megjelöli azt a nyelvet, amelyet hivatalosnak fogad el. A valóságban szó sincs arról, hogy ezek csupán szimbolikus gesztusok volnának. Alapvetően ez dönti el a további, az élet különböző területeire vonatkozó nyelvpolitikát.

A hivatalos nyelv, az államnyelv kiemelt, fölérendelt státusa minden más nyelvet alárendelt helyzetbe hoz az illető ország területén, és lehetőséget ad egy sor további manipulációra. Arra többek között, hogy minden más nyelv használatát a privát szférára szűkítsék, informális közlési eszköznek tekintsék, hogy ezeket idegen nyelveknek minősítsék stb. Ezek a vernakuláris nyelvek, a kisebbségi anyanyelvek kiszorulnak a közéleti, a publikus, az intézményes használatból, sőt némely régióban az a helyzet alakul ki, hogy az államnyelv teljesen átveszi a szten-derd változat szerepét, az anyanyelv pedig csak az alsóbb, személyes közlések szintjén érvényesülhet.

A jogi státusbeli fölé- és alárendeltség a nyelvek viszonyában további aszimmetriák, dominanciák kialakulásához vezet. Az államnyelv dominánssá válik a kétnyelvűségben; a kétnyelvűséget csak azoktól várják el, követelik meg, akiknek az államnyelv nem anyanyelve; a közlés általános iránya is egyirányúvá válik; egyirányú a kontaktuselemek és -jelenségek mozgási iránya. Ezek az aszimmetriák a nyelvi folyamatokat egyértelműen a nyelvcsere irányába terelik. Az ilyen típusú nyelvpolitikának éppen ez a célja.

Az alsóbb szintű jogi szabályozás explicit módon jelenik meg a nyelvtörvényekben, az oktatási törvényekben, a közigazgatási törvényekben, a névhasználat szabályozásában stb. Olykor olyan rejtett módon is, hogy pl. Romániában a hirdetésekre vonatkozó illetéktörvény előírja, hogy a nem román nyelvű hirdetésekre ötszörös illetéket kell fizetni.

A törvények rendszerint korlátozzák, szűkítik a kisebbségek anyanyelvének használatát az oktatásban és a közéletben. Az oktatásban ez a szűkítés fentről lefelé történik, azaz alsó szinten esetleg használható, felsőbb szinten egyre kevésbé, a finalitása

pedig törvényszerűen hiányzik. Emiatt az anyanyelvi beszélőben az a vélemény alakul ki, hogy saját anyanyelve korlátozza érvényesülési esélyeit. A törvények az anyanyelvek funkcionális értékét is csökkentik, pl. azzal, hogy kiszorítják a szakoktatásból, hogy a fontos szakmák elsajátítása és művelése általában csak államnyelven történhet. Ebben a mechanizmusban egyéb diszkriminatív elemek is érvényesülnek.

A nyelvpolitika jellegéből és működéséből pontosan kikövetkeztethető az az államnemzeti stratégia, amelyet általában soha nem rögzítenek, nem tesznek nyilvánossá, de következetesen működtetnek. Ennek a stratégiának az első eleme a kisebbségek elszigetelése az anyaországtól, az anyanemzettől. Az elszigetelésnek az országhatáron és a kommunikációs akadályokon kívül fontos eleme az illető népcsoport másságának hangsúlyozása terminológiában is, hogy más az *ungur* ('anyaországi magyar') és más a *maghiar* ('erdélyi magyar'), hogy a *székely* nem *magyar*, hogy a *csángó* nem *magyar*, és minderre elméleteket is gyárt a szervilis tudomány. Az összetartozás tudatának gyengülése a belső kötelek gyengülését eredményezi. Idézni szokták Metternichnek Ferenc császárhoz intézett okfejtését, miszerint előbb el kell érni, hogy a galíciaiak galíciaiaknak, és ne lengyeleknek tekintsék magukat, és akkor a Birodalomnak már nyert ügye van.

A stratégia következő mozzanata a kiszorítás, a mellőzés, a marginalizálás: kiszorítás a közéletből, az oktatásból, a műveltségéből. A demográfiai adatok pontosan jelzik a mellőzési stratégia érvényesülését abban, hogy egyre csökken az egyetemi végzettségűek aránya, hogy a kulcsfontosságú szakmákban, társadalmi pozíciókban alig vannak kisebbségek.

A szétszórás az iparosítással, az urbanizációval, néha a lakosság áttelepítésével, cseréjével valósul meg. Így váltak román többségűvé az elmúlt harminc évben az erdélyi nagyvárosok, így szóródott szét lakótelepi szórványokba a magyar népesség, így szórványosodtak el olyan fontos, korábbi nagy régiók, mint Dél-Erdély, a Mezőség stb.

A stratégia végső célja a nyelvcsere, az asszimilálás. Ez állandóan végbemenő folyamat a külső régiók peremén, szigetszerű településein. Becslések szerint az elmúlt nyolcvan évben egymásfél millióra tehető a Kárpát-medencei magyarság asszimilációs vesztesége.

Van-e a kisebbségben élő nemzeti közösségnek vagy az anyaországnak nyelvpolitikája, nemzeti stratégiája?

Jó száz évvel ezelőtt a néprajztudós Herrmann Antal arra figyelmeztette Tisza Kálmán miniszterelnököt, hogy igen fontos volna a politikusok számára, hogy megismerjék Magyarország akkori népeit. A miniszterelnök elhárította a figyelmeztetést, pedig a történelem fejleményei szerint igencsak rászorultak volna a tájékozódásra. Mint a későbbi vagy a mai politikusok is.

Trianon után a két háború közötti időszakban az erdélyi magyarság kiszolgáltatott helyzetben volt, az anyaország pedig a revízió lehetőségeit kereste. A háború után a kommunista ideológia az internacionalizmus szellemét tette általánossá, és azt a cinkos szolidaritást, amelynek szellemében nem volt szabad, de nem is volt miért beleszólnia a szomszéd, baráti országok kisebbségpolitikájába. Már akkor is hamis prioritásokat állítottak szembe a nemzeti közösségek törekvéseivel: hogy ti. előbb a szocializmus, aztán majd egyéb. Újabban szintén gyakran halljuk, hogy előbb a privatizáció, előbb az integráció, előbb a modernizáció, minden előbb, mint a demokratikus jogállam.

A kisebbségnek nincs önálló mozgáster. Így két alapvető magatartásforma között választhat. Az egyik az ellenkezés, a passzív vagy aktív ellenállás, a cselekvő részvétel és a politikai küzdelem. A másik lehetőség a kollaborálás, a szervilizmus, a konformizmus, a lojalitás vagy éppen a teljes behódolás. Az alternatívák alakításában, új lehetőségek teremtésében és kihasználásában fontos szerepük és felelősségük van az értelmiségieknek. Erre figyelmeztet Dsida Jenő két verssora is:

*Sót párolunk s vásznakat szövünk,
míg kisebbítnek, lassan megnövünk.*

Anyanyelvűség, többnyelvűség, integráció és a kisebbségek

Az integráció mítosza

A remény önmagában, ha nem társul hozzá belső ösztönzés és építő cselekvés, éppúgy lehet bénító, lefegyverző, mint a kilátástalanság. Számunkra egyelőre ilyen álom, ilyen mítosz az integráció és Európa: a csodavárás, hogy a mi tevőleges közreműködésünk nélkül elhozzák ide az európai értékeket, az európai – szintén misztifikált – jogrendet, jólétet és munkaerőkeresletet. Nem, előbb saját dolgainkat magunknak kell rendbe hoznunk, meg kell tisztítanunk a terepet: azaz a szellemet, a mentalitást. Ha mi nem becsüljük, sőt nem is ismerjük kellőképpen értékeinket, ha mi nem fogalmazzuk meg és képviseljük igényeinket, akkor a csodavárásnak nincs semmi alapja. Az integráció és Európa mítosza helyett a realitásokat kell számba vennünk, az integráció feltételeit, körülményeit és várható következményeit. Ehhez a realitáshoz az is hozzátartozik, hogy noha az idősebbek mai nemzedékének szerepe van és a továbbiakban is szerepe lehet az integráció előkészítésében és megvalósításában, az igazi szereplői és remélhetőleg haszonélvezői a fiatalok lesznek.

A kisebbségi közösségekről köztudott, hogy szabadságra és demokráciára vágnak, hogy elkötelezettek a szabadság iránt és az olyan demokrácia iránt, amelyet nem föltétlenül a többség akarata kormányoz (pedig a legtöbb demokrácia sajnos ilyen). A szabadság buktatóiból is van már némi tapasztalatunk: a szabadság nélküli rend (és rendszer) után egy évtizede éljük a rend nélküli szabadságot a külső régiókban. A rend nélkülit, azaz a felelősség nélkülit. És a felelőtlenség egyre gátlástalanabb. A lojalitást és az együttműködési szándékot pedig, amelyet a magyar kisebbség jellemző értékeként szoktak joggal emlegetni,

éppen a többségiek nem értékelik, hanem inkább a gyengeség jelének tekintik.

A nemzeti integráció

Ránk, akik az anyaországon kívüli régiókban élünk, belső integrációs kényszer nehezedett: az egyéni integráció kényszere, a homogenizálás stratégiája, amely az identitás feladását, az asszimilációt jelentette volna. Ezt váltotta föl a „dezintegráció” lehetősége, az elkülönülés vágya és reménye, egyfajta lélegzethez jutás a szorító ölelésből. A tíz évvel ezelőtti nagy bomlás azonban megrémítette Európát, különösen a nyugati liberalizmus reagált hisztérikusan az önrendelkezési törekvésekre, a nyelvi elkülönülés veszélyeire: nagy nevek, nagy lapok kongatták a vészharangot: *„Törzseket vagy Európát?”* volt egy konferencia címe 1992-ben Párizsban, a politikai nemzet modern eszméjének hangoztatása az avítottabb nyelvi nemzet kategóriája ellenében. (A legpragmatikusabbak, mint mindig, éppen a románok voltak, akik ha keletre néztek, a nyelvi nemzet volt számukra a természetes, ha nyugatra, akkor a politikai.) Valóban nem számoltunk azzal a nyilvánvaló ténnyel, hogy a modern Európa vezető államai, maguk is nemzetállamok lévén, azonosítják az állam, a nemzet és a nyelv kategóriáját, azaz alapján az ő modelljük nem nekünk kedvez, hanem az utódállamok többségi nemzetének.

A „törzseket vagy Európát” hamis alternatívája ma így hangzik: európai integráció vagy nemzeti integráció. A magyarság vagy legalábbis a magyar kisebbségek számára viszonylagos nemzeti integráció nélkül nehéz elképzelni az európai integrációt, mint ahogy bizonyára az is csak illúzió, hogy az európai integráció, mivel az országok szuverenitásuk egy részét a közös testületekre ruházzák át, automatikusan megoldja többség és kisebbség, anyaország és külső régiók viszonyát. Az ilyen automatizmusban, kényelmes szemléletben mindig csalódnunk kellett.

Építenünk kell tehát a nemzeti egységet. Pontosabban: megvan a közös nemzeti kultúra és a magyar nyelv, amely a kultúrnemzet alapja. Ennek az egységnek jelenlegi fő akadályát én éppen a tudatban látom. Abban, amely különböző felmérésekben úgy jelenik meg, hogy Magyarország állampolgárainak jelentős hányada idegenként szemléli a külső régiók magyarságát, vagy hogy egy román közvélemény-kutatás szerint az erdélyi magyarok közül viszonylag sokan (15%) magyar románként határozzák meg önmagukat, vagy elsősorban erdélyiként, nem magyarként. Lehet, hogy a csalódás kölcsönös, kétségtelen azonban, hogy a nemzet eszméjét és a nemzeti szolidaritást sokan és sokféleképpen kompromittálták, miközben azonban sokan és sokféleképpen építik is. Azt hiszem: társaságunk, az Anyanyelvi Konferencia, is ennek szolgálatát vállalta föl. A leghatározottabbnak és legbiztatóbbnak ebben a tekintetben a Magyar Tudományos Akadémiának a tudományművelés és tudományos képzés kulturális nemzeti keretekben kidolgozott stratégiáját látom, valamint az Oktatási Minisztérium és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma programjait: a Domus-programot, az Illyés és az Apáczai Közalapítvány programjait, a posztgraduális és a doktori programokat stb. A nyelvi egység erősítésében és a regionális nyelvi változatok felmutatásában és bátorításában egyaránt fontos szerepe van a Duna Televíziónak és más televíziós adások tartalmas és színvonalas műsorainak. Az elmúlt évtizedben intézményesült és a nemzet egészére kiterjedt az anyanyelvi mozgalom: közös anyanyelvi táborok, nyelvi vetélkedők, szakmai tanácskozások szolgálják az igényes nyelvhasználat ügyét, fontos kiadványok, kézikönyvek jelennek meg. A külső régiókban különösen fontos, hogy a hagyományos nyelv művelés mellett az oktatás, az egyház, a sajtó, a közéleti nyelvhasználat bátorítsa a beszélőt, saját példájával pedig tudatosítsa a nyelvi műveltség fontosságát. A nemzeti közösség vagy viszonylagos nemzeti egység tekintetében nem a kijelentések a fontosak, hanem a megélés és a cselekvés.

A nemzeti közösségek és a nemzet viszonyát az ismert politikai programok valamilyen modulrendszerben képzelik el: társnemzeti viszonyban, szubszidiáris nemzeti modellben (Borbély Imre), mozaik nemzetként (Csoóri Sándor), azaz a nemzet pluralisztikus egységében. Ennek az egységnek az építése is része vagy éppen alapja az általános integrálódási folyamatnak, amelyben szintén modulként, azaz mellérendelt részekként vesznek részt a kisebb vagy nagyobb régiók (határ menti térségek, a periféria a centrum ellenében, a kisebbségi, nemzetiségi régiók, az államok, az államok regionális szerveződései). A kisebbségi régiók, az etnoregiók rendszerint periférikusak is. És éppen azért megkerülhetetlen a közösségi jog és az autonómia, mert egyébként az integráció számukra újra asszimilációt jelentene. A nemzet pluralisztikus egységének gyakorlati próbája és eszköze kíván lenni a készülő státustörvény, aztán a kialakuló schengeni zár ellensúlyozása. Ezekben a kérdésekben mindkét oldalról vannak remények és aggodalmak. Most csak egy olyat említek, amelyik ritkán kerül szóba. Az identitásválasztás szabadságát általában alapvető, elemi emberi jognak tekintik, ezzel viszont nehezen egyeztethető össze az az elképzelés, hogy bármelyikünknek igazolnia kelljen magyar nemzetiségét.

A modernizáció és a megmaradás dilemmája

A peremhelyzet és a kisebbségi nemzeti lét nemcsak a hagyomány értékeit őrzi, hanem gyakran gazdasági és mentalitásbeli elmaradottsággal, netán provincializmussal is együtt jár. Környezetünkben sem ismeretlen a feudális tekintélyelvűség és gőg, amelyet a korábbi autokratikus rendszer is konzervált, és amely jól megfér és keveredik a bizánci típusú familiarizmussal. Elkerülhetetlen tehát a modernizáció, és az integrációtól részben éppen a nyugati típusú modernizációt várjuk. De semmiképpen nem azt, amely eddig özönlött ránk, és szorította háttérbe a hagyományos kultúrát, átalakította településeink jelképi és vizuális környezetét, televízióból, helyi és központi rádió-

műsorokból ontja a világ zenei salakját. Döbbenet látom, hogy székelyföldi vagy kalotaszegi fiatalok saját szórakozási alkalmakon már szinte egyáltalán nem igénylik a hagyományos és magyar és helyi zenei értékeket. Az iskolai oktatásban sincs kellő tere például a népköltészetnek.

A gazdasági jólét, a szabadság, a további urbanizáció, a mobilitás nem kedvez a nemzeti identitás megőrzésének, inkább az asszimilációt segítő tényezők. A további nemzeti integráció ellensúlyozhatná csak azt a veszélyt, amelyet az urbanizáció és a szekularizáció jelent akár kisebbségi szórványhelyzetben, akár az emigrációs szétszóródásban. Mert ha integrációs reményeink mind teljesülnek, akkor nem kívánatos következményként akár újabb exodusra is számítani lehet. Lehetőségként aztán valóban nem marad más, mint az a planetáris honfoglalás, planetáris magyar áramkör, amelyet Szócs Géza képzelt el 1992-ben.

Az anyanyelv státusa, nyelvi jogok, nemzetközi szabályozás

A kisebbségeknek az integrációhoz fűződő reményei elsősorban arra vonatkoznak, hogy megszűnik az anyanyelv alárendelt jogi státusa, az eddigiektől eltérően, inkább a mellérendeltség viszonyában alakul a kisebbség és a többség nyelvének viszonya, hogy érvényesülni fog valamely általános szabályozás, amely megszüntet mindenféle tiltást, korlátozást és hátrányos megkülönböztetést. Egyelőre ott tartunk, hogy többségiek és kisebbségiek is hivatkoznak az „európai normára”, mindenki a maga módján értelmezve azt: mi a reményeinket vetítjük rá, részben alaptalanul, a többségiek pedig alibit keresnek benne a maguk számára, és találnak is. Az a bizonyos európai norma ugyanis, ha a joggyakorlat átlagára gondolunk vagy a nemzetközi szabályozás jelenlegi állapotára, nem túlságosan magas és nem túlságosan stabil mérce, az európai államok többségének nyelv- és oktatáspolitikája ugyanis lingvicista, etnicista, az egy nyelvűséget tekinti eszményinek, a gazdaság és a jólét feltétel-

ének, a nemzeti szuverenitás alapjának. Az európai intézményekben folyó nemzetközi szabályozásnak vannak ugyan biztató és előremutató elemei, elsősorban a Regionális és kisebbségi nyelvek európai chartája és a Nemzetközi Pen 1996-os Barcelonai Nyilatkozata, és ez ösztönözheti a peremországokat a kisebbségi kérdés megoldására, de még távol állunk attól, hogy a kulturális és a nyelvi jogok hatályos kollektív jogokként váljanak a nemzetközi jog részeivé. Viszont éppen mivel a folyamat kezdetéről van szó, ez a folyamat befolyásolható, alakítható. A mi igényeink semmiképpen nem szállíthatók le a mai „európai mércére”. A mi viszonyítási pontjaink: a Kárpát-medencei régió és a magyarság nyelvi hagyománya és nyelvhasználati szokásai, saját országaink többségi nemzetének nyelvi jogai. A nyelv jogi státusában és az oktatásban semmiféle alárendeltség és diszkrimináció nem fogadható el.

Egyébként most ott tartunk, hogy mint Csernicskó István írja *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)* című könyvében: „Az egyes államok alkotmányai, törvényei gyakran több jogot biztosítanak a kisebbségek oktatása területén, mint a nemzetközi érvényű dokumentumok... Ez az európai közösségekbe belépő államokban élő kisebbségi közösségek számára azzal is járhat, hogy ezek az államok – az európai kisebbségvédelmi normákhoz való igazodásra hivatkozással – a csatlakozás után kevesebb jogot garantálnak majd a kisebbségek számára, mint korábban. Ukrajna esetében is ez a helyzet állt elő: a függetlenség elérése utáni első időszakban elfogadott kisebbségvédelmi dokumentumok... több jogot tartalmaznak, mint a későbbiek... (231)” A romániai magyarság 20. századi történelmében is általában az tapasztalható, hogy a korábbi ígéretetekhez és reményekhez viszonyítva (gyakran hivatkozunk az 1918-as gyulafehérvári román nemzeti gyűlés ígéreteire vagy akár az 1923-as román alkotmányra) a jogi keretek egyre szűkültek, a magyar nyelv jogi státusa egyre romlott. Mind a belső szabályozáshoz, mind a nemzetközi vagy kétoldalú szerződések érvényesülésé-

hez hozzá kell még számítanunk azt a nem elhanyagolható evidenciát, hogy térségünkben (és országunkban különösen) a jog értéke viszonylagos, a törvény ereje is gyenge, szelektív. Előre látható tehát, hogy az integráció folyamatában is a nyelvi jogok kedvezőbb belső és nemzetközi kodifikációja és alkalmazása lesz a kisebbségi és nemzeti politika egyik fő feladata, a helyi közösségek mindennapi életének központi problémája, az esetleges konfliktusok egyik forrása. Ezek a kisebbségi politika és érdekvédelem olyan elvi pontjai, amelyek elutasíthatók ugyan a többség által, de semmiképpen nem adhatók fel a kisebbség részéről.

A nyelvmegtartás egyetlen módja: a nyelvhasználat

Mindannyian, akik kisebbségben élünk, az anyanyelvi egynyelvűség és a másodnyelvi egynyelvűség közötti zsilipben vagyunk benne: kétnyelvűsödés, dominanciaváltás, nyelvcsere, ezek a jellemző, egymással összefüggő folyamatok. A kétnyelvűség stabilizálható, nem minden formája a kétnyelvűségnek vezet nyelvcserehez, de a nyelvcsere mindig velejárója, megelőző állapota, előszobája a kétnyelvűség, közvetlenül az ún. felcserélő kétnyelvűség. És a nyelvi erózió. A folyamat kritikus pontja pedig a nyelvi dominanciaváltás a kétnyelvűségben, a mozzanat az egyén, a család és a kisközösség nyelvhasználatában, amikor a másodnyelv, az államnyelv válik fontosabbá, az anyanyelvhez fűződő érzelmi kapcsolat is lazul, majd megszűnik: tudás, érzelem, érvényesülési esély már mind az új nyelvet emeli magasabbra. Ez a kritikus mozzanat biztosan bekövetkezik akkor, ha valaki nem anyanyelvén végzi iskoláit, nagy valószínűséggel bekövetkezik a vegyes családokban születő gyerekek nyelvhasználatában, és nagyon nehezen kerülhető el a nagyvárosok lakótelepi környezetében. Megőrizni a nyelvet másképpen nem lehet és nem is érdemes, csak a nyelvhasználatával. A nyelv ugyanis számunkra – és ezt most is hangsúlyozni szeretném – nem szent cél, hanem szent eszköz,

nem vagy nemcsak önmagáért fontos számunkra, hanem azért és annyiban, amennyivel többek lehetünk általa, amennyiben önmagunk lehetünk általa.

Milyen esélyeink vannak nyelvünk megtartására?

Az elmúlt évtized szakmai vitái elsősorban akörül forogtak, hogy miként lehet értékelni, és a nyelvi tervezésben hogyan kell ellensúlyozni a külső régiók nyelvi különfejlődését. Azt hiszem, fontos jelenségeket fedeztünk fel és írtunk le ezzel kapcsolatban, egyéni élményként is mindannyian ismerünk mulatságos sztorikat arról, hogyan értik félre vagy nem értik meg az erdélyi magyart Budapesten, mint ahogy szinte minden erdélyinek vannak arról is tapasztalatai, miért szokatlan, esetleg nevetséges vagy megbotránkoztató az anyaországi nyelvhasználat. A lényeg azonban véleményem szerint az, hogy mint Galeotto Marzio Mátyás korában, ma is a magyar nyelv egységét, kölcsönös érthetőségét csodálhatjuk. Vannak persze ma is táji változatai és táji értékei, vannak műveltségi, használati és stílári szintjei, vannak szaknyelvei és vannak kisebbségi regionális változatai, azaz kontaktusváltozatai. Ez a belső sokszínűség azonban nem változtat azon az alapvető tényen és szinte egyedülálló érteken, hogy a magyar nyelv alapvetően megőrizte szerves egységét. A viszonylagos egységet és kölcsönös érthetőséget ma talán inkább éppen némely modern szakterület idegen terminológiája veszélyezteti: ez indokolja az Akadémia anyanyelvűsítő modernizációs programjait.

Kedvezőként kell megítélnünk a nyelvmegtartás szempontjából, hogy nyelvünk merőben más, mint a környező nyelvek, az egymáshoz közel álló nyelvek ugyanis veszélyesebb konkurrencsei egymásnak, mint a merőben különbözőek. Másik nemzeti fájdalmunk sem indokolt, ti. hogy a magyar kis nyelv. Az európai rangsort és a világ nyelveinek toplistáját mindannyian ismerik: a magyar nem világnyelv ugyan, de mindkettőn előkelő helyet foglal el.

Kedvező az is, hogy a környezetünkben élő más nyelvű népek többnyire más vallásúak is: így az identitás alaptényezői egymást erősítő kötelékké válnak.

Fontosnak tartom itt Erdélyben a regionális nyelvi tartalékokat, a nagy nyelvi tömbök meglétét, az erdélyi nyelv irodalmi és más értékeit, a Székelyföld nyelvi varázsát, a legveszélyeztetettebb moldvai magyarok és a mezőségiak nyelvi hűségét és megőrzött nyelvi kincseit. Természetes és fontos jelenség, hogy a külső régiók magyarságában él a lokális nyelvi öntudat, sőt a nyelv szimbolikusan fölértékelődik, a nyelv jelenti a virtuális hazát.

A kiterjedt kétnyelvűségben talán még többségben vannak azok, akik számára az anyanyelvük a fontosabb, a legfontosabb. Az is relativizálja a kisebbségi és többségi nyelv feszült viszonyát, hogy éppen az elmúlt évtizedben robbanásszerűen és szintén az integráció és a modernizáció követelményeként általánossá vált a többnyelvűsödés, azaz az idegen nyelvek tanulása. Ez is inkább generációs többnyelvűsödés, mint a Kárpát-medence többi országában.

Jelentős mértékben gyarapodtak a nyelvhasználat alkalmi és színterei az elmúlt évtizedben: a létrejött magyar intézmények a közéleti, az intellektuális, a szakmai nyelvhasználat lehetőségeit teremtették meg, a sajtó és a tömegkommunikáció erősítette mind a belső, mind a nemzeti kapcsolatokat, a magyar nyelv közös és igényes változatai is gyakorlatilag mindenki számára elérhetővé váltak. Bővültek az anyanyelvi oktatás intézményi keretei, lehetőségei. Intézményesült és kiterjedt, valóban nemzeti ügygé vált az anyanyelvi mozgalom: átfogja az oktatási intézményeket, jelen van a televízióban, a rádióban és az írott sajtóban, támogatják az egyházak, az akadémiai intézmények. Az elmúlt évtizedben elkezdődött a nyelvi tervezéshez és az anyanyelvi mozgalom szakmai megalapozásához nélkülözhetetlen élőnyelvi vizsgálat a magyar nyelv Kárpát-medencei állapotáról.

Rontja viszont a nyelvmegtartás esélyeit a külső régiókban a magyar nyelv alárendelt jogi helyzete, a peremországok lingvicista és etnicista nyelv- és oktatáspolitikája, a helyi önkényeskedések: a hivatalos asszimilációs nyomás, a magyarellenés közhangulat, a publikusan és intézményesen megnyilvánuló magyargyűlölet (pl. a hadseregben), nyilvánvalóan elfogult döntések a jogi intézményekben, nyelvünk és kultúránk megbélyegzése és elutasítása, a kétnyelvűség egyoldalú, aszimmetrikus jellege. Régióként eltérő a kétnyelvűek aránya, illetve a kétnyelvűségen belül azoknak az aránya, akiknek kétnyelvűségében már az államnyelv dominál. Erdélyben ez utóbbiak aránya biztosan kiterjed a magyarok 25–30 százalékára, és ez nem csupán a szórványban élőket jelenti, hanem azokat a magas képzettségű értelmiségieket is, akik államnyelven végezték tanulmányaikat.

Kedvezőtlen jelenség, hogy sok esetben megbomlik az alapvető identitáselemek egysége: vannak ortodox magyarok, magyarul már nem tudó protestánsok, általában az egyházak ingadoznak abban, hogy milyen stratégiát kövessenek a nyelvcsere gyakori eseteivel kapcsolatban.

Kiterjedt a szórványosodás, a szórványokban a nyelvcsere (részben a generációs nyelvcsere). A gyors nyelvcsérének kedvező terep: a nagyvárosi szórványhelyzet és a vegyes család. Ezeket a folyamatokat kedvezőtlenül befolyásolja a magyarság demográfiai apadása és az elvándorlás, a kitelepedés.

Nemcsak a magyar nyelv külső megítélése kedvezőtlen, de sok jele van annak, hogy a magyar anyanyelvűek körében is lazultak a hűség kötelékei: nem tűnt el a nyelvhasználathoz fűződő félelem, a szégyen, a rejtőzködés a többségi nyelv mimikriájével; vannak, akik fölöslegesnek, terhesnek érzik már anyanyelvüket pl. az oktatásban.

Az anyanyelvi oktatás

Az anyanyelvi oktatás helyzete ellentmondásos. Mindannyian tudjuk, hogy vannak eredmények az oktatási intézmények építésében, hogy bővültek az oktatás keretei. Ennek ellenére az alapvető folyamatok továbbra is kedvezőtlenek: két-három éve fordult elő először, hogy Erdélyben az országos átlag alá süllyedt a középiskolában továbbtanuló magyar gyerekek aránya (ebben a tekintetben 1992-ben még elsők voltunk az ország nemzetiségei között); vannak olyan magyar nagyközségek, ahonnan az általános iskolai sikertelen záróvizsga miatt szinte senki nem tanul tovább; az a demográfiai mélyhullám, amely 1990–1991-ben indult el, már elérte a közoktatás alsó tagozatát, és kilátástalanná teszi sok szórványiskola vagy létszámmal küszködő iskolai osztály jövőjét; a pedagógusképzés kielégítőnek mondható feltételei ellenére a falusi iskolák zömében képesítés nélküli pedagógusok dolgoznak, mint látható, nagyon csekély eredménnyel. Nem csökkent azoknak a magyar tanulóknak a száma és aránya, akik a kényszerítő körülmények vagy a felelőtlen szülői döntés következtében államnyelven végzik tanulmányaikat (Erdélyben ma ezek száma hozzávetőleg ötvenezer). Gyöngültek az anyanyelv iskolai oktatásának feltételei, épp a magyar nyelvű közoktatás nem érvényesíti az anyanyelv alapozó és integráló szerepét, vannak iskolák, ahol magyar mérnök-tanárok tagadják meg tantárgyuk magyar nyelvű oktatását. Az eredmény: az egyetemen is látható, hogy a hallgatók nyelvi műveltsége, szókinccse, frazeológiai ismerete, szövegalkotó képessége elmarad az intellektuális fejlettség szintjétől.

A korábbiakhoz képest nőtt a felsőoktatásban tanulók aránya, több jele van viszont az előnytelenebb pályaválasztásnak, az alacsonyabb felkészültségi szintnek, annak, hogy az esélyek tekintetében nem a tudás és a képesség a meghatározó kritérium, hanem egyre inkább az anyagi helyzet és a személyes kapcsolatok. Nagyon sok tehetséges gyerek kallódik el már az isko-

la alsó tagozatain, az egyenlőtlen esélyek pedig a továbbiakban is elbátortalanítják az igazán tehetségeseket. Megismétlem újra: ez a környezet, a kisebbségi magyar környezet, az általunk működtetett oktatási intézmények sem kedveznek az igazi értékeknek. Ilyen körülmények között nem hiteles az agyelszívás miatti aggodalom: véleményem szerint ez még mindig elfogadhatóbb alternatíva, mint az agysorvasztás (a tehetségek elkallódása) vagy a gyors asszimiláció. Nagyon gyakran hallok rendezvényeinken az agyelszívás miatti aggodalmakat, az amiatti hivatalos elképedést is, hogy immár több mint háromezer gimnáziumi diák tanul Magyarországon, sokkal kevesebb szó esik viszont a román tagozaton tanuló ötvenezer magyar diákról, az oktatás alacsony színvonaláról.

Minderre részben magyarázat vagy csak alibi a számunkra továbbra is kedvezőtlen (lingvicista, etnicista) oktatási törvény. Azzal is vigasztalhatnók magunkat, hogy nemzetközi szakértők megállapítása szerint „A kisebbségek oktatási eredményei világszerte rosszabbak a többségekéinél. Függetlenül attól, hogy mely mutatókat vetünk össze: a nyelvi tesztek, az iskolai jegyeket, a kiegészítő osztályokat, a továbbtanulók arányát, a bármely iskolatípusból kimaradókat (vagy inkább kitisztítottakat), az iskolát követő munkanélküliséget – a kisebbségi gyermekek és fiatalok csoportja túltreprezentált a sikertelenek között” (Tove Skutnabb-Kangas 1997, 33). Ugyanez a szerző írja, és ez csöppet sem lelkesítő az integrációs remények tekintetében, hogy az európai és az európaizált országok „csak átmenetileg és csak a többségi nyelv jobb elsajátításához szükséges eszközként tudják elfogadni a kisebbségek anyanyelven folyó oktatását. ... Igen kevés az esély, hogy (ezek az országok) valaha is megfelelő, a többnyelvűséget elősegítő válasszal állnak elő a kisebbségi gyermekek oktatásával kapcsolatos kérdésekre” (i. m. 29). Tove Skutnabb-Kangas úgy véli, hogy a kisebbségi oktatásnak az a fajtája, amelyet a legtöbb nyugati állam alkalmaz, a burkolt nyelvgyilkosság hatásos módja: „A kurdok még kurdul

beszélnek, és ellenállnak a nyelvi elnyomásnak, miközben az egykor spanyol anyanyelvűek az USA-ban, ill. a finn és a számi (lapp) nyelv beszélői Svédországban már asszimilálódtak. *Gyakran nehezebb a burkolt erőszak, az elme leigázása ellen harcolni. Ilyenkor a rövid távú »haszon« elhomályosítja a hosszú távú veszteséget*” (Tove Skutnabb-Kangas 1998, 10). Ezzel tulajdonképpen egybeesik a Kárpátalján élő Fodó Sándor kifakadása 1992-ből: „... magyarságunkat jobban veszélyezteti a nemtörődömség, az alkohol, a bizantinista normák elfogadása, mint az egyenes elnyomás vagy a beszédbe beszüremkedő jövevényszavak”.

Mindez számunkra azt jelenti: magunknak kell rendbe tennünk a kisebbségi régiók magyar nyelvű oktatását, a minőségre való hivatkozásnak nem szólamnak kell lennie, hanem a mindennapi munkában megmutatózó tettek és felelősségek.

Végezetül pedig két, nem nagy létszámú szakintézmény létrehozását javaslom Erdélyben: az egyik egy oktatási intézet, amely a magyar közoktatás szakmai szervezője, tanácsadója, kutatója lehetne, a másik pedig egy nyelvi intézet, amely közvetlen gyakorlati feladatokat látna el: közönségszolgálatot, fontos szövegek fordítását, tanácsadást szerkesztőségeknek, terminológiai egységesítést és modernizációt stb. Hangsúlyozom: nem újabb testületek felállítását javaslom, hanem alapvető, ma teljesen hiányzó szakmai intézetek működtetését. A nyelvi intézet terve tudomásom szerint már az Akadémia keretében is felmerült: ez a hasonló magyarországi intézmény, illetve a Magyar Nyelvi Bizottság felügyelete alatt is működhetne.

2000

IRODALOM

Csernicskó István: A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest, 1998.

Skutnabb-Kangas, Tove: Nyelv, oktatás és a kisebbségek. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1997.

Skutnabb-Kangas, Tove: Oktatásügy és nyelv. Többnyelvi sokféleség vagy egy-nyelvi redukcionizmus? *Regio* 1998/3: 3–36..

A kisebbségi nyelvi helyzet és a magyar nyelvpolitika

1. Az elmúlt tíz évnek sokféle tanulsága és eredménye volt. Néhány szakmai műhely folyamatos és rendszeres terepmunkát végzett minden külső régióban, hogy felmérje az identitástudatban végbement változásokat, a nyelvhasználat általános és helyi jellemzőit, a helyi közösségek kulturális kötődéseit és a reagálást az új kihívásokra, a gazdasági helyzetet, az alkalmazkodási készséget és a mobilitást. Közben mindannyian, akik ilyen környezetben élünk, közvetlenül is megfigyelhettük a jelenségek mozgását, empirikus tapasztalatokat szerezhettünk a folyamatok dinamikájáról és mozgási irányáról. Nyomon követhettük az anyaország és a szomszéd országok, valamint az utódállamokon belül a többség és kisebbség viszonyának alakulását, az egyes kisebbségi csoportok egymáshoz való viszonyát, az elvi kinyilatkoztatások és a mindennapi helyi történések ellentmondásait, a politikai programok és a politikai cselekvés, a jogalkotás és a joggyakorlat egymásnak ellentmondó megnyilvánulásait. A szakmai tájékozódás tudatosabbá vált: szerencsés módon erre az időszakra esik a szociolingvisztika kibontakozása a kutatásban, a képzésben; a tágabb körű tájékozódás lehetősége a nyelvpolitikai és kisebbségpolitikai szakirodalomban; a korlátozás és előítéletek nélküli vizsgálatok megindulása és az első eredmények publikálása. Voltak és vannak szakmai vitáink némely jelenségek és folyamatok megítéléséről (vagy éppen megnevezéséről), a nyelvi tervezés és stratégia esélyeiről, és ezek a viták néha nyugtalanítóan hevessé váltak rendezvényeinken és a publikációkban. Mégis úgy vélem, ezek a részben természetes szakmai nézetkülönbségek ma már nem akadályai annak, hogy viszonylag pontos láttelepet készítsünk a külső régiók nyelvi helyzetéről mind nyelvpolitikai, mind nyelvhasználati vonatkozásban. A diagnózis pedig azt is lehe-

tővé teszi, hogy a nyelvi tervezés és a kisebbségi nyelvpolitika konkrét tennivalóit körvonalazzuk. Mindazonáltal hangsúlyoznunk kell, hogy a helyzet értékelését és a tervezést némileg bizonytalanná teszi, megnehezíti a jelenségek dinamikája (folyamatjellege) és soktényezős volta, a sok tényezőnek pedig vannak nehezen kiszámítható vagy ma még éppen beláthatatlan elemei.

Az elmúlt évtizedben végzett vizsgálatok közül legjelentősebb a sorozat három megjelent kötetéből már ismert „A magyar nyelv a Kárpát-medencében” című kutatási program. Az erre is támaszkodó látteleletnek sajnálatosan egyértelmű megállapítása a magyar nyelv alárendelt jogi státusára vonatkozik, arra ti., hogy Szlovéniát kivéve sehol nem egyenrangú a státusa a domináns csoport nyelvével; használata emiatt csak szórványos a hivatalos szférában (magyar többségű önkormányzatokban), jelentős mértékben korlátozott nyilvános fórumokon, ill. köztereken, a vizuális környezetben és munkahelyen; a korlátozással pedig rendszerint együttjár a nyelvi alapú hátrányos megkülönböztetés is, a stigmatizálás, a megfélemlítés, a megszegényítés. Ennek a függő, kiszolgáltatott helyzetnek némely államban nagyobb nyomatókat ad, a többségieknek pedig nagyobb bátorítást a hatályos nyelvtörvény. Egyelőre ebben a tekintetben sem a nemzetközi szabályozásnak, sem a kétoldalú alapszerződéseknek vagy az integrációval kapcsolatos elvárásoknak nincs különösebb hatásuk.

Meghatározó és alig befolyásolható tényezőnek tekinthető a demográfiai mutatók és arányok kedvezőtlen alakulása, az etnikailag vegyes családok számának növekedése, a belső és külső migráció (nagyvárosokba való költözés, kitelepedés stb.), a korábbi évtizedek demográfiai célú urbanizációja és iparosítása, a lakótelepi és munkatelepi gyökértelen szórványok kialakulása. Az etnikai arányok megváltoztatásának szándéka ma is fontos eleme minden szomszédos ország nemzetpolitikájának. Mindezt azért fontos kiemelni, mert a nyelv helyzetét és moz-

gását, mindennapi használatát, a beszélőközösség és a beszélő egyén nyelvi attitűdjét elsősorban ezek a tényezők határozzák meg.

A nyelvi folyamatok tekintetében meghatározó a két-nyelvűsödés kiterjedése (ebben is benne van a kényszer sokféle motívuma), noha paradoxálisan hiányzik az államnyelv módszeres oktatása, és teljességgel hiányzik (Szlovéniát kivéve) a magyarnak mint környezeti nyelvnek az iskolai oktatása a többségiak számára. A kisebbségi kétnyelvűség ennek következtében jellegzetesen szubtraktív (felcserélő), aszimmetrikus kétnyelvűség, amely nem szükségszerűen vezet el nyelvcserehez, de szükségszerűen megelőzi, bevezeti a nyelvcseret, a nyelvi asszimilációt. Az anyanyelv-államnyelv típusú két-nyelvűsödés mellett egyre kiterjedtebbé válik az anyanyelv-államnyelv-világnyelv(ek) típusú többnyelvűsödés is. További fontos mozzanata ezeknek a nyelvi folyamatoknak a dominanciaváltás: az anyanyelv dominanciáját felváltó államnyelv-dominancia a kétnyelvűségben. Ez néha generációs alapon megy végbe, máskor az egyéni kétnyelvűség változásában. A dominanciaváltásban és a további, nyelvcserehez vezető folyamatban meghatározónak tekinthető az iskolai oktatás nyelve, a szűkebb, családi környezet kétnyelvűsége, valamint a munkahelyi környezet. A nagyobb nyelvi tömbökben az egy-nyelvűség és az anyanyelv-dominanciájú kétnyelvűség a jellemző, a szórványokban a nyelvi leépülés, nyelvi erózió, szubtraktív kétnyelvűség, nyelvcsere, reliktumjellegű nyelvi maradványok, ritualizált szövegek szakrális használata.

A nyelvi folyamatokban általános a magyar nyelv térvesztése mind földrajzilag, mind demográfiailag és a nyelvi funkciók tekintetében. Romániában legveszélyeztetettebb a moldvai magyarság, az erdélyi szórványrégiók közül a dél-erdélyi magyarság, majd a Belső-Mezőség, aztán a Bánság és Arad vidéke, majd a Partium, és mindegyik szórványrégiónál inkább a Székelyföldön kívüli nagyvárosok lakótelepi népessége.

Noha a kétnyelvűséggel velejáró kontaktusjelenségek fokozták a külső régiók hagyományosan meglévő regionális eltéréseit, a 20. századi magyar nyelvi divergencia nem értékelhető olyan különfejlődésként, amely alapvetően megbontotta volna a belső nyelvváltozatok „átjárhatóságát”, a nyelv szerves egységét. A szaknyelvek leépülése és a terminológia botrányos különfejlődése viszont olyan jelenség, amely csak határozott nyelvtervezési beavatkozással orvosolható. A kisebbségi régiók nyelvi eltéréseit, regionalitását a beszélők többsége azért is feltűnőbbnek érzi (ez a benyomás egyébként kölcsönös), mivel korábban a kommunikációs kapcsolatok gyérebbek voltak, ma pedig még mindig számolni kell azzal, hogy a kisebbségi nyelvhasználatban az elsődleges változatok (vernakuláris változatok) dominálnak, ilyen értelemben „fedetlenek”, a nyelv főváltozata nincs kellőképpen jelen, nem tölti be kiegyenlítő, közvetítő szerepét. Ennek a helyzetnek az a paradoxona, hogy némely hagyományos nyelvi értékek éppen a régiókban őrződtek meg, általánosabb használatuk a köznyelvnek is előnyére válna. Ugyanakkor mindenütt erősíteni kell a főváltozat, a sztenderd pozícióit, és így közvetve a kisebbségi nyelvváltozatok tudatosabb diglossziás elrendeződését (ennek konkrét lehetőségeiről a következőkben).

A Kárpát-medencére kiterjedő, egységes szempontú vizsgálat alapján természetesen elkészíthető az a helyzetjelentés, amely tömören, a prioritásokat is megjelölve egyúttal a nyelvstratégiát is megalapozza. A nyelvpolitika és a nyelvi jogvédelem beilleszthető a jogalkotás, a kodifikáció nemzetközi folyamatába, az anyaország lehetőségeit ebben a tekintetben össze kell hangolni az egyes régiókon belüli kisebbségpolitikával, érdekvédelemmel. Az anyaország külpolitikai mozgásteret és szakmai közreműködése valószínűleg jobban érvényesül a nemzetközi intézményekben, a kétoldalú szerződésekben vállalt kötelezettségek teljesítésének ellenőrzésében; a kisebbségek politikai képviselője hitelesebben jelenítheti meg (ha megjele-

níti!) a közösségek igényeit. A nyelvi tervezés és az anyanyelvű oktatás, illetőleg a kétnyelvű oktatás követhető modelljének kialakítása inkább szakmai feladatnak tekinthető, noha az oktatáspolitikai ebben az esetben nem választható el a nyelvpolitikától, ill. a kisebbségpolitikától. A tervezett jelentésnek az említett kutatás eredményein kívül tekintetbe kell vennie más, speciálisabb összegezéseket, tervezeteket is, mint amilyen Vetési Lászlónak a *Magyar Kisebbségben frissen megjelent Szórványstratégia – nemzetstratégia. Tervezet a romániai szórványmagyarok közösségépítéséhez és kisközösségi rehabilitációjához* című dolgozata vagy Lanstyák István korábban kidolgozott tervezete egy szlovákiai magyar nyelvi iroda létrehozásáról. A lényeges egy ilyen jellegű összegezésben nyilván nem elsősorban a terjedelem (bár elvárható tőle a tömörség, az explicittség és az egyértelműség), hanem, hogy elkerülje több korábbi hasonló dokumentum hibáit: a teoretikus vagy a zsurnalisztikus előítéleteket, sztereotípiákat, a tárgyilagosságnak álcázott közömbösöket, az ilyen munkákban mindig zavaró optimista vagy pesszimista beállítottságot. Ha régióként külön-külön készül el a jelentés, akkor – mint az alapul szolgáló vizsgálat esetében is – a szempontrendszernek azonosnak kell lennie.

2. Gondolom, amikor a magyar nyelvpolitika és nyelvstratégia feladatairól beszélünk, amelynek mindenképpen védelmezőnek és jövőépítőnek kell lennie, arra is szükség van, hogy világosan lássuk a nemzetállamok által követett offenzív, sőt néha agresszív nyelvpolitikát. Ez egyébként nem valami titkos terv: a világ számos országa él az egynyelvű állam mítoszában, ezt pedig mint célt csak úgy lehet elérni, ha a másnyelvűeket nyelvcsereire bírják, arra kényszerítik. A külső régiók 20. századi kisebbségi történetében a korábbi ígéretetek, nemzetközi vállalások és szerződések, toleráns nyilatkozatok mögött nem nehéz felfedezni a valóságos politikai célokat: az elszigetelést az anyaországtól, az egyes belső kisrégiók egymástól való elszigetelést.

sét; a szándékos, ám többnyire álcázott szétszórást, szórványosítást (kiélezettebb helyzetekben a kitelepítésig, deportálásig elmenően), néha a kollektív bűnösség vádjával, bélyegével; a kiszorítási, mellőzési szándékot a társadalom fontos területeiről és pozícióiból; a csábítást és a kényszerítést a nyelv és az identitás felváltására. (Nem lehet elhallgatni azt a ténytet, hogy a mintaszerű államközi kapcsolatok ellenére a román hadseregben továbbra is gyakori a magyar fiatalok megszegényítése, meg alázása, a nyelvi tiltásról nem is szólva, arról pedig a kisebbségpolitika is szemérmesen hallgat, hogy az 1990 előtti másfél évtizedben magyar munkaszolgálatosok tízezrei dolgoztak kényszermunkásként az ország nagy építőtelepein, pl. az atomerőmű építésén, sokan estek „munkabaleset” áldozatául, vagy vesztették el egész életükre munkaképességüket.) Fontos annak a felismerése és kimondása is, hogy a magyar többségű régiók igazgatása, központi felügyelete egy belső gyarmati rendszernek felel meg (pl. éppen a kizárólagos államnyelvi igazgatással, a fokozottabb katonai és rendőri felügyelettel, azzal, hogy pl. 1990 után is szinte minden székelyföldi faluban csendőrlakatanya épült, de iskola vagy tanári lakás nem). Az 1990 utáni kelet-európai és balkáni eseményeket úgy is lehet értékelni, mint a nagyvilágban korábban végbement dekolonizációs folyamat folytatódását, amely azonban eddig még nem terjedt ki e térség nemzetállamainak belső gyarmataira.

3. Általánosan szólva a nyelvpolitikában és a kisebbségpolitikában az utódállamok nemzetállami stratégiájának és politikájának ellensúlyozására van szükség, a nyelvhasználatban, az anyanyelvű oktatásban tapasztalható negatív tendenciák lassítására, megállítására vagy akár visszafordítására, sok esetben nyelvi rehabilitációra, a már tetszhalott nyelv felélesztésére. A jogos és sürgető igényeket Vetési László említett tanulmányában így határozza meg: „Az egyetemes és európai kisebbségi gyakorlat szerint romániai viszonylatban a szórványmagyarság

közösségében is el kell kezdeni a *nyelvi* tervezést, el kell készíteni a magyar nyelv felértékelésének, közhasznúsága megteremtésének tervét. A szórványokban is biztosítani kell a *hivatali, köznyelvi jelenlét* lehetőségét minden lehetséges szinten, a nyelvi önértékelést, a közéleti nyelvi tervezést, a romániai szórványmagyarok teljes és átfogó nyelvvédelmi stratégiáját. Vissza kell adni az anyanyelv reális helyét, a magyar nyelv *használati és szimbolikus értékét* is a kisebbségi létértékként egészében.” (Vetési 2000. 187.)

A nyelvi tervezésben a nyelvpolitika közismerten elsősorban a státustervezéshez és a presztízstervezéshez kapcsolódik, azaz a megfelelő jogi státus megteremtéséhez, a nyelvhasználati jogok biztosításához, a hatékony jogvédelemhez, valamint a nyelv presztízisének, vonzásának növeléséhez. Ennek vannak külpolitikai, nemzetközi politikai vonatkozásai, hiszen a kisebbségi nyelvhasználat jogi biztosítékainak kiépítése a nemzetközi intézményekben zajlik. Ebben Magyarország eddig is résztvett, az integrációs folyamatokkal remélhetőleg a kodifikációs folyamat is felgyorsul, az anyaország EU tagságával pedig a külpolitika mozgásteret is növekszik.

A külső régiók magyar népességét érintő anyaországi nyelvpolitikának nemzeti alapon természetesen ki kell terjednie, mint eddig is történt, olyan területekre is, mint az anyanyelvű oktatás, az anyanyelvű tudományművelés, a magyar nyelvű tömegkommunikáció, a hitélet anyanyelvűsége stb. Ebben a vonatkozásban magam olyan feladatokat tartok fontosnak, mint a nyelvi, lexikális leépülés miatt kialakult nyelvi hiányok pótlása (szakterminológiában, hivatalos, adminisztrációs, közgazdasági és jogi terminológiában stb.). Ez egyszerre jelent anyanyelvűsítést (az alkalmi kényszerkölcsönzések háttérbe szorítását), egységesítést (szakaszosan: előbb az adott régió belül, aztán a közmagyar szintjén) és korszerűsítést (modern területek terminológiája, európai „szabványterminológiák” stb.). Ehhez az egyes szakterületek korszerű terminológiai szótárait

van szükség (akár kétnyelvű vagy többnyelvű változatban), a képzésben használható, nyelvi szempontból kifogástalan tankönyvekre és kézikönyvekre, speciálisabb területeken a sajtó igényeit kielégítő terminológiai jegyzékekre. A korszerűsítés igénye és feladata a magyar nyelv egészét érinti, és ebből nem maradhatnak ki a külső régiók sem.

Az egységesítésre általánosabban is szükség van: a magyar nyelvi kodifikációt ki kell terjeszteni a kisebbségi nyelvváltozatok közhasználatú elemeire, az így „kibővített” főváltozatot pedig minden eszközzel működtetni kell a nyelvterület egészén. Ez a munka megindult az *Értelmező Kéziszótár* új kiadásának előkészítésével, a *Helyesírásunk* című iskolai helyesírási szabályzat és szójegyzék legújabb kiadásának pótlásaival. Alapkövetelmény volna, hogy minden kodifikációs célú magyar nyelvi kézikönyv és szótár (normatív nyelvtan, értelmező szótár, helyesírási és kiejtési szótár, idegen szavak szótára, a több funkciót betöltő *Szókinctár* stb.), minél több anyaországi tankönyv elérhető legyen a külső régiókban is minden pedagógus, újságíró, pap vagy akár tanuló számára. Tudomásom szerint a kisebbségi régiók többségében a terjesztésnek és használatnak ma nincsenek elvi, ideológiai, politikai akadályai, a legtöbb meg is található a könyvüzletekben, a vámilleték és a kereskedelmi haszonkulcs azonban a magyarországihoz viszonyítva is gyakorlatilag megduplázza minden ilyen kiadvány árát. A magyar nyelvű sajtó mozgását, terjesztését is elsősorban a postai díjak akadályozzák: el kellene érni először azt, hogy a postai díjak szintje kölcsönös legyen (Románia vonatkozásában ez ma nem paritásos), és jelentős kedvezményeket tartalmazzanak a kulturális termékekre és a sajtóra.

A magyar nyelv főváltozatának a terjesztése, hatékonyabb működtetése nem irányulna a helyi nyelvváltozatok, hagyományos regionális változatok és nyelvi értékek ellen. Ellenkezőleg, a használati színterek és funkciók megosztásával a belső nyelvi, stílári sokszínűséget gazdagítanák, és a viszonylagos egység

irányába terelnék a nyelvhasználatot. Ennek hosszú távon bizonyára leghatékonyabb eszköze a tömegkommunikáció. A műholdas televíziósadásokkal elvileg a Kárpát-medencei magyar nyelvterület egészét lefedi az anyanyelvű tömegkommunikáció. A kérdés az, hogy a nyelvek és műsorok konkurenciájában hol milyen vonzása, nézettsége van ezeknek a műsoroknak, milyenek a vétel technikai feltételei stb. A rádiózás viszont általánosan háttérbe szorult. Magam is mondom, mások is szóvá tették: a magyarországi főadók sugárzási területét a középhullámon az egész nyelvterületre kellene méretezni. Ez nem tenné fölöslegessé azokat a törekvéseket sem, hogy lehetőleg minden régióknak legyen folyamatosan sugárzó, az adott régió egészére kiterjedő helyi rádió- és tévéműsora. Ismét Vetési Lászlót idézem: „Ki kell dolgozni a szórványmagyarság teljes anyanyelvi tájékoztatási, informálási, értékátadási és médiumizálási tervét. Minden erdélyi magyarnak biztosítani kell a magyar nyelvű médiumokon való tájékozódás és az ehhez való hozzáférés jogát és lehetőségét.” (I. m. 189.)

A kétnyelvűségben a dominanciaváltás és az ezzel összefüggő nyelvcsere többnyire a szórványterületekre jellemző, azokat veszélyeztető nyelvi folyamat. Mivel maga a szórványosodás szinte minden régiót veszélyeztet, még a nagy nyelvi tömböket is, indokolt önálló szórványstratégián, szórványpolitikán dolgozni: menteni, ami még menthető, és megelőzni azt, ami megelőzhető. Két olyan környezet van, amely különösen kedvez a dominanciaváltásnak, ahol az anyanyelv szinte törvényszerűen és majdnem észrevétlenül háttérbe szorul. Az egyik a kétnyelvű család, a másik a lakótelepi vagy munkatelepi szórvány, általában az olyan szórványtelepülés, amely nem képes működtetni a közösségi nyelvhasználat és a nyelv áthagyományozásának alapintézményeit, az iskolát és az egyházat. A történelmi tapasztalat is azt mutatja, hogy ilyen körülmények között elsősorban a kollégiumi rendszerű szórványiskolák, gimnáziumok, iskolaközpontok menthetik át a tehetséges fiatalokba a magyar

nyelvet, a magyar kultúrát, a magyar identitástudatot. Sütő Andrást a nagyenyedi kollégium mentette ki a mezőszéki nyelvi sivatagból, de még a székelyföldi tehetségek oltalmazója is a kollégium volt Udvarhelyen, Keresztúron vagy Kézdivásárhelyen. Van már néhány ilyen modellnek is tekinthető szóróványiskola, számuk azonban kevés, a csökkenő gyerekszám miatt pedig egyre több falusi magyar iskola szűnik meg.

4. Az elkészítendő tárgyilagos elemzéssel és az arra épülő nyelvstratégiával párhuzamosan végig kell gondolni a megvalósítás feltételeit és eszközeit. Azokat az eszközöket, amelyek a nyelvi tervezést, a nyelvoktatást szolgálják. Ilyeneket említettem már az előbbieken, olyanokat is, amelyek már most rendelkezésünkre állnak, de még nem jutottak el azokhoz, akiknek szükségük van rájuk, és olyanokat is, amelyeket ezután kell létrehozunk, megírunk, kiadunk. Az oktatásban fontos feladat, hogy az oktatás szellemét is áthassa, tantervi anyaggá is váljék mindaz, amit az anyanyelv helyzetéről, a nyelvhasználati, névhasználati jogokról tudni kell, továbbá arról, milyen szerepe van az anyanyelvnek a kétnyelvűségben, milyen előnyei vannak az anyanyelven való tanulásnak, melyek a nyelv szimbolikus értékei a hagyomány, a hitélet tekintetében, milyen szerepet játszik az anyanyelv a fogalmi és a szimbolikus megismerésben, milyen feltételei vannak és mi a fontossága a nyelv-megtartásnak, mit jelent a kölcsönösség, a kiegyensúlyozottság a családi kétnyelvűségben stb. Minderről írni is kell, beszélni is kell, és mindenképpen kívánatos, hogy olyanok beszéljenek róla, akiknek a legnagyobb a tekintélyük, hatásuk az illető közösségben. Az anyanyelvi beszélők nyelvi öntudatát, bátorságát is erősíteni kell. Az anyanyelvi oktatás tervezésében, oktatási anyagainak elkészítésében, felzárkóztató programok kidolgozásában általában tekintettel kell lenni az eltérő nyelvi környezetekre.

Másrésről minden eszközzel javítani kell a magyar nyelv külső megítélését, presztízsét. El kell oszlatni többek között azt az előítéltszerű tévhitet, hogy a magyar nehéz nyelv, és minél több motivációját kell kialakítani a többségek körében a magyar nyelv tanulásának. Ajánlani lehet úgy is mint környezeti nyelvet, és úgy is mint regionális közvetítő nyelvet. A körültekintő gazdaságpolitikának, gazdaságfejlesztésnek is „nyelvértékesítő, etnikumfelértékelő” hatása lehet még a szórványokban is (l. Vetési i. m. 180). A magyar nyelv tanulásának sincsenek megfelelő eszközei: nincsenek korszerű, könnyen elérhető, megvásárolható tankönyveink és egyéb oktatási anyagaink, szótáraink. Nem hiszem viszont, hogy közvetlenül használható kézikönyvet lehetne írni a családi kétnyelvűségről, a kétnyelvű oktatásról stb. Esetleg módszertani segédkönyvek megírásáról lehetne szó pedagógusok, szórványlelkészek stb. számára.

5. Javaslatként már többször is kifejeződött az az igény, hogy nyelvi intézetet vagy nyelvi irodát kell létrehozni. Erdélyben ez a gondolat egy tervezett önálló erdélyi magyar tudományos intézet részeként, osztályaként, majd az Erdélyi Múzeum-Egyesület intézeti terveként merült föl. Gyakorlatilag ma ilyen-szerű alkalmi feladatokat is ellát, bár nem tartozik szoros kötelezettségei közé, az egyetemi tanszék, az Erdélyi Tankönyvtanács és az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetségének sepsiszentgyörgyi irodája. Pályázati program alapján az AESZ terminológiai munkacsoportot hozott létre Kolozsváron, és ez a csoport készíti elő az adminisztratív, jogi és gazdasági terminológia és az intézménynevek anyanyelvűsítését és egységesítését. Az Erdélyi Tankönyvtanács a tankönyvek fordítását ellenőrzi, véleményezi. Szlovákiában a Magyar Koalíció Pártjának kisebbségi nyelvtörvénytervezete tartalmazta egy központi nyelvi iroda tervét is, mivel azonban a törvény kormányválszogatát fogadták el, ez a terv sem valósulhatott meg. „A nyelvi iroda tevékenységének három területre kellett volna kiterjednie: 1. *nyelvterve-*

zés (a hiányzó jogi, közigazgatási, oktatási és más szaknyelvek létrehozása és elterjesztése), 2. fordítás (az országos és kerületi szintű kétnyelvű dokumentumok magyar változatának elkészítése), 3. nyelvi tanácsadás (a helyi szinten folyó fordítási munkák szakmai segítése).” (Lanstyák István: *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony, 2000. 109-110.) Mindez azt mutatja, hogy a szükség maga hozta felszínre a terveket és a szükségmegoldásokat. Olyan sok a napi tennivaló a kutatások összehangolásában, a konkrét nyelvi lektorálásokban, bírálatokban, a nyelvi tervezés nagyobb távlatú munkáiban, a mindennapi nyelvhelyességi, helyesírási és más természetű kérdésekben, a sajtó napi nyelvi gondjainak enyhítésében, a fontos hivatalos szövegek fordításában vagy a fordítás ellenőrzésében, hogy különösebb érvelésre talán nincs is szükség. Az igény bizonyára minden régióban megvan egy ilyenszerű intézményre, a kérdés az, hogy hol milyen személyi, szakmai feltételei vannak meg a megvalósításának. Szlovákiában és Erdélyben ezek a feltételek is adottak. Erdélyben a szervezést és a szakmai felügyeletet az egyetemi tanszék, az EME és az AESZ látná el mindaddig, amíg az intézet nem önállósul teljes mértékben. Az is elképzelhető, és ez esetleg a költségeket is csökkentené, az operativitást pedig növelné, hogy az intézetnek legyen egy kolozsvári és egy sepsiszentgyörgyi irodája pontosan meghatározott feladatokkal. A legfontosabb, hogy ezek kizárólag szakmai műhelyek legyenek, tevékenységüket Magyarországról lehetőleg az Akadémia felügyelje, és kerüljék el a kiszolgáltatottságot vagy kísértést, hogy az eredetitől eltérő célokra használják őket.

AZ ANYANYELV KISEBBSÉGI VÁLTOZATA

Az anyanyelv ökológiája Erdélyben

I. Előzetes megjegyzések

A nyolcvanas évek közepén, még a tilalmak korszakában, a *Korunk* akkori szerkesztősége fölkért, írni a folyóirat tervezett ökológiai számába a nyelvi közlés zavarairól. Az elkészült dolgozat azután évekig hevert előbb a szerkesztő, majd a szerző fiókjában, míg végül 1990-ben megjelenhetett (Péntek 1990). Ez az egyedi eset arra figyelmeztet, hogy Kelet-Európában általános volt hosszú időn át az ökológiai témák tabuja, a nyelvi ökológiáé különösképpen, és a ki nem mondott, föl nem tárt problémák emiatt is csak halmozódtak, súlyosbodtak.

Említett dolgozatomban a nyelvi ökológia általános problematikájába ágyaztam (vagy rejtettem?) a kisebbségi nyelvhasználatnál, az anyanyelv akkor már feltűnő eróziójával kapcsolatos gondokat. Külön utaltam a természeti környezet szennyeződéssel, károsodásával kapcsolatos közlési zavarokra: a levegőszennyezésből eredő légzőszervi károsodásra, amely artikulációs zavarokat eredményez, a túl zajos környezet halláskárosító hatására, a magzati fejlődést, majd a gyermek beszédfejlődését és intellektuális fejlődését károsan befolyásoló külső tényezőkre.

Magának a kommunikációs áradatnak is van szennyező, károsító hatása. A közlési hipertrófia, az információdömping, az az egyirányú információs özön, amelyet a tömegkommunikáció áraszt a vele szemben szinte védtelen emberre, nehezen dolgozható föl, főként amiatt nehezen, mivel a hasznos információ mennyiségénél jóval nagyobb arányban nő a redundancia, a kommunikációs üresjárat, a kommunikációs salak. Ez nagyon megnehezíti a szűrést, a szelektálást. Nyelvileg részben ennek a következménye a beszédtempó felgyorsulása, az artikuláció ha-

nyagabbá válása, az intonáció megzavarodása, a redundáns, terpeszkedő kifejezések és a személytelen közlés eluralkodása. Jelentős mértékben elbizonytalanodnak a néprajzi értelemben vett beszélési szokások, de a nyelvhasználat nyilvános terein sem érvényesül a nyelv illemtana. Mindez elsősorban annak a következménye, hogy maguk a beszélő közösségek lazultak föl, két- vagy többnyelvűekké váltak, a közösségek hagyományos, a nyelvre is kiterjedő értékrendje, mércéje, normája pedig megzavarodott. Nincs már biztosan érvényesülő rituális hagyománya a köszönésnek, a megszólításnak (Oláh I. – Oláh S. 1987: 109–119), keverednek a jellegzetesen „falusi” nyelvi hagyományok a civilizált világ szokásaival. A beszélők többsége mindenképpen bizonytalan, zavart helyzetben van. Erdélyben, ahol a tradíció a nyelvhasználatban is erősebb és hangsúlyozottabban regionális, ezek a zavarok még nyilvánvalóbbak.

Általánosaknak lehet tekinteni a szemantikai zavarokat, a szemantikai elbizonytalanodást, valamint – mint többen jelezték a szakirodalomban – az emotív funkció szűkülését, a nyelv érzelmi szegényedését (vö. Vértés 1987). Erdélyben ezek talán szintén evidensebbek, akárcsak az artikulációs zavarok, mivel a keleti magyar nyelvjárásokra korábban sem volt jellemző a tiszta hangképzés, a hibátlan intonáció, az időtartamviszonyok pontos érzékeltetése. Ezek a nyelvi régiók viszont éppen szemantikailag voltak telítettebbek, erősebb volt bennük a képszerűség, a metaforizációs hajlam (vö. Péntek 1978), hangsúlyozottabb volt az emotivitásuk, a nyelv érzelmi gazdagsága. Ez még a formakészleti elemekben, a grammatikai formákban is megnyilvánult, pl. a csángó nyelvjárás és a székely kicsinyítő és becéző képzőinek gazdagságában (Szabó T. 1972), a gyakorító ige-képzők változatosságában és produktív voltában Kalotaszegen (Szabó Z. 1965).

Mindezek viszonylag általános jelenségek, nem föltétlenül a kisebbségi nyelvhasználat velejárói, és csak közvetve kapcsolódnak a kétnyelvűséghez. Néha a spontán kétnyelvűségnek

pozitív hatása is van, segít konzerválni fontos nyelvi értékeket. Például a csángó nyelvjárás előbb említett érzelmi gazdagságát föltétlenül erősíti, hogy a bilingvizmusban vele párhuzamosan (néha keverten) használt moldvai román nyelvjárás és az erdélyi román nyelvjárások is gazdagok hasonló formakészleteli elemekben. (Pl. a becéző származékok annyira gyakoriak, hogy ez csökkenti expresszivitásukat, mint ahogy a székelyben és a csángóban sem feltétlenül emotív tartalmú minden ilyen származék.)

II. A nyelvi erózió általános kerete

Mielőtt a kisebbségi nyelvek, és így az erdélyi magyar speciális ökológiai problémáiról szólnék, magának e nyelvnek a romániai jogi státusát és régióként is eltérő használati körét, használati értékét vázolnám. Jogi vonatkozásban ismert, hogy az alkotmány egy (belföldnek szóló) paragrafusban deklarálja az ország nemzeti voltát, majd azt is, hogy a hivatalos nyelv a román, más (a külföldnek szánt) cikkelyben elismeri a szabad nyelvhasználat jogát. A mai valóság és hetvenöt év tapasztalata szerint nyelvünk a tolerancia és az intolerancia határán lebeg, a napi politikai konjunktúrától, hatalmi intézményektől és a belső földrajzi térségektől is függően.

Legalább három eltérő helyzetet kell elkülönítenünk:

1. Az ókiráltságbeli (és így a bukaresti) magyarok nyelvi helyzete nem különbözik lényegesen a nyugati emigráns magyarokétól, annyiban talán rosszabb, hogy a napi politika ingadozása, gyakori intoleranciája és az állandó hungarofóbia miatt nehezebben élik meg magyarságukat, bár lehet, hogy emiatt a nyelvhez való ragaszkodásuk erősebb. 2. A belső-erdélyi (mezőségi, Nagy-Szamos menti és más) falusi szórványok, nagyvárosi lakótelepi szórványok, a külső és belső nyelvi, ill. nyelvjárási szigetek (csángó, dél-erdélyi stb.) nyelvi széttöredezettsége,

kevertnyelvűsége az asszimiláció irányába haladó nyelvi folyamatokat jelez. 3. A két nagy nyelvi tömb közül az országhatárhoz közelebb fekvő (északkeleti, tiszai, déli nyelvjárás nyúlványa) a határ ellenére közvetlenül kapcsolódik az anyaországi nyelvterülethez, a nyelvi áramlás is folyamatos a tömegkommunikáció révén, a keleti székely tömb jóval izoláltabban, de jelentős nyelvi hagyományokkal és tartalékokkal őrzi a régió transzszilván vonásait és érvényesíteni igyekszik a közmagyar nyelv egyetemes normáit.

Mindezek fölött áll az erdélyi (regionális) köznyelv, amely sajátos keveréke a transzszilván hagyományok és az elszigeteltség okozta elkülönülésnek. Ez a köznyelv fokozottabban regionális és magán viseli az állandó és erős román nyelvi hatás jeleit. Az egyetemes magyar nemzeti nyelv írott és beszélt változatában csak vékony rétegben van jelen, van, ahová el sem jut, mivel a nyelvileg művelt magyar értelmiség egyre apadó számban közvetíti ezt a nyelvi válozatot.

III. Sérülékeny anyanyelv

Van tehát néhány olyan tényező, amely a kisebbségi nyelvet védtelenné teszi a többségi nyelv dominanciájával szemben, ezért nagyfokú a sérülékenysége. A védtelenségét a jogi alárendeltsége és kiszolgáltatottsága határozza meg. A jogi státusbeli egyenetlenség presztízsbeli egyenetlenséget eredményez. A (néha rosszul értelmezett) lojalitás és a gyakorlati érdek szintén a fölérendelt nyelv pozícióit erősíti. Hiányoznak azok az akadémiai, oktatási és művelődési intézmények is, amelyek a szten-derd normákat hatékonyan működtetnék, tudatosítanák, esetenként ellenőriznék. A közösség figyelmét és energiáit a nyelvpolitikai küzdelmek kötik le, magával a nyelvvel kisebb a törődés. A jószándékú nyelvművelés és lelkes pedagógusok buzgólkodása nem helyettesítheti az akadémiai intézményeket, nem ellenőrizheti hatékonyan a sajtó és a hangos média működését.

A sztenderd nem képes összehangolni és áthidalni a neki alárendelt belső nyelvi változatokat. Fontos belső nyelvtípusok szinte teljesen hiányoznak, így a szaknyelvek, a tudományok anyanyelvi terminológiája, a hivatali nyelv.

A nyelvjárások a területi szétszórtság és a töredezettség miatt egymástól is el vannak szigetelődve, a regionális köznyelvtől is és még inkább az egyetemes nyelvi normáktól. Az iskola a belső nyelvtípusoknak ezt az elszigeteltségét sem tudja teljesen feloldani.

A beszélő, még ha kétnyelvű is, anyanyelvének valamely szűk belső kódjába van bezárva, rendszerint csak valamelyik alárendelt nyelvi változatot ismeri. Szinte teljesen hiányzik a beszélőkből a kódváltás képessége, az anyanyelven belüli természetes „többszínűség”. Így a kétnyelvűség legalább két tekintetben aszimmetrikus: részben azért, mert az információ-áramlás egyirányú, a kétnyelvű kisebbségek felé halad az egy nyelvű többségtől, részben pedig azért, mert a kisebbségi beszélők többsége anyanyelvének csak egy alárendelt belső kódját képes használni, az államnyelvnek pedig a kiművelt, sztenderd változatát. Ez olyan tényező, amely az asszimiláció irányába hat, hiszen a hivatalos nyelvet az érvényesülés nyelveként még vonzóbbá teszi. A tapasztalat valóban az, hogy az asszimilált magyarok beszélnek legtisztábban a sztenderd románt vagy a Felvidéken a sztenderd szlovákot (bár ez gyakran a kétnyelvű kisebbségekkel is így van).

A kétnyelvűség tehát ún. domináns, aszimmetrikus kétnyelvűség, amelyben az államnyelv tölti be a közös kód szerepét. Ahol a magyarság tömbben él, és az egyes településeken többségben van, ott előfordul, hogy a kisebbségi nyelv a közös kód, ilyen értelemben lokálisan lehet domináns. Vannak olyan vidékek is Erdélyben (pl. Kalotaszegnek a felszegi és Kapus menti tája), ahol évszázadok óta fennáll egy többé-kevésbé kiegyensúlyozott, ún. balansz állapota a kétnyelvűségnek. A két nyelvi kód itt egyenértékű, és mindkét irányban áteresztő.

Tévedés volna persze azt hinni, hogy kisebbségi körülmények között mindenki kétnyelvű. Gyakoribb a kétnyelvűség a férfiak, mint a nők körében, és van egyfajta nemzedéki kétnyelvűség is. Érdekes módon, 40–50 évvel ezelőtt is, akik akkor gyűjtöttek a csángók körében, azt állapították meg, hogy az egészen idősök között vannak egynyelvű asszonyok, a 30 évesnél idősebbek kétnyelvűek, az egészen fiatalok pedig csak románul tudnak. A legújabb felmérések hasonló tapasztalatokról számolnak be, pedig elvileg teljes asszimilációnak kellett volna bekövetkeznie. Feltételezhető tehát, hogy a csángómagyarok körében van egy nemzedéki dominancia: az idősebbek nyelvhasználatában (és valószínűleg a kicsi gyermekekében is) az anyanyelv dominál, a fiatalokéban a román nyelvű iskoláztatás, katonáskodás és a mozgékonyabb életmód miatt az államnyelv, az egészen öregek között pedig mindig vannak olyanok, akik egynyelvűnek vallják magukat.

Szórványterületeken és némely nyelvi szigeteken (a Belső-Mezőségen, a Nagy-Szamos mentén és a nagyvárosi lakótelepeken) gyakori a szakirodalomban néha félnyelvűségnek címkézett kevertnyelvűség vagy kevert kétnyelvűség.

IV. Példák

1. A szöveg zavarai

Minden valószínűség szerint az ártalmas környezeti hatások legközvetlenebbül a szövegeket érik. A koherens szövegalkotás nehéz feladatot jelent a kétnyelvű beszélőnek, különösen, ha az teljesen egyedi, alkalmi, nem konvencionális, nem ritualizált. Az alábbiakban néhány szövegmutatványt közlünk különböző helyzetű, többnyire kétnyelvű, falusi környezetben élő beszélőktől.

(1) Az első szöveg egy olyan szabófalvi (moldvai csángó) fiatalemberrel Kolozsváron folytatott beszélgetésből való, aki –

azt lehet mondani – átesett a nyelvcserén, és anyanyelvjárásának megőrzött emlékeiből építi válaszait, többször folyamodva a román nyelvhez, amelyet irodalmi szinten beszél. (A felvételt 1966-ban készítette Vöö István, a hangszalagról én jegyeztem le. A V. I. tehát a kérdező betűjele, a D. F. az adatközlőé.)

V. I.: Mondja meg, hova valósi?

D. F.: Honnét vagyok én? Én vagyok a Szabofalából, ez kapodzik ott abba disztriktba (=körzetbe), Bákubul, Bákutul.

V. I.: Hogy hívják?

D. F.: Ingemet hinek Ferenc. (Numele de familie îl pot zice, da e românesc – A családneveimet megmondhatom, de román.)

V. I.: Ferenc. (Și mai cum? = És még hogyan?)

D. F.: (Și Dumea.)

V. I.: Ferenc Dumea?

D. F.: Igën.

V. I.: Hány esztendős?

D. F.: Vagyok huszesztendüs, most huszonnyóc májba (= május 28-án).

V. I.: A szüleinek mi a foglalkozása?

D. F.: Nëm értem, mi az?

V. I.: (Ocupația părintilor.)

D. F.: Iük dolgoznak a kolëktivn l (= téeszben), dolgoznak, sz mennek a f brikához (= gyárba), mennek oda sz dolgoznak ott. Nem tanultak ugy, hogy szkol ba (= iskolában), nem tanult emberek, hogy lëjik (= legyen) szkol jik.

V. I.: Földdel dolgoznak, ugye?

D. F.: Igën. Járnak k p lni, illen mezüdolgotok.

V. I.: Milyen „meződolgotok“ vannak?

D. F.: Mennek gyet van tenni magot füldbe, sz n mennek k p lni, mennek, hogy gerebl'el'enek...

V. I.: Szénát? (Fínt?)

D. F.: Nem értem... kaszáljanak, igen, de kewëszt, nem ippen vannak ott elig, füwek nem ippen vannak ott elig, sz nem ippen mennek kasz lni, de adzs isz mennek, van ott ië (= egy) lütübe

(= völgyben), vand ië tu (= tó), van ië tu il'en, sz ot nü (= nő) illen száz (= sás). (Un fel de...) Sz oda mennek hogy k sz ljanak, hogy gyüssze nek füwet, sz tegyék fő a h zokra.

A szöveg jelzi az anyanyelven belüli kódváltás képességének hiányát, az anyanyelvjárás teljes erózióját. Még a csángómagyar és a közmagyar között is a román a közvetítő nyelv. Ez már inkább három nyelven folyó dialógushoz hasonlít szerkezetében.

A mondatokban a csángómagyar szavak teljesen a román szórendi szabályok szerint, a román prepozícióknak megfelelő ragokkal követik egymást a mondatban. A vonzat meg éppen ragtalan: „Ingemet hinak Ferenc.”

(2). Jóval gördülékenyebb és kidolgozottabb ugyanebből az északi csángó faluból egy, az anyanyelvjárását jól beszélő Lakatos Demeter (akkor 47 éves) ritualizálódott meseszövege. (A szöveg forrása: Vő 1970: 22–23). Ebből idézünk egy részletet.

„Nállunk itt Szabofalába wult ë szigény embër. Dorsos (= nagyon, roppantul) szigin wult. Ulyan szigin, hosz szokszor nem wot mire igyik vizet. Egisz iëletibe szolg lni wult bojerëknël (= uraságnál), a k zd gahn l, a zemberëknël a faluba, ës nem tudat sehul boldogulni ez a szigin ember. Ott a h z ba az asszomval mindig veszekëttek. Aszmonta az asszan nekije, a b b ja (= felesége):

– Hát të nem tudsz boldoguni, csak azët – monygya –, me të nem j rt l ë ziszk l ba, mikor kicsi wultál!

Ès mindig veszekëttek, iëjel-napfal, tëlbe-nyárba, mert dolog, nyomorul iëletet vittek. Vult ë kicsi h z csk jik nekijek, de kicsi, nagyán kicsi. Ulyan, mikar a pisen (= csirke) mënt a tüölytisënn, nezed bié az ablakann, ës az eger, mikar mënt a színbe, nezed bi a kulcsnak a juk nn.” (A fonetikus lejegyzést némileg leegyszerűsítettem!)

Figyelemre méltó, hogy az idősebb korosztályba tartozó férfiak mennyivel magasabb szintű az anyanyelvi kompetenciája

a szövegépítkezésben. Ez persze egy monológként előadott ritualizált folklórszöveg, amely jóval ellenállóbb minden környezeti hatással szemben. A szöveg ritualizáltsága nem jelent tökéletesen állandósult, kötött nyelvi formát. Az oralitás mindig együtt jár variálódással. A ritualizált szöveg nem föltétlenül azonos minden esetben valamely hagyományos folklórműfajjal, lehet élménytörténet is, amely a gyakori elmondással, ismétléssel ritualizálódik.

A kétnyelvűség körülményei között minden folklórszöveg egyben modell is, követendő és követhető minta. Ez teszi különösen értékessé őket a nyelvi ökológia szempontjából.

(3). A következő példa egy belső-mezőségi faluból való, Buzából: egy, még élő termékenységvarázsló népszokás elmondása (forrása: Tőkés 1993: 12–15). Az életkorbeli és nemek szerinti eltérés ebben az esetben a nyelvi kompetencián kívül a hagyományok iránti érdeklődést, az abban való részvétel különbségét is mutatja. A szokást a tavaszi juhtej-beméréskor, Szent György nap táján gyakorolják: vízzel öntözik a zöld ággal díszített, zöldbe rejtett alakoskodót, a *pëpërugát* (román *paparuda* 'esőt idéző alakoskodó nő' – vö. Márton – Péntek – Vöö 1977), egymást is megöntözik, a *pëpëruuga* pedig a juhokat. A zöld színű növény és a vízzel való öntözés mind a juhtej gyarapítását szolgáló mágikus rítus fontos eleme.

V. I. 17 éves lány szövege:

„Délben, mielőtt megfejik (ti. a juhokat), van az öntözés. A *pëpërugát* megöntözi, aki utoléri.“

T. I. 24 éves fiatalember:

„Felöltöztetnek egy embert zöld ágakkal. Azt úgy nevezik, hogy *pëpëruuga*. Az fiatal ember szokott lenni. Az öntözés úgy történik, hogy először megöntözik a *pëpërugát*, és azután a *pëpëruuga* megöntözi a juhokat. Miután megöntözte a juhokat, aztán az emberek is köztük öntöződnek, melyik milyen gyors, melyik milyen gyorsan tudja hamarabb a másikat.“

E. I. 35 éves férfi.

„Délbe jönnek, ... pëpërugát csinálnak. Zöld ággal egy személyt felöltöztetnek, zöld ággal, hogy ismeretlennek marad. Amikor megjön a nyáj, az akolhaz ... a sztrungához – melyik hogy van hozzászokva –, akko nekikezdenek ... egy közelebbi kúthoz, vizet meritenek öntözni. Akkor már megöntözik a pëpërugát. Nyakon öntik, akik ott vannak. Vizet dobznak egyik a másikra s öntözgetik.... Eztet falusi szokás szerint mi úgy örekeltük. Azt mondják, hogy adjanak a juhok sok tejet. Még akkor öntözgetik egyik a másikat, dobjak több vizet magára, maga reám. Több tejet adjan az én juham, mind a magáé. Ez egy falusi szokás.”

Végül S. J. 84 éves férfi ugyanerről a témáról:

„Régebben tudja, hogy vót? Csináltak pëpërugát. A pëpërugá? Az erdőbül hoztak zód ágakat, s felöltöztettek egy fiut zód ágakkal. Tudja, guzszal megrakták így kereken a lábát, guzszal összekötötték a derekánál s mindenütt, hogy nem látszadatt még a szeme se. S aztán azt a pëpërugát... jött összeadás napján, délbe, az jöt a juhok előtt a pakulárral (= juhással, mikor hozták bé a faluba, me akkor béméréskor a faluba fejték, egy telken. Aztán mikor jött a pëpërugá, aztán jöttek a vedrekkel, a vízzel, s öntözték a pëpërugát. Szegény mikorá béérkezett a juhakkal, folyt rulla a víz. Olyan volt a szokás. Hogy adjanak a juhok sok tejet. Azér kellett. Azt mondták, hogyha megvizezzük a pëpërugát, akkor adnak a juhok sok tejet.”

A szövegek néhány releváns különbsége: 1. a téma kifejtésének eltérő terjedelme; 2. a tájnyelviség és a köznyelviség eltérő viszonya (az idősebb beszélők szövege regionálisabb, bár ezt a nagyolt lejegyzés a hangzás tekintetében nem tükrözi); 3. pragmatikai viszonyait tekintve koherensebb T. I. szövege, aki alkalmazkodni próbál a szövegfelvételt végző, más kódot használó városi emberhez; 4. szemantikai kohézióját, szóhasználatának adekvátságát tekintve – beleértve a román eredetű szavak használatát is – az utolsó (a legidősebb adatközlőtől származó) szö-

veg tűnik ki; 5. a szokásban való részvétel közvetlen élményét is a két utolsó szöveg tükrözi.

2. A mondat zavarai

Idézett szövegeinkből a mondatszerkesztés néhány tipikus zavara is megállapítható. A kétnyelvűség körülményei között tipikusnak tekinthető a szórendi zavar, az egyeztetés hiánya vagy hibás volta, a normatívtól eltérő raghasználat, az intonációs sémák zavara stb. A román prepozíciónak megfelelő, a magyar nyelv normáitól eltérő raghasználat már a kevert kétnyelvűség tünete. Az idézett északi csángó szövegekben találunk erre több példát: koléktivnál = téeszben, fáabrikához = gyárban.

Regionális köznyelvi szinten is hallható: „Férjhez megy valaki után (= valakihez)”; „Kérést csinál az igazgató felé (= kérést intéz az igazgatóhoz)”. A román prepozícióknak megfelelő névutók használata arra az általánosabb jelenségre is utal, hogy a magyarra jellemző szintetikus szerkezeteket analitikus formák váltják föl.

A szövegek jól illusztrálják a szórend zavarait is: „Honnét vagyok én?” „Ingemet hinak Ferenc.” A regionális köznyelv legtipikusabb példája talán ez lehetne, tekintve, hogy a rádió is felkarolta: „Kívánok egy boldog újévet!” Ebben a teljesen fordított szórenden kívül a névelőhasználat is a román mintát követi.

Pedagógusok jelzése szerint nagyvárosi iskolásgyerekek nyelvében figyelhető meg a *tud* igének a román *pot* mintájára való használata ilyenszerű kérésekben. „Ki tudom nyitni az ablakot?” (= Kinyithatom az ablakot – r. Pot să deschid?). Gyakorivá vált magyar mondatokban a román mintára használt még: „Nem még ment. Nem még kérek.” stb. Hasonlóan nem annyira tükörfifejezésnek, hanem inkább „tükörmondat”-nak minősíthető a nagyon általános „Pontra tesz” (= Ellátja a baját, elintézi) vagy a hivatali nyelvnek e gyöngyszeme: „Intézkedést

kell venni“, ehelyett: „intézkedni kell” (bár a r. *a lua măsurii* akár ez is lehetne: „mértékeket venni”).

Némely szaknyelvnek tekinthető kifejezésnek egyszerűen nem ismeretes a közmagyar (vagy anyaországi) megfelelője. Így a közlekedésben az ismeretlen *célforgalom* helyett Erdélyben ez használatos: „behajtani tilos, bizonyos kivételekkel” (román: *sens interzis, cu exceptia...*) (Murádin 1993: 486).

Az idegen mintát követő egyeztetések közül leggyakoribb a *sok emberek* típusú szerkezet. Közvetett nyelvi hatás egyébként a többes számú alakoknak a magyar nyelvinél gyakoribb használata, szintén román mintára.

A szaknyelvek terminológiája inkább románnak tekinthető, mint magyarnak. A nagyközönségtől is használt orvosi kifejezések között gyakoriak az ilyenek: „A baleset után a *reanimálóa* (=intenzív osztályra) vitték, a *perfúzió* (= infúzió) után jobban lett. Az építőipar nyelvéből: „Elkészült a *kofrázs* (= zsalu).” stb.

3. Szemantikai zavarok

A román hatással foglalkozó szakirodalom viszonylag kisebb figyelmet szentelt a kölcsönzés és a beilleszkedés szemantikai hátterének, azoknak a törvényszerűségeknek, tendenciáknak, amelyekkel egy nyelv a kölcsönelemeket adaptálja. Kimutatható pl. a beilleszkedéssel olyan tendencia, mint a konkrét → absztrakt fejlődés (*mutuj* az átadó román nyelvben ‘néma’ jelentésű, az átvevő magyar nyelvjárásban: ‘ügyetlen, buta, gyámoltalan’, *ákációs* ‘valamibe könnyen beleakadó’ → ‘izgága, kötekedő, akadékoskodó’ stb.) vagy tágabb → szűkebb jelentéskör (pl. *esztena* a román nyelvben ‘juhakol a teljes felszereléssel’, az adaptáló magyar nyelvjárásban ‘juhász kunyhója’ stb.). (Vö. Péntek 1988: 120–122).

A szemantikai hatás, akárcsak a szintaktikai, jóval rejtettebb, kevésbé érzékeny rá a beszélő vagy akár a környezete, pedig egyáltalán nem ritka a tükörjelentés. A *diák* szó például némely jelentésben (pl. ‘tanuló’) magyar eredetű a románban, a ‘temp-

lomi énekes' jelentés pedig román hatásra alakult ki magyar nyelvjárásokban. Naponta százszor hangzik el és jelenik meg a sajtóban a 'szolgálati idő' jelentésű *régiség* szó, amely a román *vechime* tükörfordítása, a *létezik*, amely román hatásra (*există*) terjeszkedik a *van* rovására (diákok dolgozatait javítva a tanár már-már allergiássá válik az ilyen rejtett „hibákra”). Regionális szinten a *napszentület* 'naplemente' is tükörfordítása az *asfințitul soarelui* kifejezésnek.

(Szomszédom, idős asszony, aki talán maga sem tudja, milyen anyanyelvű, az unokájáról beszél. Csak később döbbenek rá, hogy valami nincs rendjén, hiszen a néninek gyereke nem lévén, unokája sem lehet. Mégsem tévedés: az *unoka* a románban – mint több más nyelvben is – az 'unokahúg, unokaöcs' jelölője is, tehát az ő észjárása ezt tükrözi.) A jelentésmező tagolása, ahová ez a példa is tartozik, minden nyelvnek a legjellemzőbb, de nem feltűnő vonásaihoz tartozik. A nyelvek közötti szemantikai tagolásbeli eltérések a kétnyelvűségben és a többnyelvűségben gyakran kiegyenlítődnek, átkerülnek egyik nyelvből a másikba. Mindenki tudna hasonló példákat mondani Erdélyben. A *gimnázium* az erdélyi nyelvben nem közép-, hanem általános iskolát jelent, az 'elemi iskola' román mintára: *I–IV. osztály* stb.

A szójelentés körében egyébként a sztenderd norma a regionalitás ellenében is nehezen érvényesíthető (ha erre egyáltalán szükség van). Erdélyben általános pl. a *kap* 'talál' jelentésben való használata, a székelységben a *kert* archaikusabb 'kert+kerítés' jelentése, népnyelvi szinten (Magyarországon is) a *csel* 'gyermek' jelentése. Előfordul pejoratív jelentésű szavak pozitív jelentésben való használata, a Székelyföldön néhol a *közönséges* 'közvetlen' jelentésű. A provinciálisabb köznyelvben, amilyen az erdélyi magyar is, gyakori az idegen szavak félreértése, népetimológiás fordítása, teljesen más jelentésben való használata (ezek gyakori példái és témái nyelvművelő cikkek-

nek). Néha az alkalmi félreértés regionális szinten állandósul, pl. Felső-Háromszéken a *sakter* 'sóder' jelentése.

4. Zavaró kölcsönzések

Az aktív kétnyelvűség elvileg korlátlan számú átvételt eredményezhet. Az anyanyelvi beszélő saját nyelvi kódjának lexikális hiányait vagy a nyelvi memória közvetlen zavarait gyakran pótolja alkalmi kölcsönzésekkel. Ezek közül némelyek általánosabbá válhatnak, mintegy pótlékeként a kisebbségi körülmények között mindig szegényesebb szókincsnek.

Erdélyt úgy is szokás emlegetni, mint a spontán népi bilingvizmus és plurilingvizmus klasszikus földjét. A kétnyelvűek pedig mindig forgalmaznak másnyelvű átvételeket, amelyeket aztán az egynyelvűek és félnyelvűek meghonosítanak, adaptálnak. A magyar szókincs transzszilván jellegű elemei között hagyományosan is előfordulnak román eredetű elemek, az egynyelvű székelyek nyelvében is, pl. *árdéj* 'zöldpaprika', *báderka* 'hordócska', *bosztán* 'sütőtök', *komponál* 'billeg', *toplíca* 'vizenyős hely', *csap* 'fenyőág', néhány ilyen kölcsönelem, mint az *áfonya*, a *baraboly*, az *alakor*, szaknyelvív is vált a magyarban.

Ezen kívül és a szűkebb használati regionalizmusokon kívül (l. Márton – Péntek – Vöő 1977) a mai erdélyi köznyelv is erősen fertőzött újabb román átvételekkel, olyanokkal, amelyeknek van megfelelőjük a magyar sztenderdben. Százával lehetne sorolni az ilyeneket: *abonament* 'bérlet, előfizetés', *apartament* 'lakás', *blokk* 'tömbház', *csubukk* 'borraivaló', *filtru* 'presszókávé', *kabana* 'menedékház', *szukk* 'üdítő', *vinetta* 'padlízán' stb. Nagyon sok ezek közül a hivatali nyelv és a publikus nyelvhasználat sajátos kifejezéseiben fordul elő: „*Formáld* (= tárcsázd) a színház számát!” „*Prefixes* (= távhívású) telefon”, „A borítékra fel kell írni a *kódot* (= az irányítószámot)”, „Még mindig *navétázol?* (= ingázol)”, „*Témába tette* (= tájékoztatta) a művezetőt”, „”, „*Abonamentet* vált (= bérletet ti.)”, „*Tituláris*

posztot kap“ (= Végleges kinevezést kap), „vizsgaszesszió az egyetemen“ (= vizsgaidőszak) stb.

5. Artikulációs, intonációs zavarok

A magyar nyelv hangzásához, melódiájához, ritmusához szokott fül érzékenyen reagál a hangképzési hibákra, az idegen mintát követő hanglejtésre, a ritmus hiányára. Olyan kétnyelvű és az asszimilációt is megélő közösségben, mint a moldvai csángó, és némely belső-erdélyi szórványterületen, az átvételekkel átkerültek idegen beszédhangok is, a veláris *ă* és *î*.

Ennél jóval általánosabb és a nyelvi erózió jelenségei közé tartozik, hogy az időtartam mint a magyarra jellemző disztinktív fonológiai jegy megbomlott vagy teljesen eltűnt. A kolozsvári köznyelvből és a város környéki nyelvjárásból szinte teljesen eltűntek a hosszú magánhangzók, fonetikailag legjobb esetben félhosszúakat találunk, ám ezek már nem képviselik relevánsan az időtartambeli oppozíciót. Más tekintetben is kárt szenvedett a hangok tiszta artikulációja és különösen a nyelv dallama. Az erdélyi nyelvnek volt egy hagyományos transzszilván melódiája, ezen belül külön egy székely intonáció. Ez keveredik most a terjedő kétnyelvűség körülményei között idegen dallamokkal, és próbál igazodni a közmagyar nyelv intonációjához is.

IRODALOM

Komoróczy György 1993: Magyar szavaink nyomában (megjelenőben levő nyelv-művelő kötet)

Márton Gyula – Péntek János – Vöő István 1977: A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. Kriterion Kiadó, Bukarest.

Murádin László 1993: Az erdélyi magyar nyelv-művelés problémái. In: Magyar Nyelvőr 117. évf./4.

Oláh Csiki Irén–Oláh Sándor 1987: Kapcsolattartó formák változása Homoródmáson. In: Néphagyományok új környezetben. Szerk. Bíró Zoltán, Gagy József, Péntek János. Kriterion Kiadó, Bukarest.

Péntek János 1978: Rendszerszerűség és produktivitas a *Phaseolus* népi terminológiájában. In: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XXII/2, 175–190.

1988: Teremtő nyelv. Kriterion Kiadó, Bukarest.

1990: A nyelvi közlés zavarai, különös tekintettel a kommunikáció kontextusára. In: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. XXXIV/2, 31–38.

Szabó T. Attila 1972: Kicsinyítő képzők a moldvai csángó nyelvjárásban. In: Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek. Kriterion Kiadó, Bukarest. 139–148.

Szabó Zoltán 1965: A kalotaszegi nyelvjárás igeképzőrendszere. Nyelvtudományi Értekezések 48. sz., Akadémiai Kiadó, Budapest.

Tőkés Elek 1993: Búza község nyelvállapotának szociolingvisztikai megközelítése. Kéziratot tanulmány.

Vértes O. András 1987: Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásainak kölcsönhatása. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 179. sz. Budapest.

Vőő István 1970: Magyar nyelvjárás szövegek. Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem.

Kontaktusjelenségek és folyamatok a magyar nyelv kisebbségi változataiban*

1. A köztudatba mélyen beleivódott, már-már közhellyé vált Közép- és Kelet-Európa nyelvi és kulturális (vallási) sokszínűsége, mozaikszerűsége. Arról viszont csak a szakmabeliek tudnak, hogy a különböző eredetű és típusú nyelvek konvergencia változása egyfajta területi, kulturális kapcsolódást eredményezett az idők folyamán. Századunk nyelvészetének jelképesen és szakmailag is egyik legszebb témája éppen ennek a történelmi sorsközösségből, közvetlen kapcsolatokból eredő nyelvi közeledésnek a vizsgálata. Azt lehet mondani, hogy a modern európai nyelvészet egyik legmarkánsabb vonulata ez, amelyet többek között N.A. Isačenko, Trubetzkoy, Gáldi László, Skalička vagy legutóbb, 1983-ban megjelent munkájával Balázs János képviselt.¹ Így ha a Duna menti államok politikai értelemben vett konföderációja utópiának bizonyult is, a dunai nyelvszövetség olyan realitás, amelyet igazolni lehet az egyes nyelvi szintek sok évszázados kiegyenlítődésével. Végső soron ebbe a vonulatba illeszkednek a magyar és a környező nyelvek történeti kapcsolataira és élő kontaktusjelenségeire irányuló vizsgálatok is.

Hasonló fontosságot kell tulajdonítanunk a magyar nyelvészetben azoknak az alapvető kutatásoknak, amelyek a nagy nyelvjárási régióknak az irodalmi nyelv kialakulásában játszott szerepét tisztázták. Azt, hogy a közmagyar belső konvergencia eredményeként jött létre, még akkor is, ha ebben a középső, északkeleti tájnak jutott domináns szerep.²

Utalnunk kell még arra, hogy a nyelvföldrajzi eredményeket hasznosító nyelvjárási tipológia meggyőzően igazolta korábbi

*A dolgozat részben átdolgozott változata Az anyanyelv az országhatáron túl című előadásnak. (Megjelent a Biztonságunk záloga, a nyelv című TIT-kiadványban: Budapest, 1994. 56–72.)

sejtéseinket a szélső nyelvi régiók (keleti, nyugati, déli székelység) hajdani összetartozásáról.³

Így mind a – Gáldi szavával – „atomisztikus adottságú“ kelet-közép-európai nyelvi kép, mind a mozaikszerű magyar nyelvjárások egy általánosabb közös szellemi örökségbe és a nemzeti nyelv viszonylag szilárd belső egységébe integrálódnak.

2. Most mégis a divergens változás jelenségeit kell szemügyre vennünk, a magyar nyelvi elszigetelődést és különfejlődést, amelyet az 1920-ban megvont államhatárok eredményeztek. A helyzet különlegessége nem föltétlenül az, hogy a politikai határok és a nyelvterület határai nem esnek egybe. Ez ritkán valósul meg a történelemben. Kétségtelen azonban, hogy ezek az újkori határok diszkontinuitást teremtettek ott, ahol tökéletes kontinuitás volt még nyelvjárási tekintetben is. És az is kétségtelen, hogy a Közép- és Kelet-Európában kialakult nemzetállamok politikai programja folytonosan arra irányult és irányul, hogy asszimilációval, iparosítással és urbanizációval, valamely nemzeti kisebbség súlyának alábecsülésével, esetleg éppen létének tagadásával, ritkábban áttelepítéssel, kiélezett helyzetekben (mint a Délvidéken) etnikai tisztogatással stb. a nyelvi határt igazítsák az államhatárhoz. Ennek a fonák helyzetnek a szenvedő alanyai a nemzeti kisebbségek. Némely szerző joggal nevezi az európai nemzetállamok kisebbségi politikáját belső gyarmatosításnak.⁴ Ez a kifejezés viszonylag pontosan fedi a magyar közösségek többségének helyzetét.

Pontosítsuk fogalmainkat! Mint ahogy szokás, különböztessük meg a Kárpát-medencei történelmi vagy őshonos kisebbséget a bevándorló kisebbségtől. Legalább abban a tekintetben fontos ez, hogy lássuk: az előbbieket anélkül kerültek új helyzetbe, hogy elmozdultak volna őseik lakóhelyéről, és hogy egyéni döntésüknek ebben bármilyen szerepe lehetett volna. Tovább pontosítva: nem érvényesek tökéletesen a gyakran (néha meg-

nyugtatásként) emlegetett analógiák, hogy pl. ez ugyanolyan volna, mint az erdélyi szász vagy a svájci német helyzete. A különbség éppen az, hogy a magyar nyelvi régiók leszakadásának nincsenek történelmi előzményei. (Hivatkozni lehet persze Erdély több évszázados különállására; ám arról sem szabad megfeledkezni, hogy Erdély-fogalmunk is hovatovább az országhatárhoz igazodva változott!).

A nyelvi környezet szempontjából a Magyarországon kívüli anyanyelvi beszélők a következő, tipikusnak tekinthető helyzetekben élnek:

a) Továbbra is túlnyomórészt magyar nyelvű környezetben él a kisebbségi magyarság jelentős része. A politikai szóhasználat ezt nevezi többségi magyarságnak. Többségben élnek a magyarok Szlovákia déli részén, a Csallóközben, a palóc nyelvjárás északi sávján, a Bodroghözben, Erdélyben a Partium határ menti nagy régióiban és a Székelyföldön, délen a Bácskában és másutt. A legújabb népszámlálás adataiból kikövetkeztethetően Erdélyben a magyarság több mint fele van ilyen, az anyanyelv megtartása szempontjából viszonylag kedvezőbb helyzetben.⁵

b) Gyakori a nyelvjárási vagy akár nyelvi értelemben vett szigethelyzet. Ilyennek tekinthető Felsőőr vidéke Ausztriában, a szlovéniai, a szlavóniai és a szerbiai kisebb-nagyobb közösségek helyzete⁶, ilyenek a dél-erdélyi nyelvjárászigetek, külső szigetként a moldvai magyarok, Szlovákiában a vágai, a nagy-hindi, a csucsomi nyelvjárás stb.

c) Szórványhelyzet alakult ki korábbi nagyobb, összefüggő táji régiókban és a nagyobb városok lakótelepein. Ilyen szórványterületnek tekinthető ma már az erdélyi Mezőség elég nagy része vagy akár a Szilágyság.

d) A nyugatihoz hasonló diaszpórának tekinthető a szomszédos országok távolabbi településein, fővárosaiban élő magyar kisebbségek vagy újabban a mintegy húszezernyi csehországi magyar helyzete.

Részletes és megbízható statisztikák és közelebbi szociolingvisztikai vizsgálatok nélkül nehéz vagy éppen lehetetlen pontosan meghatározni valamely anyanyelvi közösség helyzetét. Arra is nehéz pontos demográfiai és szociológiai kritériumot találni, mi különbözteti meg a tömbhelyzetet a szigethelyzettől, vagy hol kezdődik a szórványhelyzet. Azzal is számolni kell, hogy ezek a környezettípusok korántsem bizonyultak stabilaknak az elmúlt háromnegyed évszázadban. A legbizonytalanabb a szórványhelyzet, kettős értelemben is: 1. többféle tényező következményeként szinte bármelyik közösség szórványhelyzetbe kerülhet, a szórványosodás („csángósodás”) állandóan kísértő veszély szinte bármelyik anyanyelvi közösségre; 2. a megritkult szórványok pedig nehezen tudnak ellenállni az asszimilációnak, különösen, ha ilyen irányú politikai nyomásnak is ki vannak téve.

Mint a fentiekből kitűnik, ajánlatos különbséget tenni szórvány és diaszpóra között az őshonos és a bevándorló kisebbség analógiájára. A kisebbségi szórvány úgy alakul ki, hogy az eredetileg kompakt(abb) közösség szórványosodik el, mintegy megritkul az anyanyelv légköre. A diaszpóra az elvándorlás, az emigráció vagy határmódosítás következménye.

3. A kisebbségi anyanyelvek felemás, de mindenképpen alárendelt jogi státusa közismert. Az utódállamok alkotmánya rendszerint deklarálja a szabad nyelvhasználat jogát, ám hivatalos nyelvként csak a többségi nemzet nyelvét ismeri el. (Ez alól tudomásom szerint csak a szlovéniai helyzet tekinthető szerencsés kivételnek.) A joggyakorlat a kisebbségi anyanyelv kategóriáját nemigen ismeri, emiatt mindenféle akaratlan vagy szándékos konfúziók keletkeznek. Gyakori például a hivatalos

nyelvek publikus nyelvként való értelmezése, ebből eredően pedig a kisebbségi anyanyelvek publikus használatának tilalma (feliratokon, cégnevekben, hirdetésekben stb.). Gyakori továbbá (pl. az iskolai adminisztrációban) a hivatalos nyelv – idegen nyelv szembeállítás, ami úgy értelmezendő, hogy amely nyelv nem hivatalos, az idegen. Ezért fonák helyzetben a kisebbségi beszélőnek arra kell rádöbbennie, hogy saját anyanyelve hivatalos megítélés szerint számára idegen. A hivatalos és a publikus szándékos konfúziójából fakad a hagyományos, anyanyelvi helységnevek használatának tilalma. (Az ekörüli viták, bonyodalmak, a helységnévtáblák körüli helyi „háborúk” jól ismertek a sajtóhírekből.)

Az anyanyelv állományához szervesen hozzátartozó földrajzi nevek használatának tilalma mégsem csak a nyelvhasználat jogát sérti, hanem a helyi közösségek elemi autonómiáját és identitását is. A személynévhasználat hivatalos szabályozása pedig a személyiség legelemibb szféráit érinti. Közvetlenül az impériumváltás után, már a húszas években megtörtént a korábbi anyakönyvek hivatalosítása: a monarchiabeli anyakönyvek utóneveinek „lefordítása”, majd ugyanez ismétlődött a II. világháború után, miközben központi utasítások és helyi önkényes döntések határozták meg a hivatalos névadás és az anyakönyvezés módját.

Az említett alárendelt jogi helyzet önmagában is csökkenti az anyanyelv tekintélyét, presztízsét, az egyéb gyakorlati korlátozások pedig a szociológiai értelemben vett használati értékét. Gyakran maguk az anyanyelvi beszélők érzik úgy, anyanyelvük csökkentheti saját vagy gyermekeik érvényesülési esélyeit. Mivel pedig az oktatási struktúrának kétségtelenül van egy diszkriminatív mechanizmusa, az iskolai előmenetel és sikeresség számadatai valóban nagyobb fokú lemorzsolódást mutatnak a kisebbségi tanulók körében. (Diszkriminatív elemnek tekinthető pl. a nem anyanyelvű felvételi vizsga az oktatás bár-

mely fokán, vagy az, hogy az egyetemen nem nyelvi szakokon is felvételi tárgy az államnyelv stb.)

A nyelvhasználat körének korlátozása néhány évtized alatt fontos nyelvi változatok elsorvadását eredményezte. Így a kisebbségi anyanyelvnek nincs hivatali változata, és nincsenek szakmai változatai. A magyar szaknyelvek, amelyek jórészt a nyelvújítás időszakában alakultak ki, és a múlt század folyamán erősödtek meg, a határon túli régiókban fokozatosan háttérbe szorultak, kevertté váltak, regionalizálódtak. Ez a regionalizálódás az iskolai szaktárgyak oktatásában kezdődik, amely vagy államnyelven történik, vagy pedig rosszul fordított tankönyvekből, amelyekben az egységes terminológiát tükörfordítások vagy alkalmi kölcsönzések helyettesítik. Folytatódik aztán erőteljesebben a munkahelyeken, amelyek ha nem tiltják is minden esetben, de nem is bátorítják, nem igénylik az anyanyelvi terminológia ismeretét, használatát. Végül a beszélő akkor is zavarban van, ha saját környezetében kellene használnia valamely szaknyelv viszonylag közismert elemét, és akkor is, ha az anyaországban volna erre szüksége. (Közismert, hogy emiatt inkább az önkiszolgáló üzleteket preferálja, csak ne kelljen megneveznie a dolgokat.)

Ahhoz az elszigeteltséghez, amelyet kifele az országhatár jelent, a belső változatok elszigeteltsége társul. Hiányzik ugyanis, vagy szűk körre korlátozódik a közlés társadalmi szintje, az a közlésrendszer, amely összeköti, kiegyenlíti a periférikusabb nyelvi változatokat. Ez az a nyelvi változat, amelyet természetes körülmények között a társadalmi szerepek is fölerősítenek. Amint már korábban Deme László és mások is jelezték⁷, a kisebbségi nyelv csupán két szinten érvényesül igazán: az egyik a legalacsonyabb szint, a családi nyelv vagy enyhén pejoratívan a konyhanyelv, a másik az intellektuális nyelvi szint a működő nemzetiségi intézményekben (egyházi intézményekben, színházakban, iskolákban) és az alkotó, inkább humán értelmiségiek nyelvhasználatában (írók, költők, tudósok, színészek, papok,

pedagógusok stb.). (Zárójelben jegyzem meg: ennek némi előnyét is éreztük az elmúlt évtizedekben. Azt ti., hogy nem vagy csak kisebb mértékben kellett anyanyelvünknek az ismert színlelő, eufemizáló változatát kifejleszteni és használni, az anyanyelven belüli ismert kétnyelvűséghez folyamodni. A hamis közéleti szerepeket többnyire el lehetett játszani államnyelven, az anyanyelv megmaradhatott az intimebb és személyesebb vagy az intellektuálisan igényesebb közlések eszközének.)

Visszatérve az írókra és az irodalomra: miközben az élőnyelv valóban aggasztó tüneteit figyeljük, a kevertnyelvűséget és a nyelvi erőziót, mintha teljesen elfeledkeznénk a kisebbségi irodalmakról. Arról, hogy a határon kívüli régiók nyelvéhez az ot-tani szépirodalom nyelve is hozzátartozik, a ma élő költők és írók nyelve, a maga táji színeivel, kötöttségeivel, valamint a régi irodalom nyelvi öröksége is.

4. Néha utalásokat lehet találni a szakirodalomban arra nézve, hogy nyelvünk kisebbségi változatainak alacsonyabb volna a fejlettségi szintje, elmaradottabbak volnának, mint az anyaországi. Ez még akkor is elhamarkodott és felületes megállapítás, ha elismerjük: a határon belüli és a határon kívüli változatok nincsenek szinkronban egymással. De ez a helyzet és az állapot másságából adódik, nem valami fejlődésbeli elmaradottságból.

A köztudatban (a szakmaiban is) az a benyomás él, hogy az anyaországban már-már eltűnnek a nyelvjárások, a határon túl pedig csak nyelvjárások vannak, olyan egzotikusoknak tűnő nyelvjárások, amelyek némelyek számára a romantikus Erdély vagy Felvidék hangulatát idézik föl, mások számára pedig a provincialitást, az elmaradottságot jelentik. E benyomások részben teljesen szubjektívek, nosztalgikus emlékek éltetik őket, a megszokáson vagy a szokatlanságon alapulnak. Számomra, mivel ritkábban találkozom dunántúliakkal vagy a palóc nyelvjárást beszélőkkel, az anyaországi nyelvjárások feltűnőek, és nem érzem teljesen megalapozottnak, amit eltűnésükről évtizedek

óta olvasok. Az anyaországi beszélő (és a nyelvész kutató is) ezeket megszokta, a határon kívüliektől pedig rég elszokott, így azok számára fölerősödnek.

Azért mégsem teljesen alaptalan a vélekedés a szélső régiók regionalitásáról, nyelvjárásiasságáról. Azért sem, mert a nyelvterület szélei felé haladva a nyelvjárások is egyre archaikusabbak, a kilométerek éveket, évtizedeket jelenthetnek visszafele a nyelv múltjába. A Kárpátokon túl, a moldvai magyarok legarchaikusabb csoportjának anyanyelvjárása végső fokon ómagyarkori sajátosságokat mutat. Ezenkívül az anyanyelv standard változatának hiánya mintegy „fedetlenül” hagyja a nyelvjárásokat. A köznyelv pedig, a helyi köznyelv maga is regionális vonásokat mutat. Mindez megnöveli a nyelvjárási elemek gyakoriságát, súlyát. Ehhez társul aztán az az új regionalitás, amely a nyelvi interferenciából és a kétnyelvűségből ered. Így van, aki arra figyel föl, hogy az erdélyiek szinte kizárólag csak az *s* kötőszót használják, az *és*-t nagyon ritkán, hogy itt megszokott a *jösztők* a *jöttök* ellenében, hogy (talán) gyakoribbak a felszólító módú igealakok, hogy – nyelvjárási eredetű lévén – a székelységben gyakori a suksükölés, a *kell menjek*, de a nőknőkös tárgyas igealak is, hogy a *kap* itt ‘talál’ jelentésű, és van, aki a ‘cigaretta’ helyett használt *szivarra*, a ‘szolgálati idő’ jelentésben használt *régiségre*, a *pungára*, a *borkánra*, a *nem még megyek* szerkezetre figyel, nem említve most a szóhasználat és a frazeológia több más erdélyi, bácskai, felsőőri, csallóközi, kárpátalji stb. elemét. És valószínűleg éppen azt nem említettük, ami minden helyi változathoz leginkább föltűnik: a beszéddallam sok helyi színét, a nyelv képszerűségét, szintaktikai és frazeológiai tömörségét, szokatlan érzelmi telítettségét. Ezért nem érzem minden vonatkozásában elmaradottnak vagy éppen romlottnak a szélső régiók nyelvi állapotát.

5. Két nyelv határterületén, keveredési sávjában mi sem természetesebb, mint a nyelvi interferencia és az ebből következő

kontaktusjelenségek. Az interferencia *parole*-pillanatából elkülönül a kölcsönzés *langue*-folyamata⁸. Az eddigi vizsgálatok szinte kizárólag csak a kölcsönzésre irányultak és főleg a szó-kölcsönzésekre. Ebben a tekintetben a magyar nyelvészet igen tiszteletre méltó eredményeket tud felmutatni. Talán csak annyit lehet utólag felróni a kölcsönzőkutatóknak (az erdélyieknek is természetesen), hogy nem törekedtek differenciáltabb megközelítésre, sőt ezekben a munkákban többnyire az is egybeesődik, amit jövevényszó és idegen szó címen a szakirodalom el szokott különíteni. Annak a megkülönböztetésére gondolok, hogy föltétlenül külön megítélés alá esnek az ún. kulturális kölcsönzések, amelyek – ha néha csak nyelvjárási szinten is – *langue*-elemekké váltak, jövevényszavakká, amelyek beépültek az átvevő nyelv rendszerébe. Ilyen pl. a román (vlach) pásztorterminológia több balkáni és közép-európai nyelvben vagy több újvilági természetű növény román eredetű neve Erdélyben. Fordítva: ilyen a románban a 'város' jelentésű *oraș*, a 'lakik' jelentésű *a locui* vagy pl. a dísnövények többnyire magyar eredetű elnevezése az erdélyi román nyelvjárásokban. Más természetűek az ún. hiánykölcsönzések, amelyek a kisebbségi anyanyelv elszigetelt és korlátozott voltából eredő hiányokat pótolják. Közismert pl. hogy a moldvai magyarok a nyelvújítási szavak helyett, amelyek nem jutottak el hozzájuk, rendszerint román átvételeket használnak. Nem véletlen az sem, hogy az erdélyi magyar nyelv újkori román elemeinek legalább 15 százaléka a hivatali nyelv és a szaknyelvek körébe tartozik⁹, e két, a kisebbségi nyelvből gyakorlatilag hiányzó belső változatba, kényszerű pótlásaként annak, ami elsorvadt. Vannak végül az ún. *parole*-kölcsönzések, a kevertnyelvűség vagy a félnyelvűség velejárói, az egyes beszédhelyzetekben spontánul felbukkanó átvételek, amelyek többnyire a kétnyelvű szórványokra jellemzőek. A kétnyelvű beszélő nyelvhasználatában potenciálisan a nyelv bármely szava *parole*-kölcsönzéssé válhat.

Föl kell figyelniük a kölcsönzések aszimmetrikus voltára. A kulturális kölcsönzések tekintetében magyar–román vonatkozásban ez az aszimmetria abban nyilvánul meg, hogy a román nyelv magyar eredetű elemei közül mintegy 200 része az irodalmi nyelv (a standard) szókészletének, a magyarban legfeljebb 20 szóról lehet ezt állítani.¹⁰ A kétnyelvű szórványok *parole*-kölcsönzéseiben viszonylag kiegyensúlyozott a helyzet, a hiánykölcsönzések tekintetében pedig egyoldalúan a kisebbségi anyanyelvek a kölcsönre szorulók.

Úgy véljük, minden egyes kontaktusjelenség vizsgálatában el kell majd végezni, ha kell, szociolingvisztikai felméréssel, ezt a fajta minősítést: melyek azok a tükörfordítások, a másik nyelv mintájára alkotott mondatok, szórendi inverziók, a magyarra nem jellemző kongruencia, szemantikai hatás stb., amelyek *langue*-tényeknek tekinthetők a regionális változatokban, és melyek azok, amelyek teljesen alkalmi, *parole*-jellegűek.

6. Akárcsak a nyelvi interferencia, a kollektív kétnyelvűség¹¹ is természetes két nyelv érintkezési zónájában. Az az általánosítás viszont nem megalapozott, hogy kisebbségi helyzetben mindenki kétnyelvű, hogy tehát a kétnyelvűség ilyen esetben általános. A nyelvi környezettől függően kétnyelvűek azok, akik szórványban élnek, az „emigrációs” kisebbség, a nyelvjárászigetek magyarsága. Szintén kétnyelvűek az értelmiségiek, a városok lakói (Erdélyben a székely városok kivételével). Nem ritka viszont az egynyelvűség sem olyan területeken, ahol a nyelvi környezet túlnyomórészt magyar. Ezt persze az általános nyelvi interferencia miatt jogos „fertőzött” egynyelvűségnek minősíteni¹², de semmiképpen nem általános kétnyelvűségnek.

A kisebbségi kétnyelvűség az anyanyelv nem hivatalos státusa miatt *de facto*, ám nem *de iure* kétnyelvűség. A peremterületek korábbi természetes kétnyelvűsége mellé társult az 1920 utáni kényszerkétnyelvűség, az erő- és számbeli fölényben lévő többségi nemzetnek az az igénye, elvárása, követelése, kénysze-

re stb., hogy minden kisebbségi – lehetőleg már születése pillanatától – beszélje az állam nyelvét. (Ezzel az elvárással sajnos soha nem állt arányban az államnyelv iskolai oktatásának módszeressége.) A természetes kétnyelvűség mindig szimmetrikus, balansz kétnyelvűség volt: vegyes lakosságú települések lakói évszázadok óta spontánul tanulták meg és beszélték egymás nyelvét, nyelvjárását. A kényszerkétnyelvűség megbillentette ezt az egyensúlyi helyzetet, teljes mértékben aszimmetrikussá tette, ebben ugyanis már nincs semmi kölcsönösség: kizárólag a kisebbségnek kell megtanulnia a többség nyelvét, a többségi kultúrát stb. Így a kétnyelvűség, amely természetes körülmények között mindkét irányban áteresztő hártvaként működik két kultúra között, az információt csak egyik irányban áteresztő mechanizmussá alakult. Ez fokozatosan a korábban természetes kétnyelvűséget is befolyásolja, a kisebbségiek anyanyelvét negatívan vagy éppen ellenségesen ítélik meg, stigmatizálttá válik („megfélemlített anyanyelvhasználat”), olyanná, amelyet a szakirodalom szubtraktív kétnyelvűségnek nevez.¹³

7. Nem egyöntetű az érdekelt kutatók véleménye arról, hogyan kell megítélni és megnevezni, milyen elméleti keretbe lehet ágyazni a kisebbségi anyanyelvváltozatoknak ezt a másságát (korlátozott funkciók, nyelvjárásiasság, kontaktusjelenségek stb.), hogyan viszonyul mindez a közmagyarhoz, az egytetemes magyar standardhoz. Az utóbbi évek, hónapok legtöbb szakmai vitája éppen e kérdések körül folyt.

Már korábban is, nyilván politikai megfontolásból és egyfajta diverzió szándékával, az utódállamok irányunkban közismerten elfogult tudományos közfelfogása az volt, hogy mások vagyunk, más nyelvet beszélünk, mint az anyaországiak. Közismert például a moldvai magyarok vagy a székelyek másságának, román eredetének bizonygatása, vagy éppen az elmúlt időszakban az arról való cikkezés, hogy a székely más nyelv, mint a magyar. Az erdélyi magyar is több román lexikonban

másként, más elnevezéssel is szerepelt, mint az anyaországi: állandósulni látszott a *maghiar* és az *ungur kettőssége*.

Most éppen a tisztázás és a nyelvi tervezés tudományos megalapozásának szándékával került terítékre a kérdés több élőnyelvi konferencián és nyelvművelő tanácskozáson, és vált pontosan körvonalazott kutatási programmá.

Az egyik álláspont szerint a magyar standard jellegzetesen magyarországi standard, a kisebbségi régiók felől nézve exonormatív. A fergusoni diglosszia modelljét alkalmazva, ezt a standardot a határon kívül E (emelkedett) változatként használják, ezt tanulják az iskolában, ennek van igazán presztízse, és további vonásaiban is elkülönül a helyi változatoktól, amelyek így a K (közönséges) változatnak tekinthetők. A nyelvi tervezés (a nyelvi jövő) szempontjából az egyik járható út ennek a diglossziás helyzetnek a tudomásul vétele és erősítése, oly módon, hogy „a beszédhelyezethez önkéntelenül igazodó nyelvhasználat” szabadon váltogathassa a két változatot.¹⁴ A másik, ehhez kapcsolódó javaslat: „országokként kodifikálni az egyes állami változatok sajátosságait úgy, hogy határozott arcélú, de egymástól csak minimálisan különböző állami változatok jöjjenek létre.”¹⁵ Ez meghagyná a mai standardot magyarországinak, a jelenlegi helyzet tárgyilagos tudomásulvételeként pedig standardizálná és kodifikálná a kisebbségi változatokat.

Más megítélés szerint, és magam inkább erre hajlok: bár a határon túli magyar nyelvi tájak részben kikerültek a közmagyar hatása alól, ez nem lehet ok arra, hogy a magyar standardot központiak, kizárólag magyarországinak tekintsük. Történeti kialakulásában sem az, és egyelőre mai hatásában sem. Exonormatívnak is csak formálisan tekinthető, azon az alapon, hogy az akadémiai kodifikáció központi intézményei az anyaország fővárosában vannak. (Az igazsághoz tartozik, hogy normatív tankönyvek, nyelvtanok, helyesírási szótárak, idegen szavak szótára stb. az elmúlt évtizedekben Erdélyben is megjelentek.)

A szűkebb értelemben vett fergusoni diglosszia kritériumainak nem felel meg maradéktalanul az anyaországi és a kisebbségi változatok viszonya. (Erdélyben nem tapasztalható a kettő szigorú funkcionális elkülönülése, a magyarországi változat nagy tekintélye, az erdélyi irodalmat pedig jelentős mértékben és joggal az erdélyi nyelvhez kapcsolják stb.). Lehet, hogy jelen pillanatban ez csak szubjektív megítélésnek tűnik, amit a szociolingvisztikai felmérések cáfolni fognak. Nem valószínű azonban, hogy az a modell, amelyet Ferguson a klasszikus arab és a beszélt változatok, a német és a svájci német alapján felállított, tökéletesen megfelelné az anyaországi magyar és a kisebbségi változatok viszonyának.

A diglosszia közkeletű magyar értelmezése szerint ez a köznyelv és a nyelvjárás viszonyára vonatkozik, a beszélőnek arra a képességére, hogy e két változatot a beszédhelyzetnek megfelelően képes váltogatni. Ez a kettősnyelvűség más, mint a szigorúbban vett diglosszia. A kisebbségi nyelvhasználat pedig valahol a kettő között helyezkedik el, és csak némely szórványokban és nyelvi szigeteken válik olyan határozottá az elkülönülés, mint Ferguson példáiban. A diglosszia itt abba az irányba is eltolódik, amelyet Fishman jelölt meg¹⁶: a kétnyelvűség körülményei között előfordul, hogy a beszélő számára saját anyanyelvjárása a K változat, az államnyelv pedig az E változat (l. a moldvai magyar nyelvet), vagy éppen triglosszia lesz belőle: egy kevert K változat, és a két nyelv standard változatai E funkcióban.

Kétségtelen, hogy mindebben sok a szubjektív megítélés, amit alapos vizsgálatokkal kell majd megerősíteni vagy cáfolni. Magam elhamarkodottnak tartanék minden olyan lépést, amely az egyes kisebbségi változatok eltérő, különálló kodifikációját eredményezné, amely a relatív önállóságot erősítené. A diglosszia erősítése fontos volna, de nyilván úgy, hogy ebben jelen legyenek a helyi nyelvjárások, az egyes régiók szubstandardjai és az egyetemes magyar standard egyaránt. Valóban azt

tartom az egyetlen járható útnak, hogy mind az egyetemes magyar standard rugalmasabb kezelésével, mind az egyes régiók nyelvének bekapcsolásával a nemzeti nyelv vérkeringésébe (iskola, műholdas tévé, rádió stb.), a közmagyar nyelv a nemzet minden tagja számára elérhető legyen, elérhető, érthető és használható. Semmiképpen nem lehet lemondani erről mindaddig, amíg nem használtunk ki minden lehetőséget a nemzeti nyelv relatív egységének erősítésére.

A legtöbb nyelvész, aki mostanában írt erről a témáról, amiatt aggódik, hogy a kisebbségi változatok elkülönülnek (vagy már el is különültek), külön fejlődnek és önállósulnak, ezzel pedig megszűnik a magyarság és a magyar nyelv egysége. Ennek vannak ugyan riasztó jelei és regisztrálható tényei, engem mégis az aggaszt inkább, hogy sem a diglosszia nem stabil, sem a kétnyelvűség. Olyan folyamatokról van szó véleményem szerint, amelyeknek a végpontjai nem a különfejlődött magyar nyelvváltozatok, hanem azon túl: a nyelvi asszimiláció, a nyelvcsere.¹⁷

A másság csak átmeneti formája a megszűnésnek. Lehet, hogy ez nem nyelvészeti kérdés, csak abban a tekintetben, hogy hogyan megy végbe. De azon már nincs mit vizsgálni, ami nincs. Mindez nem a távoli jövő rémképe, hanem a jelen valósága.

Az asszimilációs veszteségekről nincsenek statisztikák, pedig valószínűleg ezek volnának a legriasztóbbak. Tudunk viszont olyan egyégekről, olyan családokról és nagyobb közösségekről, amelyekben még éppen csak pislákol az anyanyelv. Nemrég hallhattunk olyan beszámolót az Erdélyi Érchegységben kis szigetként tengődő Verespatakról, hogy az ottani református és unitárius magyarok már csak a zsoltárokat éneklik, az imádságokat mondják magyar nyelven, anélkül, hogy értenék őket, a pap két nyelven prédikál, az anyanyelv használata egyébként teljesen kihalt. Vonatkozik ez a Fehér megyei Borbándra is, ahol a katolikusok magyarul már nem beszélnek,

de magyarnak tartják magukat, és a templomi szertartást is magyarul igénylik. Mindezek egészen friss példái az anyanyelv szakralizációjának a nyelvcsereét követően, és így reliktumnyelvként való megőrzésének.

Az asszimilációs folyamat különböző fázisaira lehet következtetni az 1992-es romániai népszámlálás adataiból is, amelyek esetenként a nemzeti identitás alapvető elemeinek egymástól való elszakadását jelzik, egyfajta átmeneti identitást. Alapjában már végbement asszimilációra enged következtetni a mintegy 16 ezernyi román nemzetiségű református, a másfél ezernyi szintén román unitárius és részben a több mint háromszázezer román római katolikus (ezek egy része azonban nem magyar eredetű), de a majdnem harmincezer ortodox vallású magyar is (ezekben a számadatokban a vegyes házasságok felemás helyzete is tükröződik). A román anyanyelvűek közül még magyarnak vallották magukat harmincháromezren, és még magyar anyanyelvű több mint tizenötezer román, mintegy tizenkilencezer cigány, 11.642 német, 206 ukrán, 140 szerb, 339 szlovák, 94 bolgár, 1273 zsidó, 103 cseh, 95 lengyel és 82 örmény. Ezek a számok éppen csak a mozgást jelzik, a folyamat pillanatnyi szinkrónszoletét.¹⁸

8. A hiány- és parole-kölcsönzések, a kényszerkétnyelvűség, a kisebbségi kétnyelvűség aszimmetrikus volta, a Fishman-féle diglossziában esetleg kétszeresen megbélyegzett anyanyelv (úgy is mint kisebbségi nyelv, úgy is mint csak K változatként használt nyelvjárási forma) mind erodáló hatással lehet a beszélő anyanyelvére, és zsilipként mind a nyelvcsere irányába hat. A nyelvi erőziót a szociolingvisztika nem ismeri ugyan, ennek következményét: a félnyelvűséget vagy a kevert kétnyelvűséget viszont igen. Ez a szokatlanul pejoratív terminus (a félnyelvűség) mindenképpen a nyelvcsere átmeneti fázisára utal. A nyelvcsere, különösen ennek egyéni formája, bizonyára végbe-mehet az eredeti nyelv fokozatos leépülése nélkül is. Egy kisebb

vagy nagyobb közösség nyelvi asszimilációjában viszont bizonyára törvényszerűen számolni kell az anyanyelv fokozatos leépülésével, egyfajta kollektív afáziával, amelyben az új nyelv fokozatosan foglalja el az eredeti nyelv helyét.

A természetes kétnyelvűség lehet stabil, kiegyensúlyozott még szórványhelyzetben is. Ennek szép példáival lehet találkozni Erdély több régiójában. Sőt – mint többen jelezték¹⁹ – a szórványhelyzet is kialakít egy olyan stabilitási mechanizmust, egy olyan attitűdöt, amely teljesen idegen környezetben is ellenállóvá teszi a beszélőt a nyelvcseré kísértésével szemben. A székelyek pl. nehezebben tudják megőrizni anyanyelvüket román nyelvi környezetbe kerülve, mint egy mezőségi magyar, akinek megszokottabb a román környezet.

A kontaktusjelenségek egy adott ponton túl már a nyelvi erózió tünetei lehetnek. Jelentkezhet elsődlegesen a szórend és az intonáció zavaraiban, a magyarban szokatlan kongruenciában, az intonáció idegenszerűségében, a gyakoribb analitikus formákban (*ki tudom nyitni az ablakot?* 'kinyithatom az ablakot?'), idegen mintát követő raghasználatban (*tessék elengedni hazáig!* 'Tessék hazaengedni!'²⁰, kifejezésekben: *áj hejt!* 'ülj szépen, ne helytelenkejd' (< r. *stai pe loc!*), mellette tart 'az ő pártján van'. (< r. *ține cu el*), *nekem nem csudám* 'engem nem bosszant' (< r. *nu mi-e ciudă*), frazémákban: *perzsel, ahun elmenyen* 'ellop, amit megfoghat' (< r. *arde pe unde trece*), *ügyelj, me kiveszen az eszedből!* 'vigyázz, mert elcsábít!' (< r. *te scoate din mintă*)²¹ stb. A folyamatot nem ismerjük. Csak sejteni lehet, mely felszíni jelek utalhatnak a kezdetére, és biztosan tudjuk, hogy végül, a nyelv teljes elvesztése előtt a rituális szövegek, általában a közlés ritualizált formái maradnak meg legtovább az anyanyelvből és az anyanyelvi kultúrából. A kidolgozott, viszonylag rögzített, az előző nemzedékektől áthagyományozott és a szokásrendszerbe beépült szövegeket tekintem ritualizált szövegeknek. Ez tűnik a nyelv legellenállóbb, legtarthatósabb részének. És mindaddig, amíg ezek élnek, mintái lehet-

nek a mindennapi nyelvnek is, sőt esélyt jelenthetnek egy nyelv feléledésére, felélesztésére. A Kárpátokon túl és Erdélyben éppen a leginkább lepusztult, erodált nyelvi tájakon a legelőbb a zenével és a tánccal együtt a ritualizált nyelv: a népköltészet a maga teljes műfaji gazdagságában, az archaikus népi imádságok, a zsoltárok és az imák.

9. Néhány évvel ezelőtt, amikor még nyelv művelő írásainkat is olyan, ránk erőszakolt fegyelemmel írtuk, mintha a világ legtermészetesebb nyelvi közegében élnénk, gyakran éreztük úgy, hogy semmi sem menthet meg bennünket. Most, a délvidékiek kivételével, nem érezzük ezt a közvetlen veszélyt, és nem érezzük végzetesnek, áthidalhatatlannak az annyiszor emlegetett különfejlődést sem. Biztató jelnek kell látnunk az intézményszerűsülést: több korábbi tudományos és közművelődési intézmény feltámadását, újak alakulását, nyelvapoló egyesületek létrejöttét, az anyanyelvi oktatás részleges helyreállítását. A legfontosabb pedig az egyház, az egyházi intézmények és néhány egyházi iskola újbóli működése. Erdélyben az egyházak anyanyelvűsége mindig fontos eleme volt az identitásnak és a megmaradásnak. Remélhetőleg a többi régióban is fontos megtartó erőt jelent a hit és az anyanyelv.

Nem szabad sietnünk az elméleti szentenciákkal. Fontos viszont, hogy pótoljuk, amit a tilalmak miatt mulasztottunk el a kutatásban. Tárgyilagos, reális felmérések alapján kell már a közeljövőben pontos láttelelet adnunk az egyes nemzeti közösségek nyelvi állapotáról, azt kell majd elhelyeznünk egy elméleti keretbe, amelyből tudni fogjuk: mit hogyan nevezünk, mit tehetünk a nyelvi tervezésben, és mire számíthatunk a jövőre nézve. Ebből a felmérésből nem maradhat ki az sem, hogy milyen hatással van a nyelvre az irodalom, a színház és a sajtó. És bizonyára érzékelhető, mérhető hatása lesz már rövid távon is a határokat most már valóban áthidaló tömegkommunikációnak, a rádióknak és a műholdas tévéműsoroknak.

JEGYZETEK

- 1 A kérdés összefoglalására és irodalmára l. Gáldi 1946/1986, Balázs 1983.
- 2 A kérdés angol nyelvű összefoglalása: Deme 1972.
- 3 L. Benkő 1990.
- 4 L. pl. Romaine 1994. 35.
- 5 Szilágyi N. Sándor ezt szemléltető diagramját l. Kontra 1994. 8.
- 6 L. Szabó 1990.
- 7 L. Deme 1993. 471.
- 8 Erre nézve l. Mackey 1967, Bakos 1982, Grosjean 1982.
- 9 L. Márton–Péntek–Vöo 1977. 7.
- 10 L. Gáldi 1946. 63, Péntek 1992.
- 11 A szakirodalom a kétnyelvűséget (bilingualism) néha csak egyéni kétnyelvűségként értelmezi, szembeállítva a kollektív kétnyelvűséget (multilingualism). L. Trudgill 1992. 13, 53; Romaine 1994. 34.
- 12 Fülei-Szántó Endre 1992. 39.
- 13 L. Bartha 1993. 493.
- 14 Lanstyák 1994. a. 72.
- 15 Lanstyák 1994. b. 7.
- 16 L. Trudgill 1992. 27.
- 17 A nyelvcsere l. Gal 1992.
- 18 Az adatokra l. Birtók 1994.
- 19 „A szórványember sokkal immunisabb, mint az ún. tömbmagyar. A bukaresti székely szolgáltatók sokkal gyorsabban románosodnak – románosodtak el, mint a vegyes vidékről származó leányok. Erről Beke György, s újabban Vetési László jól dokumentált írásai mellett katonakoromban, ritka bukaresti kimenőim alkalmával magam is meggyőződhettem.” Bölöni 1994. 47.
- 20 Ezek a példák kolozsvári kisiskolások nyelvhasználatából valók.
- 21 A példák forrása: Horváth 1971.

IRODALOM

- A határokon túli magyarság nyelvművelése és nyelvi gondjai. Nyr. 117, 1993. 4. sz. 469–501.
- Bakos Ferenc 1982: Az idegen elemtől a meghonosodott szóig: A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp., 189–98.
- Balázs János 1983: Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. MNyTk. 166 sz.
- Bartha Csilla 1993: „Mindég csak magyarú beszélünk ALL THE TIME” – Magyar-nak lenni „túl a Kecegárdán”. Nyr. 117. 4. sz. 491–5.
- Benkő Loránd 1990: Adalékok a székelyek korai történetéhez. Új Erdélyi Múzeum I 1–2. 109–22.
- Birtók József 1994: Nemzetiség, anyanyelv, felekezet – megszámlolva. Keresztény Szó V. 8. sz. 3–6.
- Bölöni Domokos 1994: Sorok a szórványból. Mezőörményes. Magyar Élet 1994/3–4. 47.
- Deme Ed. by Loránd Benkő and Samu Imre. Budapest.

- Deme László 1972: *Standard Hungarian: The Hungarian Language*. Ed. by Loránd Benkő and Samu Imre. Budapest.
- Deme László 1993: Nyelvhasználati feltételek nemzeti és nemzetiségi körülmények között. *Nyr.* 117. 4. sz. 470–3.
- Ferguson, Charles A. 1975: Diglossia: Társadalom és nyelv. *Szociolingvisztikai írások*. Szerk. Pap Mária és Szépe György. Budapest. 291–317.
- Fülei-Szántó Endre 1992: Bomló kétnyelvűség: Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. Szerk. Kontra Miklós. Budapest. 35–46.
- Gal, Susan 1991: Kódváltás és öntudat az európai periférián: Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. Szerk. Kontra Miklós. Budapest. 123–58.
- Gal, Susan 1992: Mi a nyelvcsere és hogyan történik? Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. Szerk. Kontra Miklós. Budapest. 47–60.
- Gáldi László 1946: A Dunatáj nyelvi alkata: A Dunatáj I. Szerk. Radisich Elemér. Budapest. 91–114. Újraközölve: *Helyünk Európában II.* Szerk. Ring Éva, Bp., 1986. 44–72.
- Grosjean, Francois 1982: *Life with Two Languages. An Introduction to Bilingualism*. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts and London, England.
- Horváth István 1971: *Magyarózdí toronyalja. Írói falurajz*. Kolozsvár.
- Kiss Jenő 1994: *Magyar anyanyelvűek – magyar nyelvhasználat*. Budapest.
- Kiss Jenő 1995: *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest.
- Kontra Miklós 1994: *Magyar nyelvhasználat határainkon túl. Kézirat*.
- Lanstyák István 1991: A szlovák nyelv árnyékában (A magyar nyelv helyzete Cseh-szlovákiában 1918–1991): *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Szerk. Kontra Miklós. Budapest. 11–72.
- Lanstyák István 1993: Diglossia és kettősnyelvűség. *Kétnyelvűség I.* 1993. 5–21.
1994. a: *Kétnyelvűség és nemzeti nyelv*. *Irodalmi Szemle* 1994/2. 63–75.
1994. b. Lanstyák István, *Többközpontú nyelv-e a magyar? A nagymegyeri élőnyelvi konferencia előadásának kézirata*.
- Mackey, W. 1967: *Bilingualism as a world problem*. Montreal, House.
- Márton Gyula–Péntek János–Vő István 1977: *A magyar nyelvjárások román kölcsönzavai*. Bukarest.
- Péntek János 1992: Kísérlet a regionális szintű román nyelvi hatás mértékének kvantifikálására: Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. Szerk. Kontra Miklós. Budapest. 159–64.
- Péntek János 1994: *Normagondok Erdélyben (1793–1993)*. *Nyr.* 118. 2. sz. 133–44.
- Péntek János 1996: A magyar–román interetnikus kapcsolatok néhány nyelvi vonatkozása: Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei. (Az 1995-ben megrendezett konferencia anyaga.) Szerk. Katona Judit – Viga Gyula. Miskolc. 113–120.
- Romaine, Suzanne 1994: *Language in Society. An Introduction to Sociolinguistics*. Oxford University Press.
- Szabó József 1990: *Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászigetek*. Békéscsaba, Kecskemét, Szeged.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1991: A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben. *Regio II.* 3. sz. 166–73.
- Trudgill, Peter 1992: *Introducing Language and Society*. Penguin English.
- Wardhaugh 1995: *Wardhaugh, Ronald, Szociolingvisztika*. Ford. Pap Mária. A magyar példákat, feladatokat és a magyar irodalmat készítette Kontra Miklós, Pléh Csaba. Szerk. Pléh Csaba. Budapest.

Aszimmetria-tényezők a közösségi kétnyelvűségben

1. Ha Roman Jakobsonnak a modern fizika és a modern nyelvészet történetének párhuzamos alakulására vonatkozó korábbi felismerését a hetvenes és nyolcvanas évekre is érvényesnek tekintjük, akkor a szociolingvisztika egész kérdésköre és a kétnyelvűség kutatása (valamint a kognitív szemantika) időben és szemléletben megfelel a fraktálfizika újabb korszakának. A hagyományos nyelvészet szemszögéből ez is egyfajta káoszku-tatás, korábban áttekinthetetlennek számító jelenségek új szempontú, produktív megközelítése. A korábbi tartózkodásnak, illetve a kutatások csekély eredményének éppúgy oka volt az alapfogalmak (nyelvi közösség – beszélőközösség, kétnyelvűség, kódváltás, diglossia stb.) tisztázatlansága, az adekvát módszerek hiánya, mint az e körbe tartozó jelenségek és folyamatok kötelező ideologikus megközelítése vagy éppen a vizsgálatok politikai indítékú tilalma Európa keleti felében. Az ideológiai előírások érvényüket veszítették a kedvező történelmi fordulat eredményeképpen, a szakirodalom pedig végre eljutott oda, hogy a kétnyelvűség differenciált megközelítésének szükségességét hangsúlyozza. Az igény megvan, bár még mindig gyakori a sommás véleménynyilvánítás, amely hol egyfajta devianciának minősíti, hol figyelemre sem méltó természetes nyelvi jelenségeknek. Ezek az eltérő vélemények részben arra vezethetők vissza, hogy a kétnyelvűség különböző megnyilvánulási formáira, különböző típusaira vonatkoznak.

Az elemi árnyaltság hiányára utal az is, hogy a *kétnyelvűség* terminus a szakirodalom jó részében a kétnyelvű beszélőre, a kétnyelvű egyénre vonatkozik. A közösségi, társadalmi formája már többnyelvűség (*multilingualism*). A kétnyelvű közösségről pedig nem mindig lehet tudni, hogy olyan közösség-e, melyben kétnyelvű beszélők is élnek, vagy pedig olyan, amelynek minden tagja kétnyelvű. Ez persze mind megtévesztő, mint

ahogy a szélesebb (szakmai) közvélemény a kétnyelvűség fogalmával is egy sor irreleváns vagy téves jegyet asszociál.

Paradox módon a kétnyelvűség esetében is inkább a beszélő egyén kompetenciáját és performanciáját tartják fontosnak, holott nyilván a változatos nyelvi környezet, a beszélő közösség az, amely igényli az egyéni repertoár sokféleségét.

Suzanne Romaine-nél (1994) végre világosan elhatárolódik a társadalmi, közösségi kétnyelvűség. A további tipizálás nehézségei éppen abból adódnak, hogy rendkívül változatosak maguk a kontextusok, a nyelvi környezetek, nagyon különbözőek a közösségek hagyományai, belső értékrendszerei, presztízsorientációi, politikai-jogi státusa stb. Márpedig egy ilyen sokváltozós rendszer működését nehéz modellálni. Nemigen vitatható a két főtípus megléte, amely állandó kölcsönhatásban van egymással. Az egyik az elit, művelt, tudatosan vállalt és megszerzett egyéni kétnyelvűség a maga szinte egyénenként eltérő motivációival és szintjeivel. A másik a népi, spontán, közösségi (társadalmi) kétnyelvűség.

2. A kollektív kétnyelvűségnek van egy alapformája, amely az ún. primér közösségekben alakul ki, ott működik. Ebből kiindulva lehet véleményünk szerint megítélni minden más formát, ez ugyanis történetileg és strukturálisan is megelőzi a többit.

A primér közösség néprajzi-szociológiai értelemben egy olyan kisközösség, amelynek tagjai közvetlen kapcsolatban állnak egymással, csekély mértékben differenciált és hierarchizált. Nyelvi, kulturális és tágabb rokonsági kapcsolatokat feltételez. Egyfajta nagyobb család, amelyben a kommunikáció szemtől szembeni (*face to face*), és amely beszélőközösség is a Hymes-féle értelmezésben.

Közép- és Kelet-Európában a primér közösség a tradicionális falusi közösségekkel azonosítható, amelyek lehetnek akár két- vagy többnyelvűek, mégis beszélőközösségnek tekinthe-

tők, ha megfelelnek a két ismert kritériumnak. Annak tudniillik, hogy legyen közös beszédmódjuk (közös szokásai, normái legyenek a nyelvhasználatnak), és legyen legalább egy közös beszédformájuk (közös nyelvi kódjuk). A közös beszédmód fogalma megfeleltethető a prágai iskola *Sprechbund* fogalmának, a közös beszédforma pedig a *Sprachbund*-nak. A közös nyelvi és nyelvhasználati ismeretek biztosítják a nagyjából azonos szintű kommunikatív kompetenciát. Ha a közösség számbelileg viszonylag kicsi (és ez is kritériuma a primér közösségnek), és csekély mértékben hierarchizált, a beszélt nyelvek (nyelvjárások) presztízse nem mutathat jelentős eltéréseket. Legfeljebb – és ez természetes – kinek-kinek a repertoárjában az anyanyelve dominál. Egyébként az egyes nyelvek súlyát, használatának gyakoriságát is szinte kizárólag a létszámbeli arányok határozzák meg. A dominancia ebben az esetben kizárólag mennyiségi és érzelmi alapú.

Erdélyben és a Kárpát-medence más tájain is egészen a közelemlépig volt a népi, spontán kétnyelvűségnek egy ilyen kölcsönös, koordinált, stabil formája, amely a hagyományos kisközösségek szintjén élt. Ez minden tekintetben szimmetrikus volt, hiszen a természetes kommunikációs igény minden emberben és emberi közösségben megvan, hasonlóképpen egy természetes etnocentrizmus, azaz az anyanyelvhez való érzelmi kötődés. Ezek mind kölcsönös faktorok, amelyek nem boríthatják föl az egyensúlyt, nem zavarhatják meg a szimmetriát. Jó példa erre a vegyes lakosságú kalotaszegi falvak korábbi kétnyelvűsége, de ez más helyeken sem volt ismeretlen Erdélyben. Egy-egy ilyen közösségben, pl. Bábonban (Babiu) vagy Kiskapuson (Căpușu Mic) a kívülállóknak nem volt könnyű megállapítania, kinek melyik az anyanyelve, az anyanyelvjárása, a román-e vagy a magyar. Magam is gyűjtöttem hiteles magyar nyelvjárási szövegeket román anyanyelvűektől, és ezt fordítva is meg lehetett tenni. A vallási és az etnikai különbözőség és a rendszerint vele együttjáró endogámia akadály volt a keveredésnek, a nyelvi

keveredésnek is. A kétnyelvűség így megmaradhatott koordinált kétnyelvűségnek, egészen kivételes volt a nyelvcsere. Ily módon a közösségek belső demográfiai arányai a legújabb idő-kig viszonylag stabilak, változatlanok voltak. Kivételt csak azok a települések jelentenek, amelyek közigazgatási központtá vagy munkateleppé, iparteleppé váltak. Ez tehát az a *kölcsönös, szimmetrikus kollektív kétnyelvűség*, amelyben közös mindkét (vagy több) helyi nyelv(járás) beszédmódja és beszédformája, mindkét nyelv egyformán közvetít, az információ mindkét irányban áthalad.

3. A különböző nyelvű közösségek számbeli aránya, azaz a mennyiségi tényező természetesnek tekinthető, bár ez is befolyásolható (áttelepítésekkel) és manipulálható (közigazgatási átszervezéssel). A számbeli fölény a primér közösség keretein túlnőtt nagyobb településen dominánssá teheti az egyik vagy a másik nyelvet. A mezőszégi vagy a Nagy-Szamos menti nagyobb falvakban például a beszélők számbeli fölénye folytán vált gyakran dominánssá a román nyelv, amelynek dominanciája egyéb, a következőkben tárgyalandó okoknál fogva fölerősödött az utóbbi évtizedekben. Szórványterületeken ma az ilyen típusú, egyoldalú kétnyelvűséget találjuk, amelyben közősek a beszédmódok, de csak egy közös beszédforma van, amely egy általánosabb aszimmetriával konvergál. A lokális többség és a lokális kisebbség viszonyát valamely kisebb régióban befolyásolhatja az is, hogy milyen mértékben *koncentrált* vagy *szétszórt* a kisebbség. Az előbb említett Mezőségen is, szórványkörnyezetben, vannak koncentrált magyar szigetek, amelyekben magyar többség van (pl. Szék vagy Magyarszovát – Sic, Sautu), és van éppen egynyelvű magyar közösség is (pl. Magyarózd – Ozd).

Ugyancsak a számbeli fölény lokálisan vagy regionálisan a ma kisebbséginek számító nyelvet is dominánssá teheti valamely nyelvi tömb keretében. A nagy székely falvakban vagy a

korábbi szász területeken, helyi szinten, a mindennapi közlésben van vagy volt ilyen természetes dominancia.

Mindebből következik, hogy a kétnyelvűség jellegét jelentős mértékben meghatározza a nyelvi közösségek *számbeli aránya és földrajzi megoszlása*: koncentrált vagy szétszórt jellege. A korábbi egyensúlyi állapotot veszélyezteti, és fel is boríthatja a kompakt régiók ritkulása, a szétszórtság, a szórványosodás.

4. Azon kívül, hogy az előbb tárgyalt természetes faktorok is befolyásolhatók (az etnocentrizmus idegengyűlöletté fokozható, a nyelvi környezet mesterségesen megváltoztatható áttelepítésekkel és betelepítésekkel stb.), a kétnyelvűség kiegyensúlyozott alapformájában is megjelenhetik mint aszimmetria-faktor az egyes nyelvi közösségek *eltérő hagyományrendszere, értékrendszere*. Pl. a székely önkormányzati, vallási és egyéb tradíciók erősítik ezt a közösséget olyan csoportokkal szemben, amelyek később települtek be. A szokásoknak, hiedelmeknek, amelyek elkülönítenek és identifikálnak, konzerváló szerepük is van. Ez többnyire nyelvi hagyományt is jelent, egyfajta nyelvi tartalékot, nem muzeális nyelvi reliktumot, hanem élő nyelvet, nyelvi energiát, a humboldti nyelvszellem működését. Hasonló a helyzet a szászok esetében, akik elsősorban a 20. századig megőrződött autonóm közösségeiknek, karakterisztikus hagyományaiknak, szokásaiknak köszönhetően önállóságukat, különállóságukat és lokális dominanciájukat mindazokkal szemben, akik környezetükben éltek. E tényezőket is figyelembe kell tehát venni azokon kívül, amelyeket S. Gal említ (*a német nyelv presztízse, az anyaország gazdasági presztízse és vonzása* stb.; vö. Gal 1991: 141–146), hiszen a morális és gazdasági értékek, az értékteremtés képessége az, amely presztízst és fölényt biztosíthat más csoportokkal szemben. A szintén német kötődésű svábok egészen másként viszonyultak környezetükhöz, gyakran elfogadva annak nyelvét, alkalmazkodva annak kultúrájához.

Ez a faktor jelzi, mennyire fontos a mai kisebbségi népcsoportok esetében az őshonos – nem őshonos megkülönböztetés. Ez nem holmi történelmi előjogokra való hivatkozás, hanem a mély, hosszú évszázadokon át működő, ma is élő hagyományos értékek jelzése. A hagyományok hiánya, a közösségek belső kohéziójának hiánya önmagában is alárendeltséget eredményez. Ezt lehet tapasztalni a bánsági telepese falvakban, a dél-erdélyi ipartelepeken, a bányavidékeken, ahol mindenütt aszimmetrikus a kétnyelvűség, erodált az anyanyelv.

5. A nyelvek elterjedtségéből és kulturális, gazdasági háttérből fakadó *presztízsbeli egyenlőtlenség* inkább az elit, a művelt kétnyelvűséget befolyásolja, valamint az emigráns diaszpórák sajátos közösségi kétnyelvűségét. Ez határozza meg mindmáig a volt gyarmati területek kollektív kétnyelvűségét is. Ez a faktor emeli ki a nyelvek tömegéből a közvetítő nyelvként használatos ún. világnyelveket. A Kárpát-medencei őshonos kisebbség kétnyelvűségét ez a faktor kisebb mértékben befolyásolja (kivétel talán csak a német kisebbség nyelvi helyzete és az ausztriai kisebbségek asszimilációját meghatározó többségi gazdasági és nyelvi vonzás). Jelen van mégis az oktatás strukturájában: a német nyelv oktatásának és a német nyelvű oktatás kivételezett helyzetének esetenként ez a magyarázata, nem a kisebbségi nyelvhasználat bátorítása.

Más vonatkozásban a presztízsz hiánya, az írásbeliség és az írott kulturális értékek hiánya fokozza némely nyelvek *stigmatizáltságát*, alárendelt helyzetét. A moldvai magyarok archaikus nyelvjárása és gazdag népi kultúrája teljesen nélkülözi az írásbeliséget. Ez is oka annak, hogy a kiterjedt kétnyelvűségben a környezet gyanús madárnyelvként, már-már tolvajnyelvként stigmatizálja. Még fokozottabban és általánosabban érvényes ez a cigány nyelvre. Elég gyakori, hogy az iskolázott, városi környezetben élő cigány származásúak letagadják anyanyelvüket. Az erősen stigmatizált nyelvek ismeretével nem szokás dicse-

kedni. Egyébként beszélt változatában ez a nyelv is gyakran helyet kap a primér közösségek kiegyensúlyozott két- vagy többnyelvűségében. A Kolozsvár közelében fekvő Kolozson (Cojocna) nem ritka, hogy az ott élő magyar és román fiatalok is tudnak cigányul, ismerik a cigány rituális és folklorisztikus szövegeket (dalokat, köszöntőket stb.).

A stigmatizáltság előítéletté merevül, és olyan minősítésekben fejeződik ki, mint: nehéz, érthetetlen, primitív, az ördög nyelve stb.

6. A legmaghatározóbb aszimmetria-faktor politikai természetű, és nem más, mint az egyes nyelvek *eltérő jogi státusa*. Az egyenlőtlenségek legfőbb forrása, hogy az államok jelentős hányada nemzetiként határozza meg önmagát, túlnyomó többségükben csak egyetlen nyelvet ismernek el hivatalosnak. Így a világ nyelveinek jelentős része kívül reked a törvényességen, jogi státusa szerint legfeljebb megengedett vagy megtűrt, ha nem éppen üldözött vagy tiltott. Ez eredményezi a kisebbségi nyelvek és kultúrák marginalizációját, amelyet S. Romaine joggal tekint belső gyarmatosításnak (1994: 35). A kollektív kétnyelvűség tehát többnyire *de facto* és nem *de jure* kétnyelvűség. Csak néhány föderális államban alakulhatott ki igazán horizontális, azaz kölcsönös, azonos jogi státusú nyelvek közötti kétnyelvűség, vagy olyan, kivételesen toleráns országban, mint Finnország! A jogi státus nem csupán szimbolikus jelentőségű, bármennyire is szeretnék ezt a látszatot keltetni, mint ahogy az államok nemzetiként való meghatározása sem csak szimbolikus értékű. Gyakorlati következményük, hogy ez határozza meg aztán a hivatalos nyelvet, gyakran a publikus nyelvet, az oktatás nyelvét stb. Mindennek egyenes következménye a hivatali nyelvváltozat és a szaknyelvek szinte teljes elsorvadása vagy hiánya az ún. kisebbségi kétnyelvűségben.

Maga a kisebbségi kétnyelvűség mint a kollektív kétnyelvűség jellegzetes típusa Közép- és Kelet-Európában ennek az egyenlőtlen jogi helyzetnek a következménye.

7. A hagyományos közösségekre a kiegyensúlyozott, szimmetrikus, stabil kétnyelvűség jellemző, amely a mindennapi kommunikáció természetes szükségleteiből spontán módon alakul ki. A modern társadalmak felső szintjén a művelt, elit kétnyelvűséget a szellemi, kulturális és érvényesülési érdek táplálja. Akik pedig sem természetes szükségből, sem jól meghatározott személyes érdekből nem válnak kétnyelvűekké, azoknak feltételezett állami érdekből jogilag teszik kötelességüké valamely nyelv megtanulását, ha szükséges, jogilag kényszerítik erre. Amivel néha együtt jár a jogilag el nem ismert nyelv használatának tilalma.

Ilyen körülmények között aszimmetria-faktorként jelenik meg az erkölcsi kényszer abban az értelemben, hogy a kétnyelvűséget, a hivatalos államnyelv ismeretét a *lojalitás* mércéjének tekintik. Ez egyfajta erkölcsi zsarolás, hiszen a kettőnek semmi köze egymáshoz: az egynyelvű állampolgár is lehet lojális és a kétnyelvű is illojális.

8. A kényszer bármilyen formája aszimmetriát eredményez:

a. Van a *józan belátás* „kényszere”, hogy szükség van közvetítő nyelvre.

A nyelvek természetes határzónájában a kétnyelvűség, mint láttuk, kölcsönös, mindkét kultúra, mindkét közösség irányába áteresztő hártaként működik. Elismert nemzetközi közvetítő szerepük csak a nagy világnyelveknek van, a kis nyelvek csak lokálisan lehetnek közvetítők. Az ilyen jellegű preferenciát szokás azzal indokolni, hogy valamely nyelv könnyű, a másik pedig nehéz. Holott bármely nyelv nehézségére való hitvatkozás minden alapot nélkülöz, csak ideologikus vagy előítéltszerű lehet, mivel igaz ugyan, hogy két nyelv tipológiailag lehet kom-

patibilis vagy kevésbé kompatibilis, de a tanulás szempontjából kölcsönös közöttük a viszony. Képletesen szólva A és B nyelv között ugyanaz a távolság, bármelyikük is a célnyelv (azaz A anyanyelvűnek ugyanolyan nehéz megtanulni B nyelvet, mint B nyelvűnek az A-t).

b. A lojalításra való hivatkozáson kívül más formái is vannak az *erkölcsi kényszer*nek: az előítéleten alapuló stigmatizálás, a megszégyenítés, a megfélemlítés.

c. Az *egzisztenciális kényszer* enyhébb formában úgy jelenik meg, hogy valamely nyelv az ígéret nyelvévé válik: vélt vagy valós érvényesülési esélyt kapcsolnak össze vele. Ez közvetlenül befolyásolja az oktatás nyelvének megválasztását. Durvább, de egyáltalán nem ismeretlen megnyilvánulása, hogy valamely munkahely, funkció betöltésének elsőrendű kritériuma a nyelvismeret foka, még akkor is, ha maga a munkavégzés nem igényel magas szintű nyelvismeretet. Állami alkalmazottakat azzal is zsarolni lehet, hogy alkalmazásukat gyermekeik iskoláztatási nyelvétől teszik függővé.

d. A jogi szabályozás következménye, hogy *jogi kényszer*, adminisztratív kényszer is alkalmazható: előírás, tiltás és büntetés. (Olyan például, hogy Romániában nem államnyelvű hirdetések kötelező pénzbeli illetéke ötszöröse az államnyelvűekének. Hasonló előírások bizonyára a szlovák nyelvtörvényben is vannak.)

e. Végül extrém esetekben a *fizikai kényszer* alkalmazása sem teljesen ismeretlen valamely nyelv vagy valamely nyelv beszélőivel szemben. Fizikai kényszernek tekinthető valamely szöveg (hirdetés, reklám, cégtábla stb.) eltávolítása publikus helyekről, valamely könyv bevonása, megsemmisítése csupán a nyelve miatt stb. A nyelv beszélőit szintén érheti fizikai bántalmazás valamely nyelv publikus használata miatt.

A kisebbségi kétnyelvűség olyan, jellegzetesen aszimmetrikus típusa a kollektív kétnyelvűségnek, amelyben kisebb vagy nagyobb mértékben mindig érvényesül a kényszer és a tiltás

motívuma. Max Weinreich szavait parafrázálva, aki azt mondta, hogy „a nyelv egy olyan nyelvjárás, amely hadsereggel és hadiflottával rendelkezik“, a kisebbségi kétnyelvűség is olyan, hogy az egyik nyelvnek van, a másiknak pedig nincs hadserege és hadiflottája. Azaz az erő és a hatalom határozza meg a két nyelv viszonyát.

9. Az előzőekben megkíséreltük számba venni, melyek azok a tényezők, amelyek adott helyzetben aszimmetrikussá teszik vagy tehetik a kollektív kétnyelvűséget. Külön tanulmányt igényelne annak kifejtése, miben nyilvánul meg az aszimmetria, illetőleg, hogy hosszabb távon milyen következményei vannak a nyelvre és a nyelvközösségre nézve. Az előzőről mint empirikusan tapasztalható és kutatásokkal részleteiben is igazolható tényről elmondható, hogy feltűnő egyoldalúságban nyilvánul meg, abban, hogy egy közös beszédforma szolgál kommunikációs eszközként, lokális közvetítő nyelvként. Az egyik, a jogilag alárendelt helyzetben levő közösség kötelezően sajátítja el a másik nyelvet. Ez a kétnyelvűség már csak szemipermeábilis sejt-hártyaként működik két kultúra határán, az információ csak a fölérendelt státusú nyelvtől halad az alárendelt státusú felé, fordítva jóval kisebb mértékben. A két nyelv közötti kölcsönzések is egyirányúvá válnak, és többnyire parole-jellegűek, hiszen a kétnyelvűek nyelvhasználatában potenciálisan bármely nyelvi elem előfordulhat mindkét nyelvből. Mindez az előbbieken kifejtett jogi státusbeli egyenlőtlenség alapján rendkívüli mértékben fokozza a fölérendelt nyelv szimbolikus presztízsét és használati értékét.

Az aszimmetria végső fokon nyelvi keveredést, instabilitást eredményez, olyan nyelvi folyamatokat, mint a nyelvi erózió és a nyelvcseré. Minden aszimmetrikus kétnyelvűség zsilipként működik, amely rövidebb vagy hosszabb idő alatt a beszélőt vagy utódait átvezeti egyik nyelvből a másikba. A kollektív kétnyelvűség stabilitásának, kiegyensúlyozottságának még a vi-

szonylagos szimmetria sem elégséges feltétele. Az anyanyelv megtartása szempontjából a kétnyelvűségnek az a típusa legelőnyösebb, amelyet az anyanyelv érzelmi dominanciája jellemz, a kölcsönösség és az ún. koordináltság. Ez azt jelenti, hogy a két nyelv nem keveredik sem az elsajátítás, sem a nyelvhasználat folyamatában.

IRODALOM

- Bratt Paulston, Christina 1994: Linguistic Minorities in Multilingual Settings. Implications for Language Policies. Amsterdam/Philadelphia.
- Csernicskó István 1995: A kárpátaljai magyarság és a kétnyelvűség: Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. Szerk. Kassai Ilona. Budapest. 129–146.
- Fishman, J.A. 1984: Language Maintenance and Language Shift as a Field of Inquiry: Linguistics 9/1984.
- Gal, Susan 1991: Kódváltás és öntudat az európai periférián. In: Tanulmányok a határianakon túli kétnyelvűségről. Szerk. Kontra Miklós. Budapest. 123–158.
- Hamers, Josiane F. and Blanc, Michel H. A. 1989: Bilinguality and Bilingualism. Cambridge University Press.
- Hoffmann, Charlotte 1991: An Introduction to Bilingualism. London and New York.
- Holmes, Janet 1992: An Introduction to Sociolinguistics. London and New York.
- Kiss Jenő 1994: Magyar anyanyelvűek – magyar nyelvhasználat. Budapest.
- Langman Juliet 1995: A kétnyelvűség kutatásának modern irányzatai. In: Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. Szerk. Kassai Ilona. Budapest. 11–26.
- Lanstyák István 1993: Álom és valóság között (Gondolatok nyelvünk egységéről). Irodalmi Szemle XXXVI 6. sz. 69–78; 7–8. sz. 96–106.
- Mardaga, Pierre 1983: Bilingualité et bilinguisme. Bruxelles. 33–58.
- Romaine, Suzanne 1994: Language in Society. An Introduction to Sociolinguistics. Oxford University Press.
- Trudgill, Peter 1992: Introducing Language and Society. Penguin English.

Egyház és anyanyelv

Félve hozakodom első éppen most és ezen a helyen pogány gondolatokkal. Sámánhitű őseink és más eurázsiai népek messze a pogánykorban kétféle lélekben hittek: az egyiket isteneiktől származtatták, a másikat pedig őseiktől. Ez utóbbiról azt tartották, hogy az első totemőstől kezdve a törzs minden tagjában újjászületik, mintegy összeköti az utódokat elődeikkel. Gyakran ezt a lelket a névvel azonosították, a személy tulajdon nevével. Ezért ha valaki meghalt, annak nevét gyorsan átörökítették valamelyik újszülöttre. Magam hajlok arra, nem pogány módon, hanem a jelkép erejével, hogy ezt kiterjesztve, az anyanyelvet tekintsem az ember egyfajta lelkének, amely összeköt bennünket azokkal, akik először beszéltek magyarul, mindazokkal, akik előttünk éltek, és azokkal is, akikben ezután szóval majd meg ez a nyelv. Ne vegyék tehát tolakodásnak, ha a nyelvvel való foglalkozást, a nyelvápolást is egyfajta lelkipásztorokodásnak tekintem.

Egyébként itt Erdélyben a nyelv és a lélek, a hit és az anyanyelv mindig egymást erősítette. Megmaradásunknak ez kettős gyökere és egyformán fontos feltétele. Most, az új internacionalizmusok, liberalizmusok és ökumenizmusok korában, gyakran lehet hallani ezt: „függetlenül anyanyelvétől”. Nem, semmi sem független anyanyelvünktől. Bármilyen nemzetköziségnek, Európának vagy Romániának, nyelvünkkel együtt kell elfogadnia bennünket. Nyelvünkkel és vallásunkkal együtt. Vannak önáltató vagy egymást átejtő teoretikusok, akik azt sugalmazzák, hogy az is megmaradhat magyarnak, aki nem beszél már magyarul, az is, aki elhagyta keresztény magyar egyházát. Szabó Dezsővel együtt én is azt mondom, hogy ilyesmit hirdetni nem más, mint destrukció és egyfajta öngyilkosság. Erre ugyanis még nemigen volt példa itt a Kárpát-medencében, de asszimilációra, etnikai intoleranciára és tisztogatásra annál inkább.

Meg kell próbálnunk megmaradnunk. Anyanyelvünkkel és egyházainkkal együtt. Ehhez nem elég az anyanyelvűség jogáért harcolni, magával a nyelvvel is törődnünk kell. Nyelvében él a nemzet – mondjuk Széchenyi nyomán. De romló beszédében hal meg – tehetjük hozzá. Ez ellen: a nyelvi romlás, a nyelvi erózió ellen próbál tenni az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, amely ez alkalommal először mutatkozik be Kolozsváron. A Szövetség valahonnan a Kovászna fölötti Komandórról indult el a nyolcvanas évek elején, amikor lelkes pedagógus kollégáink itt szerveztek anyanyelvi táborokat. Egy-két alkalommal magam is jártam ott: olyan szigetnek tűnt, amely nem is tartozik hozzá ehhez a gyűlölettől fűtött országhoz. A béke és a szellem szigete volt. Itt kezdődtek és váltak aztán rendszeressé az anyanyelvi vetélkedők. Ez a mozgalom szülte 1991-ben az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetségét, Sepsiszentgyörgy központtal. A mozgalom és a Szövetség lelke néhány megszállott pedagógus: Tulit Ilona, a mostani elnök, aki szakfelügyelőként annak idején valósággal hazacsempészte a Székelyföldre a regáti megyékbe kinevezett fiatal tanárokat, Zsigmond Győző, a nyelvi vetélkedők szerzője, szervezője és irányítója, jelenleg a bukaresti Hungarológiai Tanszék adjunktusa, Ördög-Gyárfás Lajos informatikus mérnök, a Szövetség titkára. Az elnökségnek tagja még Szentgyörgyről Mészely József tanító, Udvarhelyről pedig Komoróczy György és Antal Sándor.

Ez a Szövetség most szövetségeseket keres a legnemesebb ügyben, az anyanyelv ápolásában. Szövetségesei azok lehetnek, akik nagy közösségekhez közvetítik a nyelvet: az üzenettel együtt a nyelvet is, a hittel együtt a nyelvet is. Az iskola a nyelv otthona is, a templom a nyelv temploma is. Erdélyben évszázadok óta az egyházak, az egyházi iskolák a nyelv megtartói. Sőt volt olyan időszak, a fejedelemség virágkora, mikor Erdély volt a magyar nyelvűség igazi központja, amikor a református püspök, Geleji Katona István írta az egyik legeredetibb magyar nyelvtant. Talán nincsenek is mindig tisztában az egyház szol-

gái, milyen óriási hatalmuk, tekintélyük van nyelvi kérdésekben. Csúry Bálint nyelvészprofesszor, a református kollégium hajdani tanára, tanulmányt írt arról, hogyan hatott Károli Gáspár bibliája egy szamosháti falu nyelvére. Nemcsak a biblia nyelve hat: az igehirdetőé is. Az Ő szava a minta, ő a példakép hívei számára. Az Ő nyelvi tekintélye a legnagyobb, így felelősége is nagyobb szinte bárki másénál. A ritualizált nyelv, a szakrális nyelv minden beszélő számára egyfajta nyelvi ideál. Ezért keresi az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége az egyházak szövetségét.

Közös gondunk: anyanyelvükön vesznek-e részt a hitoktatásban a szórványban élő gyermekek? Anyanyelvükön konfirmálnak-e, és egyáltalán konfirmálnak? Többször volt alkalmam tapasztalni, hogy csak azért járatják távoli magyar iskolába gyermekeiket a szülők, hogy konfirmálhassanak. Nagyon fontos motivációja volt ez mindig a magyar nyelvű oktatásnak. Az lehet-e a jövőben is?

Közös gondunk: az anyanyelvi oktatás nyelvi színvonala és eredményessége a tudás közvetítésében, megszerzésében.

Közös gondunk: az egyházi kiadványok, az egyházi sajtó nyelve, és egyáltalán az irodalmi nyelv, a közös nemzeti nyelv, hogy kiszakadunk-e végleg belőle, vagy sikerül újra egyberagasztani, megerősíteni nemzeti nyelvünk szétszóródott diribdarabjait.

Van itt még egy szövetségesünk ebben a nemes mozgalomban: az Anyanyelvi Konferencia, a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága. Ez a Társaság bemutatkozott már ebben a teremben, többször is szerepelt Kolozsváron. És ott van mindenütt, ahol segíthet a nemzet összefogásában és a megmaradásban. Köszöntjük itt újra Pomogáts Bélát s Kolczonay Katalint, a Társaság tiszta emberségű tisztségviselőit. És mindenkit köszöntök, aki itt megjelent, bármilyen minőségben jött is el ide.

A hitélet anyanyelvisége a mai Erdélyben

1. A szakrális nyelvben és a nyelv szakrális funkciójában az egyetemesség és az elkülönülés igénye és lehetősége egyaránt tükröződik. Egyetlen nyelv nehezen tudja betölteni ezeket az egymástól elkülönülő, egymásnak már-már ellentmondó funkciókat: egyfelől a szakrálisban való egységesülést és a transzcendentálisban való felemelkedést, az Istennel való beszélgetést, másfelől az egyéni hit és lelki élet kifejezését, a kisközösségek mindennapi vallási gyakorlatának szolgálatát. A nyelvnek a szakralitással kapcsolatos antinómiája végigkíséri az egyházak, a vallások és a nyelvek történetét. Hol az egyetemességre törekvő integrációs kísérletekhez szolgáltat érveket, hol a regionális, nemzeti és etnikai közösségek hagyományait és nyelveit támogatja az „egészséges pluralizmus” elismerésével¹. Az előbbi szellemet tükrözte a tridenti zsinat a szakrális latint megerősítő *Rituale Romanum* előírásaival, az utóbbit a II. Vatikáni Zsinat *Sacrosanctum conciliuma* az anyanyelv liturgikus használatának elismerésével.

A kereszténység a magyarság számára a szakrális latin megismerését és „felvételét” is jelentette, a latin írásbeliséget és műveltséget, a keresztény Európa közös nyelvi modelljének követését. A liturgia néhány mozzanatában a latin mellett az anyanyelv is megszólalhatott. Ennek köszönhetjük első nyelvi és irodalmi emlékeinket, a *Halotti Beszédet* és *Könyörgést*, az *Ómagyar Mária-Síralmat* és a régi nyelv sok más becses emlékét. A laikus szellemű népmozgalmak misztika iránti vonzalma, a kolduló rendek, a huszitizmusban tetőző eretnekmozgalmak mind az anyanyelvűség, az anyanyelvű fordításirodalom kereteit szélesítették az egyházon belül.

2. Az anyanyelv szakrális funkciója a reformációban vált teljessé, és az elkülönülés igényét is a reformáció váltotta valóra.

Ez a differenciálódás alakította ki a Kárpát-medence vallási képét és egyházi intézményrendszerét. Erdély és Románia vallási helyzetét az is alapvetően meghatározza, hogy területén érintkezik és keveredik a keleti és a nyugati kereszténység. Így az országban és az ország nyugati régiójában egyaránt fellelhető az államvalásként is szerepet játszó ortodoxia, az egyetemességet hordozó nyugati katolicizmus és a maga belső tagolódásában és hivatalos nyelvhasználatában etnikai jellegű protestantizmus.

Történetileg előbb az etnikai csoport határozta meg saját valóságát, majd a továbbiakban és a jelenben a vallás lett az etnikumot meghatározó és strukturáló tényező (vö. Bartha 1992. 105). Az etnikai identitás – mint köztudott – etnikai azonosító és megkülönböztető jegyek összessége. Változó hierarchiában strukturálódik benne a nyelv, a vallás, a kultúra, a hagyomány, a tudat és az érzelmi kötődés. Önmagában e tényezők egyike sem abszolút módon meghatározó szerepű, de mindegyik fontos, és együttesen, a tudattal és a nyelvvel való kapcsolatukban identifikálják az egyént és a közösséget.

3. Az ortodoxia államegyház jellegét Romániában a számbeli fölény és az államhatalommal való összefonódás dominanciája biztosítja. Az ország lakosainak 86,8 százaléka ehhez az egyházhoz tartozik, az ortodox vallásúak 97,5 százaléka pedig román nemzetiségű.² A római és görög katolikusok aránya országosan 6 százalék. A protestánsok mintegy 4 százalékát teszik ki az összlakosságnak. Az említett etnikai jelleg abban nyilvánul meg, hogy a református és unitárius egyház belső nyelve a magyar, valamint abban, hogy a reformátusok 95,4 százaléka, az unitáriusok 96,5 százaléka magyar, az ágostai evangélikusok pedig 70 százalékukban németek. A római katolikusok 57,6 százaléka magyar, 32 százaléka román, a görög katolikusok 85,7 százalékukban románok, 10,5 százalékukban pedig magyarok. A regionalitás eltérő mértékét jelzi, hogy Erdélyben él a római

katolikusok 73,6 százaléka, a görög katolikusok 91,6 százaléka, a reformátusok és az unitáriusok 99, az ágostai evangélikusok 91,6, a zsinatpresbiteri evangélikusok 96,1 százaléka.

4. Kisebbségi helyzetben, különösen szórványban az anyanyelvhasználat lehetőségének, társadalmi körének és szerepeinek szűkülésével megnő a vallásgyakorlás anyanyelvűségének jelentősége. Az anyanyelv előbb a munkahelyről szorul ki szakmai nyelvváltozatként, aztán a mindennapi kommunikáció publikus területeiről hivatali, adminisztratív nyelvként, majd a szomszédság, barátság ritkuló köréből, esetleg a családból is egyes házasságban. Utolsóként marad a végbement nyelvcseré után is a kultikus szféra, amely az anyanyelvhasználat ünnepi eseményeként fölemeli, gyakran szakralizálja, és szakrálisként tovább őrzi az anyanyelvet (vö. Vetési 1991. 80). „Titokzatos és rejtélyes... a hit és nyelv keveredésének, funkcióátváltásának útja – írja Vetési László – és ennek tanulmányozása mentén annak is tanúi lehetünk, hogy miként válik vagy marad lenézett, elfelejtett, elszórványosított nyelvünk kultikus, *szent nyelvvé*, az Istennel való beszélgetés titkos mélységei számára fenntartva.” (1996. 36–37)

A magyar nyelvnek ez a rejtélyes, eddig nem tanulmányozott szakralizációja ment végbe a Fehér megyei Borbánd római katolikusai körében, akik már legalább egy évszázada átették a nyelvcserén, de a magyart megőrizték liturgikus nyelvként (Vetési 1996. 36). Hasonló szerepre szűkült, funkciójában pedig föl-emelkedett a nyugati-szigethegységbeli Verespatak románá lett unitárius, katolikus és református közösségeiben (Máthé 1995). A nyelvcserében előrehaladott rettegiek presbiteri határozatot hoztak a magyar liturgikus nyelv megtartásáról³. A legkülönösebb annak a nagyváradi szlovák adminisztrációjú női szerzetesrendnek a példája, amelynek belső nyelve, adminisztrációs nyelve a magyar, és ezt mindenki megtanulja, azok a nő-

vérek is, akik tiszta román környezetből kerülnek oda (Vetési 1996. 36).

5. A vallás mint az identitás eleme különösen akkor válik megtartó erővé, etnikai kohéziós erővé, ha egy etnikum vallásában eltér környezetétől, és ha az illető etnikum nyelvének szakrális funkciója is van. Ellenkező esetben asszimilációs tényezőként működik.

Az endogámia évszázados hagyományok szerint meghatározó egyházi elvárás és jogi népszokás volt. Ennek népi szabályát egy szászöldi öregasszony így fogalmazta meg: „Ha cserfának rendelt az Isten, akkor egyenesen kell állj, és ne hajolj össze mindenféle urzikákkal (= csalánokkal)” (Vetési 1981. 84). A lokális, nemzetiségi és vallási endogámia eltérő következetességgel működött. Észak-Erdélyben, ahol száz-százötven évvel ezelőtt többségben voltak a protestánsok, a reverzális kényszer révén gyakran szívódtak föl katolikus közösségekbe. Ugyanakkor a magyar katolikus papok híveiket házasságkötésükben szívesebben irányították a román ajkú görög katolikusok, mint a protestánsok irányába, előnyben részesítve a vallási endogámiát, amely asszimilációs tényező volt ebben az esetben. A görög katolikusok jelentős része viszont a háború utáni őket sújtó tilalom következtében ortodoxsá lett. E bezáruló kör eredményeképpen a régióban csak protestáns szórványgyülekezetek maradtak és mindössze három katolikus közösség (Katona, Vice, Szarvaskend). A vallási endogámia erősségét mutatja, hogy a Kis-Szamos mentén szórványként megmaradt tanyarendszer nagycsaládi keretben élő protestáns magyar népessége Máramarosból házasodik, a fiatalok onnan hoznak protestáns szlovák feleséget maguknak, aki aztán az új családban megtanul magyarul.⁴

6. Az endogámia íratlan szabályai ma kevésbé érvényesülnek. Az asszimilációs folyamat különböző fázisaira és a bizony-

talán identitástudatra, átmeneti identitásra lehet következtetni azokból a friss népszámlálási adatokból, amelyek az etnikai identitás alapvető elemeinek egymástól való elszakadását jelzik. 1956-hoz viszonyítva 1992-re felére csökkent ugyan azoknak a magyar anyanyelvűeknek a száma, akik más nemzetiségűnek vallották magukat, mintegy 50 százalékkal nőtt viszont azoké, akik magyar nemzetiségűek, de az anyanyelvük nem magyar (igaz, 1977-hez képest némileg ezek száma is csökkent).

Alapjában végbement asszimilációra enged következtetni a mintegy 16 ezernyi román nemzetiségű református, a másfél-ezernyi szintén román unitárius, és részben a több mint háromszázezer román római katolikus, de a majdnem harmincezer ortodox vallású magyar is.

A nyelv- és identitásváltás az államnyelv dominanciájú kollektív kétnyelvűségben és kevertnyelvűségben megy végbe az egymást követő nemzedékek valláscseréjével és nyelvcserejével. Ennek a generációs váltásnak gyakori színtere a vegyes házasság, amelyben a demográfiai adatok szerint a szülőknek az utódok identitására vonatkozó döntését a többségi nemzet és egyház vonzása, esetenkénti kényszere határozza meg. A romániai magyar népesség 13 százaléka él vegyes házasságban, heterogén városi szórványokban ennél nagyobb, falusi környezetben ennél jóval kisebb arányban. E családokban a gyerekek 70 százaléka román anyanyelvű és nemzetiségű lesz. Vallási tekintetben az ortodox–római katolikus házasságokban 60:40 százalékos az arány az ortodoxia javára, ortodox–református viszonyban ennél is kiegyensúlyozatlanabb, mintegy 70:30.

7. A szakrális latin mellett az anyanyelvnek kisebb volt a szerepe a katolikus egyház liturgikus használatában. Sajátos körülményei és mostoha sorsa miatt ez alól csak a Kárpátokon kívül élő moldvai magyarság tekinthető kivételnek. Őket sem az egyház, sem az anyanemzet nem részesítette kellő lelki gondozásban, nyelvi és szellemi művelésben. Az évszázadok folya-

mán elszigeteltségük egyre fokozódott, az irántuk megnyilvánuló, lankadó figyelem is inkább a kuriózumnak szólt.⁵ Az általános mellőzés ellenére erősödött hűségük a hit iránt és a körükben fokozatosan szakralizálódott anyanyelv iránt. Az elhagyottak és írástudatlanok állhatatosságának példája az övék, akik a licenciátusok (deákok) személyében intenzív vallásos életük saját irányítóit is kinevelték, hogy aztán a hat-hét évszázaddal ezelőtti archaikus magyar nyelv váljék ennek a népi valóságoknak a hordozójává a liturgikus szövegekben és az apokrif népi imádságokban. A legújabb korban, a román nemzetállam keretében, amikor a moldvai templomokból teljesen kitiltották a magyar nyelvet, a ritualizált szövegekben élő, családi körbe szorult anyanyelvüket már alig-alig képesek megtartani. Identitásuk is katolikusságukban nyilvánul meg elsősorban. Helyenként őrzik még a szakrális nyelvhez fűződő kapcsolatuk, az anyanyelv használatának igényét, valamint őket a katolikus keleti székelységgel összekapcsoló csíksomlyói búcsújárás szokását.

8. Kétségtelenül a magyar nyelvnek ez a csak szóbeliségben lappangó táji változata a legarchaikusabb valamennyi beszélt magyar nyelvi változat közül.

A református egyház nyelvhasználatát még mindig az első, XVI. század végi teljes protestáns bibliafordítás, a Károlyi-biblia archaikus emelkedettségében ünnepi nyelve határozza meg. A református közösségek számára ez évszázadok óta egyfajta nyelvi eszményt jelent, a nyelvi minta, a nyelvi norma szerepét is betölti.⁶

A katolikus liturgiában az anyanyelv a II. Vatikáni Zsinat fontos döntése nyomán kapott jelentősebb teret. A Szent Liturgiáról szóló Konstitúció 36. pontjának 2. paragrafusa szerint a latin nyelvet meg kell tartani a latin rítusokban, „Mivel azonban mind a szentmisében, mind a szentségek kiszolgáltatásában, mind a liturgia más területein gyakran nagyon hasznos le-

het a nép számára anyanyelvének használata, meg van engedve ennek szélesebb körű alkalmazása. Elsősorban áll ez az olvasmányokra és a magyarázatokra, illetve egyes könyörgésekre és énekekre.” (Cserháti–Fábián szerk. 1986. 112.) A zsinatnak a nyelv körül vitájáról tudjuk, hogy a legtöbb püspök lelkipásztori megfontolásból tartotta megfelelőbbnek a népnyelv használatát. Felismerték, hogy a nyelv eszközt jelent a tevékeny részvételben, ezért érthetőnek kell lennie. A liturgikus nyelvi reform megvalósítása három fázisban történt: 1. a népnyelv bevezetése a latin helyett, 2. az új liturgikus könyvek előkészítése és kiadása, 3. a megújított liturgia elmélyítése (*i.m.* 94). Mindez azt a részben paradoxális nyelvi helyzetet eredményezte, hogy a liturgia friss anyanyelvisége folytán a bibliafordítások korszerűsítésével a legősibb keresztény egyház magyar nyelvhasználata közelíti meg leginkább a mai modern köz- és irodalmi nyelvet.

9. Minden olyan egyháznak, amely etnikai jellegűvé vált, vagy etnikai szerepre is kényszerül, nyomasztó dilemmája, hogy ez mennyiben egyeztethető össze alapvető kultikus feladatával. Az anyanyelvhasználat vonatkozásában ez a dilemma inkább teoretikusnak bizonyul, hiszen a nyelvet egyetlen egyház sem nélkülözheti, a nyelvben való megmaradás pedig az esetek többségében a hitben, a vallásban való megmaradásnak is feltétele. A nyelv és a lélek, a hit és az anyanyelv két olyan alaptényezője az etnikai identitásnak, amely Erdélyben mindig egymást erősítette. Egyik a másik nélkül csak kivételesen maradhatott meg.

Hasonlóképpen az egyházi intézmények, a vallás közösségformáló és közösségfenntartó szerepe etnikai szerep is, hiszen ezek a közösségek rendszerint nyelvi közösségek is. Azzal is, hogy mindegyik egyház – mint láttuk – az anyanyelvnek egy emelkedettebb, normatívnak tekinthető változatát használja, a kisebbségi nyelvhasználat egyik legfeltűnőbb hiányát pótolja. A közösségi, nyilvános nyelvhasználat kivételes esemény olyan

környezetben, ahol erre csak ritkán adódik lehetőség. Az istentisztelet, az anyanyelvű liturgia az anyanyelv használatának ünnepi alkalma, nemcsak hitükben erősíti a gyülekezet tagjait, hanem nyelvi tudatukban, nyelvi hűségükben is. Bátorítja a beszélőket a nyelv állandó használatára, erősíti az alárendelt státusú anyanyelv presztízsét.

Az anyanyelven történő vallásgyakorlás az anyanyelvi kultúrát is gyarapítja. A szakrális életben ez állandóan bővül, meg erősítést nyer. De nem korlátozódik kizárólag a vallásos ismeretszerzésre. Az egyház szélesebb értelemben is mindenütt ellát kulturális és oktató tevékenységet. Szórványkörnyezetben pedig protestáns egyházi előírás szerint a lelkész hivatali kötelessége a hitoktatás mellett az anyanyelv tanítása is, ha nincs intézményes oktatás. Hasonló feladatot a katolikus egyház is ellát saját szórványiskolaiban.

10. Az előbbieken fontosnak tartottuk kiemelni, hogy az anyanyelvhasználat fokozatosan szorul ki a közlés nyilvános tereiről, de tartósnak bizonyul szakrális használatában, sőt kivételes esetekben szakralizálódik, és a templomi használatában olyan esetekben is megmaradhat, ha a közösség már nem érti.

A nyelvcsereinek velejárója, előzménye a nyelv fokozatos leépülése, eróziója az államnyelv dominanciájú aszimmetrikus kétnyelvűségben. Ezt a lebomlást jogos egyfajta kollektív afáziának tekinteni. Az erózió folyamatát még nem ismerjük pontosan, nyelvi szintekre és elemekre lebontva. Az eddigi vizsgálatok arra mutatnak, hogy elsődlegesen a szórend, a mondatrend és az intonáció, valamint az artikuláció és a ritmus zavaraiiban jelentkezik, a magyarban szokatlan kongruenciában, a gyakoribb analitikus formákban, idegen mintát követő raghasználatban, szó szerint lefordított frazémákban, felesleges lexikális kölcsönzésekben. A felszíni jelek a folyamat kezdetére utalnak, hogy aztán a nyelvi közösségek bomlásával, a nyelvhasználati alkalmak ritkulásával mind nagyobb teret nyerjen a másik

nyelv, és beteljesedjék a nyelvvesztés. Biztosan tudjuk, hogy a nyelvcseré utolsó fázisában az anyanyelv legmaradandóbb elemeiként legtovább a közlés ritualizált formái őrződnek meg. A kidolgozott, viszonylag rögzített, az előző nemzedékektől áthagyományozott és a szokásrendszerbe beépült szövegeket tekintem ritualizált szövegeknek. Ezek a nyelv legellenállóbb, legtartósabb elemei.

A moldvai magyarok nyelvük utolsó relikviáiként az archaikus imádságokat őrzik, liturgikus és apokrif szövegeket, az új nemzedék ezeket váltja föl a katekizmus román nyelvű imáira. Hasonló adatok vannak az örmények múlt századi nyelvcseréjéről és a svábok századunkbeli asszimilációjáról. Erdély leginkább lepusztult nyelvi tájain is, a Mezőségen például, igen élő a zenével és a tánccal együtt a ritualizált nyelv: a népköltészet a maga teljes műfaji gazdagságában, a zsoltárok és az imák. És mindaddig, amíg ezek élnek, mintái lehetnek a mindennapi nyelvnek, és esélyt jelenthetnek a nyelv feléledésére, felélesztésére. Vagy marad végső reliktumként a szakralizált nyelv.

JEGYZETEK

1 Ezt a kifejezést a II. Vatikáni Zsinatnak a Szent Liturgiáról szóló konstitúciója is használja (Cserháti–Fábián szerk. 1986. 112).

2 A statisztikai adatok az 1992. jan. 7-i népszámlálás részben publikált, részben kiadatlan anyagából valók. Erre vonatkozó adatsorokat közölt: Birtók 1994, Varga 1994, Vécsei 1996.

3 Vetési László szíves szóbeli közlése.

4 Ezt az információt is Vetési Lászlónak köszönöm.

5 Mindezt részletesen feltárta és dokumentálta a Benda Kálmán szerkesztésében megjelent Moldvai csángó-magyar okmánytár két kötete és a szerkesztő bevezető tanulmánya (Benda szerk. 1989).

6 A Károlyi-bibliának a népnyelvre gyakorolt hatását vizsgálta pl. Csúry Bálint egy számosháti faluban (Csúry 1940).

IRODALOM

- Balázs János 1980: Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai modell. Bp.
- Bartha Elek 1992: Vallásökológia. Debrecen.
- Benda Kálmán szerk. 1989: Moldvai csángó-magyar okmánytár. I-II. Bp.
- Birtók József 1994: Nemzetiség, anyanyelv, felekezet – megszámlolva. Keresztény Szó V/8. 3–6.
- Cserháti József–Fábián Árpád szerk. 1986: A II. Vatikáni Zsinat tanítása. Bp.
- Csúry Bálint 1940: Károly Gáspár bibliafordításának nyelvi hatásához. Magyar Nyelv 36:238.
- Egyed Ákos 1996: Szórványmagyarságunk kialakulásának történelmi hátteréhez. In: Jelen és jövő a szórványkutatásban. Temesvár. 9–14. Egyház és anyanyelv. AESz füzetek 1. Sepsiszentgyörgy, 1996.
- Fülei-Szántó Endre 1992: Bomló kétnyelvűség. In: Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. Szerk. Kontra Miklós Bp., 35–46.
- Jelen és jövő a szórványkutatásban. Szerk. Bodó Barna. Temesvár, 1996.
- Kereszténység és közélet. Keresztény szemmel 3. Pécs, 1991.
- Máthé Dénes 1995: A verespataki magyarság kétnyelvűségének/nyelvcserejének előzményei és jellemzői. Kétnyelvűség III/2:9–16.
- Péntek János 1994:/a Egyház és anyanyelv. In: Egyház és anyanyelv. AESz füzetek. 1. Sepsiszentgyörgy. 7–9.
- 1994/b Az anyanyelv az országhatáron túl. In: Biztonságunk záloga, a nyelv. Bp., 56–68.
- 1996 Nyelv és szórvány. In: Jelen és jövő a szórványkutatásban. 24–34.
- S. Lackovits Emőke szerk. 1991: Népi vallásosság a Kárpát-medencében. 1. Veszprém.
- Tánczos Vilmos 1991: Adatok a csíksomlyói kegyhegy búcsújáró hagyományainak ismeretéhez. In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében. I. 136–158.
- 1995/a A nyelvváltás jelensége a moldvai csángók imarepertoárjában. Kétnyelvűség III/2:51–68.
- 1995/b Gyöngyökkel gyökereztél. Gyimesi és moldvai archaikus népi imádságok. Csíkszereda.
- Varga E. Árpád 1994: Erdély anyanyelvi, nemzetiségi és felekezeti statisztikája 1880–1992. Magyarság és Európa. II. 1994/4:20–52.
- Vécsei Károly 1996: A romániai magyar lakosság egyes minőségi mutatóiról. Romániai Magyar Szó 1996. júl. 20–21, 27–28, aug. 3–4.
- Vetési László 1991: Vallásos kölcsönhatások a szórványmagyarok körében. In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében. I. 79–83.
- 1994 Az egyház – nyelvi és lelki otthon. In: Egyház és anyanyelv. AESz füzetek. I. Sepsiszentgyörgy. 15–17.
- 1996 Szórványszolgálat és egyház. In: Jelen és jövő a szórványkutatásban. Temesvár, 35–41.

„Csak sírni tudok magyarul...”

Vetési László borbándi szórványriportjában hangzanak el ezek a szavak egy idős asszony szájából, aki azután így folytatja: „beszélni románul beszélek, imádkozni mindig magyarul, csak magyarul”. És látjuk a képsorokat, halljuk a magyarul imádkozó gyerekeket, akik a hajdani anyanyelv misztériumát élik át az Istennel való beszélgetésben. A mindennapi, a „profán” nyelvből végleg kiestek vagy átestek a tisztán „szakrálisba”, ahol a megértésnek a szó köznapi értelmében nincs jelentősége. Gyárthatnánk ebből mindjárt teóriát, amely arról szólna, hogy maradandóbb a valláshoz és a szakrális nyelvhez való kötődés, mint magához a nyelvhez. De több hasonló példa ellenére vigyázni kell az általánosítással: ez is csak egy lehetséges menete a változó identitásnak, csak egyik lehetséges módja az identitásváltásnak. Mert éppen a legutóbbi népszámlálás adatsoraiból olvasható ki az is, hogy él az országban mintegy harmincezer olyan magyar, aki ortodox vallásúnak vallja magát. A további ellentmondások szintén ismeretesek: hitük magyar nyelvű gyakorlása több évszázados igénye a moldvai magyaroknak, a Sepsiszentgyörgyre vagy más erdélyi magyar környezetbe áttelepült csángók közül mégis nagyon sokan a román nyelvű misét kérik. Egy-két évtizeddel ezelőtt a kalotaszegi Farnason járva tapasztaltam, hogy a szülők csak azért írárták a szomszéd falu, Zsobok, akkor még a mainál szerényebb magyar iskolájába gyerekeiket, hogy anyanyelvükön konfirmálhassanak. Ma szórványfalvakból, brassói lakótelepi szórványból arról érkeznek hírek, hogy a konfirmandusok jelentős része nem tud magyarul.

Ezek a dilemmák, amelyek a hitélet nyelviségével, az identitás erősítésével vagy gyengítésével kapcsolatosak, már egyfajta végletet képviselnek. Olyan végletet, amely a kisebbségi közösség sorsát határozza meg döntő módon. Egyház és anyanyelv,

vallásgyakorlás és nyelvhasználat viszonyának vannak azonban más, általánosabb szintjei is, amelyek ugyancsak figyelemre méltóak. A legáltalánosabb talán az, amit a legkevésbé érzékelünk, hogy a köznyelvnek, a mindennapi nyelvhasználatnak, sőt a nyelvjárásoknak számtalan olyan elemük van, amelynek a Biblia vagy más szakrális, liturgikus szöveg a forrása. A fő forrás természetesen a Biblia, amely – mint A. Molnár Ferenc írja – „... a magyar műveltségre, irodalomra és nyelvre bármilyen más könyvnél nagyobb hatással volt.” (*A Biblia és a magyar nyelv: Anyanyelv, vallás, művelődés. AESZ-füzetek 4. Kolozsvár, 1999. 7.*) Az archaizáló *biblikus stílus* jól ismert az irodalomból, a bibliai motívumok szintén, a köznyelvből pedig az olyan szavak, kifejezések és szólások, mint: *matuzsálem, gye-henna, kaján, siserahad; bábeli zűrzavar, salamoni ítélet, kő követ nem marad; aki másnak vermet ás, maga esik bele; ki mint vet, úgy arat* stb. (a példák szintén A. Molnár Ferenc idézett írásából). Nem is beszélve leggyakoribb keresztneveinkről, amelyeknek legnagyobb része szintén bibliai eredetű.

Ugyancsak a mindennapi nyelvhasználat körébe tartoznak a köszönésnek és a megszólításnak az egyházon belüli vagy az egyházi személyeknek szóló formái. A református *Békesség Istentől!* és a katolikus *Dicsértessék a Jézus Krisztus!* a köszönés (illokúciós) aktusán kívül a felekezeten belüli szolidaritás és elkülönülés jelzése, a vallásosság megvallása. Megszólításban a *főtiszteltetű* és a *főtisztelendő* alakváltozatok szintén a felekezeti hovatartozásra utal. A *Nyelvi illemtan* legújabb kiadása azt tanácsolja: „... papnak vagy más egyházi személynek csak vallásos meggyőződésből köszönjük felekezeti üdvözlő formával. Ennek híján kellőképpen udvariasak a polgári formák...” (120.l.) Ez a kiadvány az egyházi személyek címének és rangjának valásfelekezetenként eltérő használatával is foglalkozik (129.l.). A vallásos ember számára saját felekezetén belül ez nem okoz gondot, annál nagyobb viszont a zűrzavar a nyelvhasználat közéleti színterein és a sajtóban. Felületes riportszövegekben

gyakran szinonimává és felcserélhetővé válik még a *mise* és az *istentisztelet* is.

A liturgikus, szakrális szövegek jelentős része *ritualizált szöveg*. Ez azt jelenti, hogy a több évszázados írásbeliség mellett ezek a szövegek az emlékezetben is tartósan rögzültek, és hogy rituális, szertartásos (vagy teljesen intim) környezetben gyakori a (hangos vagy hangtalan) felidézésük, a ritmikai (néha zenei) elemekkel társuló megjelenítésük. A rögzítés állandóságot, tartósságot kölcsönöz ezeknek a szövegeknek, a nyelv legállandóbb elemeivé teszi őket. Az állandóság, a tartósság mégsem jelent teljes változatlanságot és egységet. A *Vizsolyi Biblia* kiadásait is állandóan javították, noha archaikus jellegét is megőrizte. A II. Vatikáni Zsinat után pedig a katolikus egyház keretében sorra készülnek a modern fordítások. A magyarban az időbeli változáson és változatosságon kívül szembevető, némelyek szerint bántó a liturgikus „alapszövegek” felekezeti eltérése, amely némi leegyszerűsítéssel úgy minősíthető: archaikusabb protestáns szövegek, biblikus stílussal és emelkedettebb retorikával párosulva, és modernebb katolikus szövegek. Az eltérések lehetnek dogmatikai okai (a közismert *keresztény* és *keresztényen* példája), még inkább szövegértelmezési különbségek. A népi kultúra szóbeliségében a változatosság jóval nagyobb. Jól ismertek a népi vallásossággal foglalkozó szakirodalomban a *Miatyánk* csángó és egyéb népi változatai, az archaikus népi imádságok és más, a szakralitás körébe tartozó műfajok. A kérdés az: beilleszkedik-e mindez a nyelv természetes változatosságába, vagy pedig indokolt az igény és a törekvés az egységesítésre. Ez a kérdés az anyaország és a külső régiók nyelvi egységét is érinti, ugyanis minden vizsgálat szerint a kisebbségi közösségek vallásosabbak, és nyelvi szokásaik, hagyományaik is konzervatívabbak, tehát a nyelvhasználat felekezeti eltérései is feltűnőbben jelentkezhetnek.

A hitélet gyakorlása, az egyházi szertartás a nyelv használatának különleges, ünnepi alkalma. Pontosabban: jelen van az

egészen személyes, intim szférában, és fontos szerepet tölt be a közösség életében. Mindegyik egyház az anyanyelvnek egy emelkedettebb változatát használja, és ezzel a kisebbségi nyelvhasználat egyik legfeltűnőbb hiányát pótolja. Az egyházi, a templomi nyelvhasználat évszázadok óta a nyelvi minta, a nyelvi mérce szerepét is betölti. Ez napjainkban is fontos, és előtérbe helyezi a pap nyelvi felelősségét, mivel az ő nyelvi műveltségétől és nyelvhasználati színvonalától függetlenül a hívek hozzá igazodnak. Jó és kevésbé jó példákat egyaránt ismerünk. Olyat is, hogy valamely közösség a pap nyelvhasználatát követve vált *suksökölővé*. Tovább gondolva mindezt, látnunk kell az anyanyelvi képzés jelentőségét a teológiákon. A templomi szer-tartásban néha a hívek is szóhoz jutnak. A felolvasás a mise keretében mindig kiemeli és példaként állítja azokat, akiket erre a szerepre felkérik. Ennek szintén szerepe van a nyelvi igény és igényesség tudatosításában.

A nyelv és a vallás környezetünkben egyaránt fontos, egymást erősítő vagy egymást gyengítő eleme az identitásnak. Itt Erdélyben a nyelv és a lélek, a hit és az anyanyelv mindig egymást erősítette. Mint Bartha Elek megállapítja, kölcsönösség van abban, hogy a vallás etnikai funkciókat is betölt, az etnikai tényezőknél pedig vallási funkciójuk is van, környezetünkben nem egy ember vagy akár közösség a magyarságát szinte valásként éli meg.

A legtöbb nemzet vallási tekintetben egységes, a magyar tudvalévőleg nem. De a vallási megosztottság ellenére kisebbségi helyzetben gyakorlatilag mindegyik vallás etnikus vallás is, etnikai szerepet is betölt. A világvallások jóval tágabb körben jelentenek integráló tényezőt. Nálunk a katolikus egyház is sok tekintetben „népi“, azaz etnikus. Van ennek a szerepnek egy alapkritériuma: „A vallás... mint etnikai kohéziós erő elsősorban akkor jöhet számításba, ha egy etnikum vallásában eltér környezetétől.” (Bartha Elek: *Vallásökológia*. Debrecen, 1992. 106). Amennyiben ez a kritérium érvényesül, a vallás közösség-

formáló és közösségfenntartó szerepe etnikai szerep is ugyanakkor, megtartó erő, ellenkező esetben (ha a vallás nem specifikus az illető nemzeti közösségben) maga is asszimilációs tényezővé válik.

Ez a szabály az endogámiában is érvényesül. Amennyiben a nyelvi (etnikai) és a felekezeti endogámia együtt határozza meg a párválasztást, a közösség hosszú időn át megőrizheti önmagát, ha csak az egyik kerül előtérbe, az asszimiláció felgyorsul. Makai László is írt azokról a mezőszéki katolikus közösségekről, amelyek a reverzális kényszere folytán román görög katolikusokkal házasodtak inkább, mint református magyarokkal, és így napjainkban mindössze három településen élnek katolikus magyarok.

A nyelv és a hit mint két legfontosabb identitástényező összekapcsolódása jelentős mértékben megnöveli az anyanyelv belső, szimbolikus és kulturális értékét. Szorosabbá válik a kapcsolat, erősebb lesz a hűség és a ragaszkodás, ha a beszélő érzi, esetleg tudja is, hogy ez az a két kötelék, amely nemcsak mai közösségével, hanem elődeivel is összeköti. Ez a kapcsolat érzelmi, műveltségi és szimbolikus egyszerre. Sírni – mint a borbándi asszony is – anyanyelven lehet igazán, az emotív szerep, az öröm, a bánat kifejezése a beszélőhöz legközelebb álló nyelven valósul meg igazán, vagy szavak nélkül, a hangtalan gesztusokban. A kultúrában, a műveltségben pedig elsősorban, elsődlegesen szintén az anyanyelvvvel és a vallásos műveltséggel vagyunk benne.

Visszatérve a bevezető sorokban jelzett kiélezett helyzetekre, amelyekben a hitélet nyelvisége válik kérdésessé: egyház és nyelv, egyház és anyanyelv viszonya első és legfontosabb vonatkozásában a megértés és a misztérium örök dilemmájára utal, amely újabban a nemzetállami stratégiák nyomása alatt kiegészül a kényszerű vagy a kikényszerített alkalmazkodás elfogadásával vagy elutasításával. A latin nyelvűséggel a keresztény egyház az egyetemességet és a misztériumot választotta a

közvetlen megértés rovására. A latin mint szakrális nyelv éppen a misztérium és a megszokás révén mindenki számára természetes volt. A reformáció már eleve az anyanyelvűséggel indult, amely az egységet jelentette a megértésben és a misztériumban. Végül, már a 20. század második felében a II. Vatikáni Zsinat is felismerte ennek a fontosságát az egyes helyi közösségek életében. Arra vonatkozóan azonban egyik egyháznak sincs határozott álláspontja, hogyan viszonyuljon az alárendelt helyzetben lévő nemzeti közösségek és a nemzetállamok nyelvi konfliktusához.

Jellemző és állandóan aktuális példája ennek a moldvai magyaroké, akiket sem a katolikus egyház, sem az anyanemzet nem részesített kellő lelki gondozásban, nyelvi és szellemi művelésben. Az egyház mulasztásainak az volt hosszú időn át a paradoxális következménye, hogy a magára hagyott népi vallásosságnak a helyi archaikus magyar nyelv vált a hordozójává a liturgikus szövegekben és az apokrif népi imádságokban. A legújabb korban, a román nemzetállam keretében, amikor templomaikból is kitiltották a magyar nyelvet, a ritualizált szövegekben élő, családi körbe szorult anyanyelvüket már alig-alig képesek megtartani. Identitásuk továbbra is a környezettől eltérő katolikusságukban nyilvánul meg elsősorban.

A református egyház kedvezőbb helyzetben van, hiszen az egyházi státútum szerint is a magyar a „hivatalos” nyelve. A szórványok dominánsan államnyelvi kétnyelvűségében viszont az anyanyelv mindinkább háttérbe szorul. És bár ilyen környezetben a lelkész hivatalos kötelessége a hitoktatás mellett az anyanyelv tanítása is, az egyház gyakran kompromisszumra kényszerül, a fiatalok ajkáról egyre gyakrabban hangzik el románul az a hitvallás, hogy „református magyar vagyok”. A egyes házasságokban is az államnyelv és az ortodox vallás dominál, az utódok mintegy 70%-os arányban anyanyelvükben és vallásukban románokká válnak. Az egyház nehéz helyzetben van, mert ha lemond a magyar nyelvűségről, gyengíti hívei

identitását, akaratlanul is az asszimilációt támogatja, egy következő fázisban saját közösségeit számolja föl. A szórványmisszió erősítésére van egyre nagyobb szükség, a hitoktatás mellett az anyanyelv tanítására, rehabilitációjára. A missziót vállaló papoknak, hitoktatóknak, tanítóknak a legkülönbeknek kell lenniük, és a megfelelő támogatást is meg kell kapniuk. A kompromisszumokat, a román nyelvű egyházi szertartást pedig lehetőleg nem az életpálya elején, a „beavató” szertartásokban kell elfogadni, tudomásul venni, hanem inkább csak az életet lezáró mozzanatként. A magyar nyelvű rituális és a ritualizált szövegekben pedig nem föltétlenül a szó szerinti megértésük a fontos minden esetben, hanem a misztérium átélése. Nem föltétlenül az észhez szólnak, hanem a szívhez.

A nyelvcsere vonatkozó vizsgálatok egyértelműen igazolják, hogy az anyanyelv előbb a közélet színtereiről, a munkahelelyekről szorul ki, aztán a mindennapi kommunikációból, a fiatalok nyelvhasználatából. Az egyre szűkülő körben egy ideig még benne van a szomszédság, a baráti kör, később már csak a család, a családokból is csak az idősek, de mindenképpen a szakrális szféra marad utoljára és a hit megélésének legintimebb, legszemélyesebb formája: az Istennel való beszélgetés az imádkozásban. Ez a végső menedék az identitás feladása előtt. „Imádkozni mindig csak magyarul, csak magyarul” – idézhetjük újra a borbándi asszonyt.

Éppen a rituális szövegek válnak aztán a nyelvcsere után is a szakralizált anyanyelv reliktum-szövegeivé. Ez történt Vetési László híradása szerint Borbándon. Hasonló szerepre szűkült a magyar nyelv, funkciójában pedig felemelkedett a nyugati-szigetegységbeli Verespatak románná lett unitárius, katolikus és református közösségeiben (Máthé Dénes végzett itt vizsgálatokat). Ha nem bomlik föl teljesen a közösség, és nem válik teljesé az identitásváltás, a ritualizált szövegek a hajdani anyanyelv relikviáiként szakrális funkcióban tartósan megőrződhetnek, és kedvezőbb körülmények között talán meg is elevenedhetnek.

A ritualizált szöveg

„A 'szövegtörténetiség' legvilágosabb megnyilvánulásai kövület jellegűek, hisz például a szöveg bizonyos alkotóelemei a szövegalkotás korának történelmi emlékei: a kor eszmevilágára utalnak, nyelvtörténeti változásokról tanúskodnak.“

(Szabó Zoltán 1992: 35)

1. A nyelvcsereire vonatkozó korábbi leírások és legújabb kutatások a szövegek egy bizonyos típusára irányítják a figyelmet. Azokra a szövegekre, amelyek e folyamat utolsó fázisáig megmaradnak, sőt néha kövületként, reliktumként akkor is megőrződnek, amikor a nyelvcsere gyakorlatilag már végbement. E folyamat lépcsőzetességében tehát nem csupán a szöveg bizonyos alkotóelemei bizonyulnak rendkívül tartósnak, hanem a szövegek a maguk teljességükben. Az e szövegekre vonatkoztatott *ritualizált* jelzőnek más, tágabb értelme van, mint a *rituális*-nak vagy a *rítus*-nak a hasonló jelzős kapcsolatokban. Noha a tulajdonképpeni rítusénekek és dallamaik is csak akkor lehetnek hatásosak mágikus funkciójukban, ha átadásuk, ismétlésük, előadásuk tiszteletben tartja, változatlanul őrzi meg magát a szöveget.

Mivel magam már több ízben használtam ezt a terminust, időszerűnek látom, hogy legalább vázlatosan kifejtsem, miben látom a lényegét, utalva egyúttal arra is, hogy a szociolingvisztikán és a szövegtanon kívül mely területeken van vagy lehet relevanciája.

2. A nyelvcsere tárgyunkra vonatkozó néhány analóg példájának bemutatását az időrendben első helyen álló örmény–magyar nyelvcsérével kezdjük. Az erdélyi örmények nyelvcsérének fontosabb mozzanatait a korabeli és a századvégi forrásokból Kisbán Eszter rekonstruálta nemrég publikált tanulmányában (Kisbán 1992). Az örmény nyelv köznapi használata a múlt század negyvenes éveiben szűnt meg. „A fiatal generáció ez-

után már csak a formális oktatásban tanult egyházi énekeket volt képes örményül énekelni a templomban. E célra az erdélyi örmény egyház később nyomtatott énekeskönyv kiadását kezdeményezte, amelybe az örmény betűs szöveg mellé latin betűkkel is ki kellett nyomtatni a szöveget. Az 1850-es évekre vonatkozólag tudósítanak utoljára arról, hogy apa a gyermekeinek örményül mondott mesét.” (I. m. 5–6). A század utolsó évtizedében Szongott Kristóf már az örmény nyelvű folklórnak is csak a maradványait gyűjthette össze. Csak a nála idősebbek tudtak még örmény közmondásokat, valamint helyi örmény dalokat.

A Nagykároly környéki svábok nyelvcsereje az örményekénél jóval hosszadalmasabb folyamat volt, a nyolcvanas években megindult disszimilációt tekintve nem is tekinthető teljesen lezártnak. Számukra a kétnyelvűség és a nyelvcsere ösztönzésére adott ki a szatmári püspökség 1873-ban kétnyelvű énekeskönyvet. A szakrális latin mellett a német és a magyar egyaránt használatos volt az egyházi életben, majd e század közepétől a magyar vált általánossá (Rácz 1996). Az adatközlők többségének vallomása szerint imádkozni inkább sváb nyelven imádkoztak.

Hasonló megállapításai vannak Susan Galnak a felsőőri magyarok nyelvcserejéről és kódváltásáról. Az Istennel való beszélgetés nyelve minden adatközlője esetében az anyanyelv (Gal 1992).

A moldvai magyarok nyelvét ért román hatásról már a korábbi kutatások megállapították: „A verses népköltészet nyelvváltozatában viszonylag kevés kölcsönszó fordul elő, lényegesen több a román kölcsönszó a prózai műfajok nyelvváltozatában, s legnagyobb a kölcsönelemek száma a mindennapi élet nyelvében.” (Márton 1972: 36). Ha nem vagyunk tekintettel arra, hogy az egyes népköltészeti műfajok archaikus szövegei sajátos szövegtípust képviselnek, szinte megmagyarázhatatlannak tűnik, miért éppen az aktív kétnyelvűség és a nyelvcsere folyamatában benne élő közösségekben a leggazdagabb és a leg-

előbb a népköltészet. Arról lehet nyilván szó, hogy legteljesebben ezekben a szövegekben él tovább az anyanyelv. A moldvai csángók imarepertoárjában végbemenő nyelváltásról Tánczos Vilmos azt állapította meg, hogy még ebben a „műfajban” is megoszlás tapasztalható. Hamarabb cserélődtek román nyelvűre az egyházi befolyás alatt álló liturgikus imaszövegek: „... egy-egy egyéni imarepertoár nyelvileg megosztottá vált. előbb elimádkozták románul a bevett egyházi imádságokat, s ezután kerítették sort azokra a népi imaszövegekre, melyeknek nem voltak hivatalos egyházi megfelelőik, de amelyeket ugyancsak fontosnak tartottak. Sokan érzelmileg azért kötődtek ezekhez az imádságokhoz, mert anyanyelvükön szóltak, vagy mert valamelyik régóta meghalt szeretett családtagtól (édesanyától, nagyszülőtől) örökölték őket. A fennmaradást segítette az is, hogy egyes falvakban az archaikus imaszövegek fontos paraliturgikus cselekmények (pl. beteg melletti imádkozás, halottvirrasztás, halotti tor, különféle bajelhárítás stb.) részei voltak.” (Tánczos 1995a: 59).

A nyelvcsere végső fázisában lévő verespatakiak is csak az egyházi énekeket éneklik magyarul, a prédikáció már kétnyelvű, a bibliai idézeteket szintén felolvassák románul is (Máthé 1995: 1).

3. Kétségtelen, hogy a szövegek rögzítésének volt egy írásbeliség előtti módja, amely az írásbeliséggel nem tűnt el teljesen. Ez a mód az emlékezetbe vésés, a hosszú távú memória.

A pszichológusok véleménye szerint a nyelv számára külön emlékezeti rendszerünk van: „A károsodott memóriaterjedelemmel, de normális nyelvi megértéssel rendelkező betegnek károsodott rövid távú memóriája, de ép nyelvi emlékezete lehet (Atkinson 1995: 224). A rövid távú emlékezetben az akusztikus kód játszik főszerepet, a hosszú távúban a jelentés: „Noha verbális anyagok hosszú távú memóriában történő reprezentációja esetében a jelentés meghatározó tényező, néha egyéb szempon-

tokat is kódolunk. Verseket például memorizálhatunk és szavalhatunk szóról szóra pontosan. Ez esetben nem pusztán a vers jelentését kell kódolnunk, hanem magukat a szavakat is. Ennek során akusztikai kódot is használhatunk a hosszú távú emlékezetben.” (I.m. 226). A konszolidációban számos agyi terület játszik szerepet, köztük a hippocampus és az amygdala (ezek az agykéreg alatt elhelyezkedő struktúrák).

A tudatos és a tudattalan állandóan jelen van az emberi cselekvésekben, amelyekben a központi idegrendszer felsőbb és alsóbb rétegei, struktúrái egyaránt részt vesznek. Susanne Langer amerikai filozófus írja: „Az emberi életet át- meg átszövik a szertartásos eljárások, mint ahogy az állati eljárás módok is. Az élet a józan ész és a ritmus, a tudás és a vallás, a próza és a költészet, a tények és az álmok bonyolult szövevénye... A szertartás, akár csak a művészet, lényegében a tapasztalat szimboikus átalakításának aktív betetőzése...” (idézi Sagan 1995: 79). MacLean kimutatta, hogy a szertartások és a szociális hierarchiák kialakításában fontos szerepet játszik a középagy, az ún. R-komplexum (I. m. 79).

Mindaz, ami szertartásossá, szokásszerűvé válik, mintegy beégetődik, elraktározódik az agy olyan részeiben, amelyek a tudatos cselekvésekben közvetlenül nem vesznek részt: „... kinek kell felnőttként odafigyelnie a járásra, az úzásra, a cipő bekötésére, a szavak leírására vagy akár az autóvezetésre egy ismerős útszakaszon – bármilyen nehéz is volt azt eredetileg megtanulni? Bizonyos nyelvi viselkedések is e kategóriába tartoznak. Michael Gazzaniga például beszámol egy orvosról, akinek bal agya bal (a nyelvi képességekért felelős) féltekéje olyan súlyosan sérült, hogy egyszerű, háromszavas mondatok alkotására is képtelenné vált. Amikor azonban megemlégették előtte egy agyonreklámozott, ám hatástalan „csodagyógyszer” nevét, jól begyakorolt, nyelvtanilag is tökéletes, ötperces tirádába kezdett annak veszélyeiről. E megtanult szöveg az agy sértetlen jobb féltekéjében tárolódott (a dalok, versek és bölcs mondások

szokásos gyűjteményével együtt), s magnetofonszalaghoz hasonlóan tudatos nyelvi manipuláció nélkül is lejátszható volt.” (Gould, J.L. – Gould, C.G. 1982, idézi Sagan – Druyan 1995: 227).

4. A szövegek rögzítésének, „tárolásának”, konzerválásának, valamint átadásának és átvételének a folyamatát a folklorisztika a *hagyományozás* jelenségeként ismeri, amely voltaképpen hagyományláncolatként működik. Hermann Bausinger a szájhagyományozást éppenséggel a folklorisztika központi kategóriájának tekintette (1968).

Az átadásnak és az átvételnek fontos eleme a rögzítés, a tanulás, az ismétlés. Az ismételtetés azonban önmagában nem elegendő a rögzítéshez, ehhez tudatos tanításra, tanulásra van szükség. Ibn Battúta leírásaiból tudjuk, hogy a nyugat-szudáni epikus énekes (a griot) tökéletesítésében milyen fontos szerepe volt a nevelésnek. Speciális „költőképzőben” oktatták, ahol hosszú szövegeket kellett szóról szóra megtanulnia, hosszú genealógiákat kellett memorizálnia, miközben büntették, ha egy szót vagy nevet elfelejtett (Voigt 1974: 52).

Hasznó tapasztalatai vannak Tánczos Vilmosnak a moldvai magyar közösségek nevelési gyakorlatáról. „Az adatközlők vallomásai egyöntetűen tanúskodnak arról, hogy a régi hagyományos világban nagy gondot fordítottak az imaszövegek családön belüli tanítására. Az esti-reggeli közös imádkozás térden állva történt, a szoba sarkában tartott szentképek, sok helyen házioltárok előtt. Az imát nehezen tanuló gyerekeket megbüntették: «pujszemre» (kukoricaszemre) vagy «gyiókacsra» (dióhéjra) térdeltették, megvonták tőle az ételt..., a templomban használatos liturgikus imaszövegeket is tanították, mintegy kiegészítve a «deák» munkáját.” (Tánczos 1995b: 21–22). A „deák” (parasztkántor) a vasárnap esti vecsernyék előtt vagy után tanította a falu gyermekeit a legfontosabb imádságokra. Ő készítette föl a fiatalokat elsőlázásra, bérmálásra és az esküvői szer-

tartásra. Ebben néha kíméletlenül szigorú volt (vö. Tánczos 1995c: 88). Ha a fiatalok nem tudták kellőképpen a szövegeket, a deák elhalasztotta az eskövót, a pap ugyanis vizsgáztatta őket katekizmusból és egyéb ismeretekből. „Érdekesnek találom – írja Tánczos –, hogy több egymástól távol eső moldvai faluban az idősebb adatközlők ugyanazokat az imádságokat mondják ugyanabban az egymásutáni sorrendben és csaknem teljesen azonos szöveggel... A kötött szöveg, a kötött sorrend arra utal, hogy ezen imák sztereotip végzése a moldvai templomokban valaha bevett gyakorlat volt.” (I. m. 86).

A legtöbb ritualizált szöveg rögzítési technikájához hozzátartozik a gyakran a szövegnél magánál is tartósabbnak bizonyuló ritmikus megszervezettség, dallam. A népköltészeti alkotások olyan kategóriái, mint a típus, az epizód, a motívum, a formula, szintén az egyes elemek kötöttségeire utalnak. „A szövegnek nem feltétlenül kell értelmet hordoznia, alkalmoszerűsége, ritmikus megszervezettsége azonban «kötelező». A szervezettebb formák (mítosz, szokás stb.) magyarázó és segítő jellegűek, s míg a könnyedebb műfajokat rögtönzik, emezeket szinte szóról szóra ismétlik: megjelenítik, előadják.” (Katona 1979: 16).

A népköltészeti alkotásokban megszokott a szöveg és a dallam összekapcsolása. Némelykor a ritmus, a dallam a beszéddallamban jut kifejezésre (Kovács 1980), más esetekben recitálásként, kántálásként jelenik meg. A rítusdaloknak, a népdaloknak viszont közismerten változatos a zenei formájuk, és volt zenéjük a balladáknak is. A műköltészet is zenei formákra épült, a hangos olvasásnak is megvolt a ritmusa, amely csak a néma olvasással szorult teljesen háttérbe.

A moldvai imaszövegeket is gyakran énekelte a deák, a *Mi-atyánknak* és más imádságoknak előkerült énekelt változata is (Tánczos i.m. 86).

A különböző műfajok rögzítése tudvalólag mégsem azonos mélységű, nem tökéletes pontosságú, mint az írásbeliség-

ben, hiszen egyébként lehetlenné válna minden változtatás, ismeretlenek volnának a népköltészet olyan élő jelenségei, mint a variálódás vagy az affinitás.

Arra is tekintettel kell lenni, hogy az utóbbi évszázadban az írásos rögzítés és az orális tradíció gyakran találkozik egymással. Nem csupán a folklorizmusra és a folklorizációra utalunk ezzel, hanem arra, hogy például a moldvai magyarok ritualizált, liturgikus énekei mögött a Kájoni-féle *Cantionale Catholicum* áll, amelynek példányait a parasztkántorok ismerték és használták. Ezzel szemben az apokrif imaszövegek moldvai elterjedtségét a hivatalos egyházi intézmények hiányának és az írásbeliség hiányának lehet tulajdonítani (Tánczos 1995c: 61).

5. A ritualizált szöveg jellemző vonása tehát az emlékezetben való tartós rögzítés, az alkalomszerű hangos felidézés, viszonylag pontos megjelenítés, előadás a vele társuló, a rögzítést és a megjelenítést is segítő zenei, ritmikai elemekkel. Megjelenítésének szokásszerű, rituális vagy szertartásos jellege van. Az ismert szövegtipológiák kategóriáival minősítve: a ritualizált szöveg szóbeli, poétikai, művészi vagy nem művészi, normakövető vagy nem normakövető szöveg. A hagyományos népköltészeti műfajokon kívül, amelyek egészen a közmondásokig, szólásokig terjednek, ide tartozónak kell tekintenünk az irodalmi köztudatba átment, sokaktól „könyv nélkül” tudott költői, irodalmi alkotásokat (memoritereket), az igénytelenebb nótaszövegeket vagy akár a mai kor „tudatalattijába” mélyen beférkőző reklámszövegeket.

Ez a szövegtípus nem magyar sajátosság. Nem alaptalan mégsem Balázs Géza megállapítása: „... a magyar nyelv hagyományőrző kreativitását mutatja a hagyományban megőrződött szövegtípusok és frazeológiai egységek életben tartása, alkalmazása, aktualizálása, ismételtetése és az alapmintáknak megfelelően újak teremtése... Egy gazdag és távolba/mélybe nyúló

folklórkincs, sokáig tartó szóbeliség emléke és mechanizmusa ez.” (Balázs 1996: 21).

6. A legkülönösebb, hogy az anyanyelvű ritualizált szövegek némelyike (pl. a vallásos énekek és imádságok) a nyelvcsere után is megőrződhetnek, szakralizálódhatnak. A kultikus szférában az anyanyelv az Istennel való beszélgetés eszköze lehet, és ekkor már nem fontos a megértés, a szavak értelmének ismerete, csak a misztérium. A moldvai magyarok körében is vannak, akik anyanyelvükből már egy szót sem tudnak, de magyar nyelvű imádságokat ismernek. A nyelvcsereben előrehaladott rettegiek presbiteri határozatot hoztak a magyar liturgikus nyelv megtartásáról. Nagyváradon van egy szlovák adminisztrációjú női szerzetesrend, amelynek magyar az adminisztrációs nyelve, és ezt azok a nővérek is megtanulják, akik tiszta román környezetből kerülnek oda (Vetési 1996: 36). A reliktum-szövegek szakralizációja ment végbe egy Fehér megyei római katolikus közösségben is: „A Gyulafehérvár tövében elhelyezkedő Borbánd 450 lelkes nyugati rítusú katolikus gyülekezetében 3 (!) lélek beszél még magyarul, ill. tud még magyarul, kisközöségi, családi nyelvhasználat nélkül, miközben a templomi szolgálatok nyelve, liturgiai nyelve még ma is a magyar. A közösség tagjainak mintegy fele ma is magyarnak vallja magát, egyetlen szót sem beszélve magyarul, de a liturgia nyelvének, mintegy *szent nyelvként*, továbbra is a magyart tekinti. Szívszorító volt a templomban az a pillanat, amikor az egyik, anyanyelvét (volt anyanyelvét) rég elfelejtett férfival a harmónium mellett végigénekeltük a katolikus liturgikus énekeket magyarul, és ő is hibátlanul velem énekelt. Sohasem éreztem ennyire kultikusan égi szent nyelvnek anyanyelvemet.” (Vetési 1994: 16.)

IRODALOM

- Atkinson, R.A. – Atkinson, R.C. – Smith, E.E. – Bem, D. J. 1995 *Pszichológia*. Budapest.
- Balázs Géza 1996 A magyar szöveg (Folklórlingvisztikai-szövegteni gondolatok). In: *Absztrakció és valóság*. Békési Imre köszöntése. Főszerk. R. Molnár Emma. Szerk. Galgóczi László, Nagy L. János. Szeged. 17–26.
- Bausinger, Hermann 1968 *Formen der Volkspoesie*. Berlin.
- Gal, Susan 1992 Mi a nyelvcsere és hogyan történik? In: *Társadalmi és területi változások a magyar nyelvben*. Szerk. Kontra Miklós. Budapest. 47–60.
- Gould, James-L. – Gould, Carol G. 1982 *The Insect Mind: Physics or Metaphysics?* In: D.R.Griffin (szerk.): *Animal Mind – Human Mind*. Report of the Dahlem Workshop on Animal Mind – Human Mind. Berlin, 1981. március 22–27. Berlin.
- Katona Imre 1979 A folklór és a folklorisztika általános problémái. In: *A magyar folklór*. Ortutay Gyula szerk. Budapest.
- Kisbán Eszter 1992 *Örmények: ételek, jelképek Erdélyben és Magyarországon*. Ethn. 103/1–2. 1–27.
- Kovács Ágnes – Károly S. László 1980 A mese-nyelv ritmusához. Ritmikai vizsgálatok három nógrádsipeki népmeseszövegen. – A lejegyző megjegyzései. In: *Nógrádsipek. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu mai folklórájáról*. Szemerényi Ágnes szerk. Budapest. 75–124.
- Márton Gyula 1972 *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Bukarest.
- Máthé Dénes 1995 A verespataki magyarság kétnyelvűségének/nyelvcserejének előzményei és jellemzői. *Kétnyelvűség III/2*. 9–10.
- Rácz Csilla Beatrix 1996 *Kétnyelvűség és nyelvcsere Mezőpetriben (Szatmár megye)*. Szakdolgozat. Kézirat. Kolozsvár.
- Sagan, Carl 1995 *Az éden sárkányai. Tűnődések az emberi intelligencia evolúciójáról*. Budapest.
- Sagan, Carl – Druyan, Ann 1995 *Elfeledett ősök árnyai. Kutatás önmagunk után*. Budapest.
- Szabó Zoltán 1992 A szöveg történetisége. In: *Szemiotikai szövegten 4. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz (I. Petőfi S. János, Békési Imre szerk. Szeged. 34–39.*
- Tánczos Vilmos 1995a *Nyelvváltás a moldvai csángók imarepertoárjában. Kétnyelvűség III/2*. 51–68.
- 1995b *Gyöngyökkel gyökerezétl. Gyimesi és moldvai archaikus népi imádságok*. Csíkszereda.
- 1995c *„Deákok” (parasztkántorok) moldvai magyar falvakban*. Erdélyi Múzeum LVII/3–4. 82–98.
- Vetési László 1994 *Az egyház – nyelvi és lelki otthon*. In: *Egyház és anyanyelv*. AESz füzetek 1. Ördög-Gyárfás Lajos szerk. Sepsiszentgyörgy. 15–17.
- 1996 *Szórványszolgálat és egyház*. In: *Jelen és jövő a szórványkutatásban*. Bodó Barna szerk. Temesvár. 35–41.
- Voigt Vilmos 1972 *A folklóralkotások elemzése*. Budapest.
- 1974 *A szóbeliség három rétege*. In: *A szájhagyományozás törvényszerűségei*. Budapest. 45–56.

RÉGEBBI ÉS ÚJABB KÖNYVEKRŐL

Az „Anyanyelvünk” és az erdélyi magyar nyelvújítás új szakasza

A nyelvújítás jellege koronként változik, aszerint, hogy milyen eltérés van az adott nyelvállapot és a társadalom közlési igényei között. Kazinczyék korában a fő feladat az volt, hogy olyan nyelvi elemeket (főként szavakat) hozzanak létre, amelyek képesek kifejezni a felvilágosodás bonyolult eszmevilágát, s egyúttal használható eszközei az új esztétikai elveket követő szépirodalomnak. A nyelvet művelni ekkor voltaképpen annyit jelentett, mint hívéül szegődni a nyelvújításnak. Fél évszázaddal később Szarvas Gábor, aki az induló Magyar Nyelvőrt irányítja, már azzal szolgálja az anyanyelv ügyét, hogy hadat üzen a nyelvújítás túlzásainak, vadhajtásainak.

Századunk első harmadában Kosztolányi Dezső ír új jelszót a nyelvújítás mozgalom zászlajára. Ez a jelszó: nyelvtisztítás, harc az idegen szavak és a nyelvünk természetétől idegen szerkezetek ellen, amelyeket egyre nagyobb számban kezdett befogadni az elbizonytalanodott nyelvérzék. Az anyanyelvet minden nyelvnél fontosabbnak tartotta, nem a magyart: minden nép anyanyelvét! „A csettintő hottentottára éppoly bámulattal tekintek – vallja –, mint a görögre vagy a spanyolra. Minden nyelv csak a maga keretében élhet, a maga természete szerint lehet szép és tiszteletreméltó.” A nyelvújításában számos vezető európai nyelvészrel együtt a nyelvhasználat tekintetében mérceinek. „Tisztelnünk kell annak a nyelvi családnak érzékenységét, hagyományait, melynek körében élünk. Ez a nyelvcsalád joggal elvárhatja tőlünk, hogy nagyjában úgy beszéljünk és írjunk, ahogy náluk szokás. Ami pedig szokás, az – e szó ősi jelentése szerint – erkölcs is. Ez a nyelvhasználat erkölce.”

Ebben a szellemben szerkesztette nyelvújítás könyvecskéjét is, *A Pesti Hírlap Nyelvőrét*. A 224 lap terjedelmű, kis formátumú kötet anyagának nagy részét jeles tudósok írták. A beve-

zetőnek szánt Használati utasítás a szerkesztő munkája. Az Akadémia Nyelvművelő Szakosztályának akkori elnöke, Négyesy László nyelvünk jellegzetességeit foglalja össze röviden. A szerzők névsorában ott találjuk még a nyelvrokonainkról értekező Zsirai Miklós nevét, a nyelvújítás történetét és tanulságait összegező Tolnai Vilmosét, a gyakoribb kiejtési hibákat elemző Nagy J. Béláét, aztán a Gombocz Zoltánét, a Horger Antalét, a Kertész Manóét, a Zolnai Gyuláét és a Lotz Jánosét. A könyv legértékesebb része a két szótár. Az egyik: A helyes magyarság szótára, a Balassa József munkája. Ez nemcsak a szóhasználati vétségekre mutat rá, hanem a nyelvhasználat minden területén igyekszik útbaigazítást adni arra nézve, hogy mi a helytelen és mi a helyes. A tiszta magyarság szótára, amelyet Tolnai Vilmos állított össze, a gyakrabban előforduló idegen szavak helyett ajánl magyar megfelelőket.

Éppen negyven esztendeje, hogy ez a könyvecske hazai kiadásban is megjelent, átdolgozva és kibővítve a romániai magyar olvasóközönség igényeinek megfelelően. Bár a tudománytörténet általában nem tartja számon az ilyen évfordulókat, a mi nyelvművelésünk története nem olyan gazdag kiadványokat jelző évszámokban, hogy közömbösen hallgathatnánk róla. A megemlékező értékelést pedig még indokoltabbá teszi és részben meg is könnyíti, hogy most, 1974 tavaszán jelent meg az „Anyanyelvünk“ erdélyi részét szerkesztő Kacsó Sándor önéletrajzi regényének második kötete, a *Fogy a virág, gyűl az iszap*, amelyben éppen ezekről az évekről és eseményekről számol be.

A *Brassói Lapok* szerkesztősége, amelynek Kacsó is tagja volt, már korábban is kellő figyelmet szentelt a nyelv ügyének. Hol abban nyilvánult ez meg, hogy az anyanyelvi oktatásért harcoltak, hol abban, hogy közvetíteni próbálták Kosztolányi nyelvművelő mozgalmának eredményeit (például a sportrovatban Székely Géza). Mégis túlzás volna azt állítani, hogy következtés, előre átgondolt programot valósított volna meg a

nyelvművelésben. Erre egy napilap szerkesztősége nem is vállalkozhatott, már csak azért sem, mert a fiatal, lelkes újságírók mint nyelvészek műkedvelők voltak. Egy valamiben azonban előnyük volt minden hivatásos nyelvészrel szemben (mint más közíróknak és íróknak is a nyelv művelés történetében), abban, hogy felismerték a nyelvápolás *lehetőségét* és *szükségességét*, az igényt az olvasóközönség részéről. Sőt az érdemük még ennél is nagyobb, mivel az ÁGISz szövetkezet létrehozásával az „Anyanyelvünk” és más további kiadványaiknak az anyagi alapját is maguk teremtették meg.

Kacsó Sándor eleven képet fest önéletrajzi regényében erről a szövetkezeti mozgalomról, amelynek az volt az első sikere, hogy 1933 júliusában a hitelszövetkezetek központja elismerte az ÁGISz-t a közművelődési szakosztálynak, ahhoz, hogy elindulhasson, kiadványokra volt szüksége. *A Pesti Hírlap Nyelvőréről* Tamásitól hallottak először: „Úgy emlékszem – írja Kacsó –: a forrást, amelyből merítettünk, Tamási kínálta fel, bár nem tudatosan.” A kiadvány átvételének gondolata Körösi Sándorban született meg, az engedélyt is ő szerezte meg Kosztolányitól.

December elejétől többször jelzik a *Brassói Lapok* hasábjain, hogy megjelenőben van egy nyelv művelő könyvecske az ÁGISz szövetkezet közművelődési szakosztályának kiadásában. Kacsó Sándor visszaemlékezése szerint 1934 húsvétjára jelent meg. A belső címlapon a pontos szöveg: Anyanyelvünk/ A helyes és tiszta magyarság kézikönyve / Idegen szavak szótára. Kosztolányi Dezső „Nyelvőr”-ének erdélyi kiadása. Az erdélyi részt szerkesztette: Kacsó Sándor. Brassó – 1934. Kiadta az „ÁGISZ” szövetkezet közművelődési szakosztályától kiküldött bizottság.

A *Brassói Lapok*ban az 1934. április 15-i számban üdvözlí *Az erdélyi magyar nyelv művelő mozgalom iránytűje* című cikk. Lássuk, méltó volt-e valóban ez a kis kötet arra, hogy a hazai magyar nyelv művelő mozgalom iránytűjének tekintsék! Miben

különbözik ez a kiadás az eredetitől? A rövid *Előszó* „nyelvmentő és nyelvmívelő” mozgalmat hirdet elsősorban az idegen-szerúségek ellen, de célként fogalmazza meg: „felrázni a nyelvfejlés szunnyadó erőit”. Ezt szemelvények követik Kosztolányi Dezső *Használati utasításából*. Elvi alapvetését tekintve a kötet legfontosabb írása a Kacsó Sándor tollából való: *Anyanyelvünk a kisebbségi sorsban*. Ő is, mint több írásában Kosztolányi, a nyelvkeverés ellen emel szót. Az ellen az egyre jobban terjedő jelenség ellen, hogy a hivatalos nyelv szókincsét senki nem kísérel meg átültetni románról magyarra, a beszélők többsége inkább kényelmesen átveszi a román nyelvi formát. Így a középosztály nyelve elszakadóban van a népnyelvtől. Mai szemmel nézve azt kell mondanunk, hogy sajnos nem volt teljesen alaptalan Kacsó Sándor aggodalma: nemcsak az idegen szavak miatt, hanem több más okból is a hazai magyar köznyelv kissé eltávolodott a népnyelvtől, és ez egyiknek sem tett jót. A népnyelv többfelé elszíntelenedett, elszíkesedett. A köznyelvben pedig eluralkodtak a sablonok, igénytelené vált a beszéd, bizonytalanná a kiejtés. Ezért fogalmazza újra napjainkban annyira sürgetően Balogh Edgár az *Intelmekben*: „... meg kell újra nyitni a tömegekben rejlő nyelvi energiát”. Kacsó még az idegen szavakban látja a fő veszélyt, ezért a megoldás is, amelyet ajánl, egyszerűnek tűnik: „Az az igazán művelt, tanult ember, aki tudja, hogy mikor szabad vagy kell idegen szót használni, s aki – ha ír – azzal a lelkiismerettel ad lelki táplálékot az erdélyi magyar olvasónak, amit a magyarul írás mestersége nálunk különösen megkövetel.”

Elvi kérdésekkel foglalkozik Körösi Sándor is *Az új nyelvművelő mozgalom jelentősége és eddigi eredményei* című cikkében. Talán ő határolja el magát leginkább mindenfajta szűklátókörű purizmustól, és a nyelvfejlés ügyét a társadalmi fejlődés szükségességével hozza összefüggésbe: „Az emberi haladás éppúgy megköveteli a köznyelv tisztaságát és szépségét, mint ahogyan megkívánja, sürgeti az általánosan nagyobb jólé-

tet, a közegészségügy, közerkölcs s általában a társadalmi élet javulását... Közügy, életbevágó közügy tehát a nyelvművelés, mégpedig nem csupán – amint többnyire gondolják – nemzeti, népi, hanem egyetemes emberi szempontból, s nemcsak közművelődési, hanem társadalmi szempontból is. Hisz’ minél jobban megőrzi a nyelv – szüntelen duzzadása ellenére is – népi forrásának bőségét és tisztaságát, minél világosabb s így érthetőbb marad, annál nagyobb tömegekkel tudja közölni a műveltséget s annál megfelelőbb, jótékonyabb tolmácsolója, közvetítője az egyes néprétegek és nemzetek törekvéseinek, szellemének, s kifejezője társadalmi szükségleteiknek, eszményeiknek.” Körösi több más cikkében is foglalkozik a nyelvhasználat kérdésével, és mindig a nyelv társadalmi szerepét állítja előtérbe. Úgy véli: a nyelvművelés korántsem pusztán időtöltés, hanem égető társadalmi ügy.

Látható tehát, hogy mind Kacsó, mind Körösi felismeri a nyelv társadalmi szerepét, az előbbi inkább a gyakorlati tennivalók szemszögéből, az utóbbi pedig a mozgalom elvi alapvetése szempontjából. Éppen azért, hogy a szerzők tudatosítják a nyelv és a társadalom kapcsolatát, a felesleges idegen szavak elleni harc sem válik öncélúvá egy pillanatra sem. Kacsó és Körösi cikke mellett különös jelentőséget tulajdoníthatunk még Szécsi Sándor *Kisebbségi (román–magyar) szótárának*. Szécsi gimnáziumi tanár volt Brassóban, tagja az ÁGISZ igazgatóságának. Szójegyzéke mintegy négyszáz, jórészt a hivatalos nyelvben használt román köcsönszó magyar megfelelőjét közli. Ezt is a közvetlen segíteni akarás jellemzi abban a szellemben, ahogy Kosztolányi is fogalmazott: sem az egyik, sem a másik nyelvnek nincs hasznára, ha keverten használjuk őket. A két világháború közti időszak haladó magyar közírói tudták és vallották, hogy minden állampolgárnak fontos érdeke a román nyelv ismerete, de azt is hangsúlyozták, mint ahogy ma is valljuk, hogy minden magyar nemzetiségű állampolgárnak közvetlen feladata és erkölcsi kötelessége anyanyelvét is ápolni, őrizni. Semmi

szükség sincs viszont arra, hogy keverék nyelvet alakítsunk ki, amelyet sem a román, sem a magyar anyanyelvűek nem értenek. Tulajdonképpen az ilyen felesleges és bántó „nyelvkeverést” segített kiküszöbölni a Szécsi Sándor szótára. Mindössze két olyan szót találunk benne (*csobán, kozsók*), amely már évszázadokkal korábban bekerült a hazai magyar nyelvjárárokba a román–magyar népi együttélés eredményeként. Ezeket semmiképpen nem lehet a nyelvkeveredés tényeinek minősíteni. A szerzőnek a szótárszerkesztésben való járatlanságát mutatja az is, hogy rendszerint megelégszik egy-egy magyar megfelelő feltüntetésével, még abban az esetben is, ha a román szó maga is több jelentésű. Ebben a tekintetben követendő példa lehetett volna számára *A tiszta magyarság szótára*, Tolnai Vilmos mintaszerű szerkesztésében.

Köztudomású, hogy a századunk első évtizedeiben lezajlott nyelvművelő mozgalom a legszebb eredményt a sportnyelvben érte el: sikerült helyes magyar megfelelővel kiszorítani az idegen sportműszavak nagy részét. Ebből a témakörből közölt rövid összeállítást az *Anyanyelvünkben* a *Brassói Lapok* sportrovatának szerkesztője, Székely Géza, aki – mint említettük – már korábban is sokat tett azért, hogy a sport új, magyar műszavai nálunk is gyökeret verjenek.

A kötetben olvasható még Zolnai Gyulának a Kosztolányi-féle kiadványból változatlanul átvett írása, valamint két értékes szótári összeállítás, a Balassa Józsefé meg a Tolnai Vilmosé.

A könyvecske megjelenését a legtöbb hazai magyar lap üdvözölte, így mindenekelőtt a *Brassói Lapok*. Az *Erdélyi Múzeumban* Szabó T. Attila méltatta. Felfigyelt rá a magyarországi nyelvművelő mozgalom kiadványa, a *Magyarosan* is. Kacsó Sándor keserűen emlékszik vissza a kiadványt és a mozgalmat ért rosszhiszemű támadásokra. Az egyik vád szerint, amelynek – mint utólag kiderült – félreértés volt az alapja, a mozgalom nacionalista indulatokat keltett. Révész Gyulának Körösi Sándor egyik cikke szolgáltatott ürügyet a támadásra.

Szenvedélyes hangon bizonygatta: a nyelvművelő mozgalom csak arra jó, hogy elterelje a figyelmet az igazi társadalmi kérdésekről. Ezek a vádaskodások nyilvánvalóvá tették, hogy még az értelmiségiek közül sem értették meg nagyon sokan a nyelvművelés, a nyelvért folyó harc társadalmi fontosságát.

Kétségtelen azonban, hogy az *Anyanyelvünk* (és a körülötte zajló tollcsata) mozgalmat indított el a magyar nyelv ügyében: ez a *Brassói Lapok* és az *ÁGISZ*, valamint személy szerint Kacsó Sándor és Körösi Sándor érdeme a hazai magyar nyelvművelés történetében. A következő évtől a mozgalom irányítását átveszi az *Erdélyi Múzeum* az 1935-ben indított „Nyelvművelés” rovatával. A napilapokban cikkező közírók szerepe azonban ezután sem csökkent, hiszen az olvasók széles táborával elsősorban ők tudtak közvetlen és állandó kapcsolatot fenntartani.

Kísérletező tanár

Ha a szövegre összpontosítva olvasom Bíró Zoltán nemrég megjelent könyvét*, úgy érzem, mondatainak kimértsége, terminológiájának szakszerűsége, következtetéseinek belső logikája higgadt, fegyelmezett kutatóra vall. Ha írásainak tematikáját, állásfoglalásainak bátorságát, néha szélsőséges, indulatos voltát tekintem, akkor mégis inkább arra a véleményre hajlok, hogy a szerző megszállott, rögeszmés ember. Megszállott abban, ahogyan szinte mindent asszimilál, amit a nemzetközi szakirodalom produkál nyelvelméletben, kommunikációelméletben, szemiotikában, szociolingvisztikában stb., és rögeszmés abban, ahogyan minden olyan elméletet, ötletet, lehetőséget végiggondol, kipróbál, amellyel nálunk is javítani lehetne a nyelvhasználat színvonalát, fel lehetne szabadítani a kiben-kiben gátlások alatt lévő nyelvi energiákat. De a nyelvhasználat mai állapota, iskolai helyzete valóban olyan kérdés, amelynek vizsgálatahoz apostoli megszállottság kell és a jelenségek sokarcúsága miatt a mi korunkban már-már polihisztorságnak számító sokoldalúság. Mert egészen kivételes az olyan vizsgálat, amely – bár egyetlen személy végzi – „egyaránt tartalmazza a nyelvszociológia, a szövegnyelvészet, a magatartásvizsgálat szempontjait és módszereit” (és mindezek csak a kötet egyetlen tanulmányának szempontjai és módszerei!).

De honnan ismeri Bíró Zoltán a nyelvi hátrányos helyzet tüneteit, a tanulók nyelvi kifejezőképességének alacsony színvonalát, kisebb-nagyobb közösségek kommunikációs zavarait, a nyelv okozta perszonalizációs és szocializációs gátlásokat? Mindenekelőtt diákként és tanárként átélt saját tapasztalataiból, személyes élményeiből, közvetve pedig a szakirodalomból, majd e kettős ösztönzésből végzett felmérésekből, vizsgálatok-

*Beszéd és környezet. Tanulmányok az anyanyelvhasználat köréből. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1984.

ból. Jogosan hivatkozik arra, hogy ezek a jelenségek „világ-méretűek” (5. l.), ám ezzel az általánosítással mégis mintha tompítaná nyelvi problémáink sajátos jellegét és akut voltát. Az elemzés során aztán nemegyszer kell rájöttünk arra, hogy a másféle szocio-kulturális környezetben megállapított diagnózisok nem illenek pontosan a nálunk tapasztalt tünetekre, a szakirodalomból átvett hipotézisek pedig azzal a veszéllyel is járnak, hogy már eleve elfogulttá teszik a kutatót, a módszer akaratlanul deduktív válik, holott éppen tárgyilagos induktív elemzésre volna szükség.

A kötet első terjedelmes tanulmánya (*A környezet fogságában*) a nyelvi hátrányos helyzet vizsgálatát tartalmazza. A nemzetközi szakirodalomból jól ismert a B. Bernstein körül csoportosuló angol kutatók szocializációs elmélete, amely azt vallja, hogy a társadalmi helyzettől, kulturális környezettől meghatározott korlátozott kód akadályozza beszélői társadalmi érvényesülését, és ez veszteséget jelent mind az egyén, mind a társadalom számára. Bíró Zoltán úgy látja (nem egészen meggyőzően), hogy a nyelvi kiszolgáltatottságot, hátrányos helyzetet az egyénnek a társadalmi hierarchiában elfoglalt alárendelt helyzete határozza meg (holott nem kétséges, hogy egy „főnök” is kerülhet nyelvileg hátrányos helyzetbe), társadalmi szinten pedig a városi és falusi tanulók egymástól eltérő nyelvhasználatában véli felfedezni a kiművelt, illetve a korlátozott kódot. Bár kétségtelen, hogy a nyelvjárás az irodalmi nyelvnek alárendelt belső nyelvtípus, a nyelvi hátrányos helyzet mégsem szűkíthető le a város–falú viszonylatára. Azért nem, mert 1. a nyelvjárások sem egyforma értékűek ebből a szempontból (ki merné pl. azt állítani, hogy Tamási számára nyelvi hátrányt jelentett Farkaslaka?), 2. a városi környezetben is (vagy még inkább) felfedezhető olyan mikrokörnyezet, amely nyelvi hátrányt eredményez, 3. a kétnyelvűség és kevertnyelvűség pedig, amelyet Bíró Zoltán figyelmen kívül hagy, még tovább színezi a nyelvi szocializáció jelenségkörét. Nem meggyőző az sem, hogy a

szerző ok-okozati összefüggést lát a hagyományos paraszti kultúra és a nyelvi hátrányos helyzet között (28. l.). Ez teljesen a tájegység népi kultúrájának és nyelvjárásának jellegétől függ. A tapasztalat inkább az, hogy a mélyebb hagyományokkal, hatékony beszélési szokásokkal rendelkező közösség nyelve (nyelvjárása) még a köznyelvnél is jobban ellenáll a nyelvi erózióknak.

Rögeszmésen (némelyek számára talán rokonszenvesen) elfogult a szerző az iskola és a tankönyvek nyelvhasználatával szemben, különösen a kötet két utolsó tanulmányában. Néhány tényt mindenképpen helyesbíteni kell. Az, ami az utóbbi négy évben az általános iskolai tankönyvekkel történt, semmiképpen nem tekinthető „folytonos tankönyvfoltozgatás“-nak (196. l.), hiszen előtte szinte másfél évtizedig változatlanok voltak, ezek a könyvek nem is egyszerűen „újabb kiadásúak“ (150. l.), hanem teljesen új könyvek, amelyek mindenekelőtt az anyanyelvi nevelés tartalmi megújítására törekednek. Az olvasónak mindenképpen az az érzése, hogy nem „az érdekesség kedvéért“, hanem indokolatlan iróniával írhat le ilyet a szerző, hogy „az «egyre jobban egyre rosszabb dolgokat» gyakorlata előszeretettel burkolózik a módszeresség, a tudományosság leplébe“ (88. l.).

A könyv elolvasása után úgy látom, teljes joggal csak abban lehet elmarasztalni az új tankönyveket, hogy valóban nem találták meg a fogalmazástanítás elfogadható modelljét, és nem aknázták ki eléggé a vizuális nyelvben rejlő lehetőségeket. Az is igaz, hogy egy tankönyv, amely mindenképpen a normatív jellegű, szocializációs szerepű irodalmi nyelvet képviseli, nem tükrözheti megfelelően az anyanyelv többszólamúságát, és emiatt nem is aknázhatja ki „az egyes szocio-kulturálisan meghatározott anyanyelvekben rejlő lehetőségeket“ (193. l.). Egyszerűen azért nem, mert tankönyv csak egy van, szocio-kulturális környezet és annak megfelelő nyelvváltozat pedig nagyon sok. De véleményünk szerint az mégsem állítható, hogy a tankönyv szembehelyezkedik bármelyik nyelvváltozattal is. Itt

tulajdonképpen arról van szó, hogy a tanárnak kell megteremtenie az átmenetet a tanuló „anyanyelve” (nyelvváltozata, nyelvjárása) és az irodalmi nyelv között, oly módon persze, hogy felismerje és hasznosítsa a nyelvváltozatokban meglévő nyelvi értékeket.

A nyelvi kifejező képesség, a nyelvhasználat mai gondjaival kapcsolatban a szerző többször megismétli, hogy a problémák fő forrása a tankönyv és a tanári munka: a kliséket, az egyszerűsítést, a szentenciaszerű állásfoglalásokat „nagyraészt a tanártól és a tankönyvekből tanulják az évek során” (154. l.), „vizsgálataim szerint a formai jegyek nagyfokú ismétlését részben a nyílt (tanári, tankönyvi) felhívás váltja ki. Emellett... az iskola elvárásrendszere...” (162. l.). A tanulók szóbeli, de főleg írásbeli kifejezőképességével a szerző szerint az a fő baj, hogy a tanulók szövegei tucatszövegek, klisék, idealizált, megmervített és megszépített világképet tükröznek, amelyekből teljesen hiányzik a személyesség, a személyes élmény rögzítése, az életszerűség, az eredetiség, a spontaneitás. Ez a diagnózis kétségtelenül helytálló, de azt hiszem, amikor elsősorban a tankönyveket és a tanárokat marasztalja el a szerző, csak a bűnbakot találta meg, de nem az igazi okot. Mert valóban úgy volna, hogy az iskola kivételével a tanuló sehol máshol nem találkozik tucatszövegekkel, klisékkel, idealizált és megszépített világképpel, minden iskolán kívüli közlés és cselekvés magán viselné a személyesség élményét, eredetiségét és felelősségét? Azt hiszem, itt is érvényesíteni lehetne azt a 29. lapon megfogalmazott axiómát, amely szerint a társadalmi szerkezet, a kultúra és a nyelvhasználat struktúrája között homológia áll fenn. Íme ennek megvilágítására egy etnológiai példa: Margaret Mead az Új-Guineában élő arapes és iatmul népeket tanulmányozva megállapította, hogy két, egymástól homlokegyenest különböző társadalomtípusról van szó, amelyek egyikében a felnőttek viselkedési mintáit *személyesként*, másikában pedig *pozicionális jellegűként* értelmezhetjük. Az arapes típusú társadalmakban a társa-

dalom biztosítja tagjainak folyamatos reagálását. A kommunikációnak az az elsőrendű célja, hogy felkeltse az egyének érdeklődését, hogy összehozza őket, ezután kellő érzelmi hévvel fognak majd reagálni mindarra, ami előfordul. A iatmul típusú társadalmakban az egyének formális viszonyok csomópontja és elsősorban nem személyes véleményeiknek adnak hangot, hanem egy formális jellegű társadalmi-politikai struktúra jól meghatározott pozíciójának betöltéséből eredő kötelezettségeket teljesítenek.

Nagy aggodalommal ír Bíró Zoltán az írott nyelv zsarnokságáról az élőbeszéddel szemben. Magam is osztoznék ebben az aggodalmában, ha az írott nyelvnek ez a mondvacsinált zsarnoksága azt jelentené, hogy a tanulók „csak” írni tudnak, beszélni nem: a valóságos helyzet az, hogy az iskolai íráskultúra már-már közel áll a félanalfabetizmushoz, és ha az élőbeszéd elsődlegessége miatt eltereljük róla a figyelmet, féltő, hogy egész irodalom- és nyelvtanításunk visszasüllyed a folklór orálisába.

Végül is mi a megoldás? Az igazat megvallva, a *Holtponton az anyanyelvi nevelés?* tanulmány cím kérdve állító tartalmát nekem kérdve-tagadónak kell éreznem a tények ismeretében. Tehát nem is az aggaszt, hogyan mozdulunk ki erről a holtpontról, hanem sokkal inkább az, hogy vajon amit intézményesen, az új tankönyvekkel, tantervekkel tettünk, a tanárok továbbképzésével, Bíró Zoltán lényegre törő elméleteivel és módszereivel meg tudjuk-e állítani a nyelv és a nyelvhasználat eróziós folyamatait. Ezekben a törekvésekben bizonyára jelentős szerep jut a kommunikációelmélet és a kreativitáselmélet alapján kidolgozott módszereknek, amelyeket a szerző is nagyra értékel, valamint Bíró Zoltán legeredetibb elgondolásainak: a fogalmazás modellálásának és a vizuális nyelvnek.

A nyelv művelés etikája

A nyelvet művelni bizonyára a legreménytelenebb vállalkozások egyike. Mégis, a kilátástalanság tudatában is, a legnagyobb felelőtlenség volna lemondani róla. Hogy ennyire borúlátóan kell megítélnünk a nyelv művelés hatékonyságát, azt részint a nyelv jellege, részint pedig a helyzete magyarázza. Milliók ajkán él, teljes egészében át- és megfoghatatlanul, megismerhetetlenül, szinte annyi változatban, ahányan beszélnek, vagy talán még az egyén számára is mindig másképpen, ahányszor megszólal. Ehhez mérten valóban szinte csak illúzió azt hinni, hogy a nyelvet hatékonyan, látható eredményekkel lehet művelni, jobbitani. És mégis törődnünk kell vele, művelnünk kell: a szépírónak a példa erejével, a nyelvésznek pontos és meggyőző, közérthető magyarázatokkal. Ezek a példák és okfejtések semmiképpen nem nélkülözhetik a személyes felelősséget, a szenvedélyt, az erkölcsi hitelt, mert tudvalevő, hogy magára a nyelvre közvetlenül nem tudunk hatni, csak a nyelvet beszélő emberre.

A nyelvhasználatnak ezt az etikai, erkölcsi jellegét tudatosítja az olvasóban Cs. Gyimesi Éva *Mindennapi nyelvünk* (Kriterion, 1975) című könyve, elsősorban azzal, az Ajánlásban megfogalmazott és az egyes írásokban meg is valósított céljával, hogy „a mindennapok nyelvén, közérthetően” szól az olvasóhoz, a „személyes vallomás hitelével”, sőt – tennem hozzá – szenvedélyével. Különösen az első rész, *Az ember vallomása* cím alá gyűjtött írásai vallanak erről a már-már türelmetlen szenvedélyről, amellyel a szerző a nyelvhasználat ferdeségei, riasztó tünetei mögött a felelőtlenség, a kispolgári üresség, a bátoratlanság még riasztóbb tényeire figyelmeztet. Az axióma, amelyből kiindul, az, hogy a stílus a személyiség megnyilvánulása, az, ami a nyelvben már túl van a praktikus célszerűségen (ehhez talán nem árt annyit hozzátenni: ha a praktikus célsze-

rűség csak az egyszerű tény- és ismeretközlést jelenti, a stílus valóban több ennél, de általánosabb szempontból a stílus is a nyelv célszerűségének megnyilvánulása). Egyetlen, bár nem lényegtelen kérdés marad számomra megválaszolatlanul: egyformán rászolgál-e mindenki az erkölcsi elmarasztalásra nyelvi műveletlensége miatt, az is, aki önhibáján kívül kerül hátrányos helyzetbe? Lényegesnek tartom ezt a kérdést, mivel a nyelvi gátlások, a nyelvi hibák (sokszor még a „hogyvagyizmus“ vagy a körülményeskedés jelenségei is) elsősorban a nyelvi műveltség hiányait jelzik, és csak másodlagosan a jellemét.

A nyelvészetnek, egyik kiváló művelőjének találó megállapítása szerint, arra kell választ adnia, hogy mennyi a szabadságunk és kötöttségünk a legfontosabb emberi magatartásban, a beszédben. A nyelvművelés a teoretikus ismeretek alapján valami hasonlóra törekszik a gyakorlatban: figyelmeztet a kötöttségekre, a normákra (amelyek lényegében a nyelvi közösség és nem – mint sokan hiszik – a tudomány normái), ugyanakkor azt is megmutatja, hogy mennyire nem élünk a nyelvhasználatban rejlő lehetőségekkel, a nyelvi elemek gazdagságából eredő szabadsággal. Cs. Gyimesi Éva is könyve második részében olyan nyelvhelyességi hibákra, negatív jelenségekre figyelmeztet, amelyek jórészt abból erednek, hogy nem ismerjük eléggé a nyelvhasználat bizonyos kötöttségeit, az utolsó részben pedig a nyelvi és stilisztikai elemzések alapján a nyelvi kifejezés köznapis és művészi lehetőségeit villantja föl, „a forma fegyelmében“ megvalósuló szabadságot.

A nyelvhasználati kötöttségek világosabbak a kisebb nyelvi egységek szintjén: a raghasználatban, a szóképzésben, az igekötők használatában, a szóhasználatban, a szó szerkezetekben. Ezek nyilván nem mind grammatikai kötöttségek. Vannak olyanok is, és ezt néhány írás sikeresen exponálja, amelyek mint nyelvi réteg szerinti kötöttségek jelentkeznek. Azaz: egymás mellett használva kölcsönösen kompromittálja egymást a választékos és a vulgáris, a bizalmas és a hivatalos nyelvhaszná-

lat. Úgy érzem, a nyelvművelésnek és a nyelvi nevelésnek ez az egyik legfontosabb területe. Az a nyelvi jellegű „hátrányos helyzet”, amelyet említettem, rendszerint onnan ered, hogy a beszélők egy része nem ismeri vagy nem ismeri eléggé anyanyelvünk fő változatait: a köznyelvet és az irodalmi nyelvet, és így kénytelen-kelletlen megelégszik egy szűkebb hatókörű, a normatívától eltérő belső nyelvtípus használatával: egy nyelvjárással, egy szaknyelvvvel, a köznyelvnek egy familiárisabb színezetű, konyhanyelvi változatával. Az ebből a szűk körből való kilépési kísérlete aztán, nyelvi műveltség hiányában, olyan jelenségeket eredményezhet, mint a Cs. Gyimesi Évától említett *megrázó és rázó*s, a *Nagy Menő*, a *kivan*, a *garnírun*g és a *garnitúra* stb.

A szerzőt elsősorban a mai nyelvhasználat foglalkoztatja, mai köz- és irodalmi nyelvünk helyzete. Ritkán, de olyankor jó érzékkel nyúl népnyelvi példákhoz: friss, kifejező szólásokat fedez föl (pl. sűrög-forog, mint aki be akar vetni), meghatódva találja meg és mutatja be olvasóinak néhány mai szavunk ősi gyökerét csángó népdalszövegekben. A nyelvből kiveszett vagy kiveszőben lévő igealakokról szólva reálisan vet számot azzal, hogy már nem lehet őket megmenteni az aktív nyelvhasználat számára: „legfeljebb fölfrissíthetjük őket a mai nyelvközösség emlékezetében, hogy régi korok irodalmának nyelvi ízeit könnyebben befogadhassa, élvezhesse”. Magam sem szeretem a naiv nosztalgiát nyelvi kérdésekben, ismerve azonban a szóban forgó igealakok változatos nyelvi funkcióit és tudva, hogy íróink is jelzik mai nyelvünk szegénységét ebben a tekintetben, nem érzem elég megnyugtatónak a szerző vigasztát: „Ami az idősíkok változásainak nagyobb szövegösszefüggésben való jelölését illeti, arra nagyon sok lehetőségünk van a mai nyelvben – igekötők, módosítószók, időhatározószók –, amelyek pótolni képesek a kiveszett igeidőket.” (Nem tudom megállni, hogy tanúként ne idézzem Karinthy Ferenc friss vallomását is a székely nyelvjárás igealakjairól. „Ma is elevenen élnek olyan igeidők,

mint *láték, láttam volt, láték vala, sőt, látand!* Használatosak a szenvedő igealakok. Az anya azt mondja kislányának, hogy vigyázzon, mert *megverődik*. Él a *látnök, hallanók*, amit le nem mernék írni egy mai novellában, félve, hogy modorosságnak hat. Nekünk csak két igeidőnk van, múlt és jelen, jövőnk sincs már: *jöttem, jövök*, de már *jönni fogok* bonyolult körülírás... Azokat az árnyalt és finom viszonyításokat hiányolom, amikre nekem mint írónak – öregapja fülit az írónak: a hétköznapi beszédben volna rájuk szükségem.“ Kortárs 1975/2. 202–3.)

Cs.Gyímesi Évának nagy érdeme, hogy a figyelmet, jórészt önálló, úttörő munka alapján, a nyelv nagyobb egységeire: a mondatra, sőt a mondaton túl, a beszédműre irányítja. Ezen a szinten sokkal kevésbé ismertek a nyelvhasználat kötöttségei és lehetőségei, így a szerzőnek a *Nyelvi architektúra* címen összefoglalt elemzése szinte felfedezik számunkra „a beszélt nyelv összhangzatánát“, és minden bizonnyal nemcsak az olvasó nyelvi műveltségét, de a stiliztikát is gazdagítják. Mert a stílusnak is, különösen a prózastílusnak kulcskérdése a mondat. (Illyés Gyula mondja például valahol, hogy jó stílusa annak van, akinek a mondatai fölrepülnek.)

A nyelvi kölcsönhatással kapcsolatos nyelvhelyességi kérdések közül is elsősorban a szerkezetiekkel foglalkozik: az idegen szavaknál kevésbé feltűnő, de a nyelv lényegét közvetlenebbül érintő tükörfordításokkal; olyan, terjedőben lévő mondatszerkezeti sajátosságokkal, mint a jelzett szó ismételt kiugratása a jelzői mellékmondat előtt. Külön cikkben figyelmeztet arra, hogy a második nyelv tanulását csak az anyanyelv megszilárdulása után ajánlatos elkezdni, 9–10 éves kortól (ezt ki lehetne egészíteni azzal, hogy értelmileg jól fejlett gyermekek esetében megengedhető a 6–7 éves korban kezdett nyelvtanulás). Szilárd anyanyelvi alap nélkül a gondolkodási műveleteket sem sajátíthatja el, így ahelyett, hogy két nyelv birtokában két ember legyen, inkább félember lesz belőle.

Le kell mondanom egyebek mellett arról is, hogy az írások stílusát méltassam. A részletes méltatást és a bőven idézhető szép példákat helyettesítse itt egyetlen mondat az egyik cikkéből: „Az ellentmondást nem tűrő kijelentés olyan, mint hevenyészve épített, rozoga kunyhón a lobogó“. Ha elfogadjuk a szerző véleményét, hogy a stílus a személyiség megnyilvánulása, ki-ki levonhatja a következtetést, egy mondat (és a korábbi idézetek) alapján is, az írások stílusáról és a szerző személyiségéről.

Lehet-e művelni a nyelvet?

Lehet-e, s ha igen, érdemes-e művelni a nyelvet, van-e, lehet-e valamilyen kézzelfogható eredménye a nyelv művelésnek? Kétkedő kérdéseink nemcsak abból fakadnak, hogy a nyelvállapoton nyilván nem lehet lemérni, kimutatni a nyelv művelő munka eredményét. Kétkedést szül az az elvi tétel is, amelyet Murádin László is idéz legújabb, *Szavak színeváltozása* című kötetében (Dacia Könyvkiadó Kolozsvár, 1983) a régi nyelvvel kapcsolatban, hogy ti. minden kornak olyan a nyelve, amilyenek a közlési igényei. Ha mindehhez még hozzávesszük, hogy vannak korok és helyzetek, amikor a nyelv műveléstől függetlenül, egyéb körülmények miatt a nyelvi változás nem a fejlődés, az evolúció, hanem a romlás, az erózió jeleit mutatja, igazán csodálnunk kell a nyelv művelő kitartását, mondhatnám megszállottságát, türelmét, aki „nem oktatja ki olvasóját, nem riasztja el tételes szabályok áradatával, hanem mintegy megbeszéli vele a szóban forgó nyelvi kérdést, s szinte vele együtt oldja meg azt” (15. 1.).

Murádin László, akárcsak előző, *Szavak titka* című kötetében, tud beszélgetni olvasóival, név szerint is említve őket, leveleiket. Nem a nyelv művelés mondvacsinált, elcsépelte témáit veszi sorra, hanem az élő nyelv, a nyelvhasználat reális gondolja. Nem vagy csak nagyon ritkán hivatkozik szaktekintélyekre, nem ragaszkodik elavult szabályokhoz, tételekhez, annál gyakrabban idéz a szépirodalomból, a mindennapi nyelvből. Stílusa nem indulatos, de nem is tartózkodó, száraz, mint a szaknyelvi szövegek többsége: a nyelv iránti szeretete helyenként szenvedélyessé teszi hangját. Nemcsak érti a nyelvet, gyönyörködni is tud benne, például a madárnevekben: „Kelemen Attila kitűnő *Madaras* könyvét lapozgatom. S micsoda szakmai elfogultság, a nevekben gyönyörködöm! Nincs az a madártani múzeum, mely kitömött állataival érdekesebb, színesebb lenne, mint a

csodálatos nyelvi leleménnyel megalkotott sok-sok, változatos madárnév. Csodáalom azt az emberi nyelvteremtő leleményt, amely a madarakat elnevezte.” (147. l.). A léleknek azzal a felfedező örömevel jár-kezel a madár-, állat- és növénynevek között, mint más a természetben, és a rácsodálkozás, felfedezés izgalmát az olvasóval is meg tudja osztani.

Az utóbbi évtizedekben maga a nyelvtudomány és vele együtt a nyelvművelés és az anyanyelv iskolai oktatása egyaránt módosította stratégiáját. A maga módján mindegyik a köztötség és a lehetőség, a szabályozottság és a szabadság viszonyát kutatja a nyelvhasználatban, a korábbi időszakokkal ellentétben, amikor a nyelvhasználat szabályainak megfogalmazása, szabályozása, a tilalomfák kijelölése állott előtérben. Holott a beszélőnek nemcsak azzal kell tisztában lennie, hogy milyen szabályokat kell követnie, milyen nyelvi elemeket ajánlatos használnia, és milyeneket kerülni, hanem azzal is, és talán elsősorban azzal, hogy milyen csodálatos lehetőségek rejlenek a nyelv teremtő erejében, gazdagságában, sokszínűségében. Ezt a stratégiát Murádin László így fogalmazza meg: „Ahhoz..., hogy elősegítsük az anyanyelv helyes használatának az ügyét, meg kell teremtenünk a nyelvről való tudományos ismereteket, a magas szintű nyelvi közműveltség és a *nyelvi magatartás* egységét.” (12. l.).

Milyen tudományos ismereteket közvetít Murádin László könyve? Elméletieket éppúgy, mint gyakorlatiakat. Mindenekelőtt a nyelvművelés elvi kérdéseit, aztán az anyanyelv iskolai tanulmányozásával kapcsolatos követelményeket. Jól látja, hogy az eddigi gyakorlattól eltérően az iskolának „a tanulók szunnyadó nyelvi alkotóképességét” kell működésbe hoznia, a gondolkodást kell fejlesztenie, a nyelvérzékét kell táplálnia, megszilárdítania. Legtöbb ismeretet Murádin László is a nyelv múltjából közvetít, főként a szavak és szólások történetéből. Rendszerint egy-egy fogalomkör szavait együtt, egymással összefüggésben elemzi, így alkalma van bemutatnia a szóalko-

tás és szóteremtés különféle módjait (pl. a köznevesülést, a szócsonkítást, a szóelvonást, a szóhasadást stb.), valamint a szókölcsonzás nyelvhelyességi szempontból is változatos problémakörét. A kötet végén kaptak helyet az olvasók körében mindig népszerű névtani cikkek.

A szűkebb értelemben vett nyelvhelyességi írásokat elsősorban az teszi érdekessé és értékké, hogy a nyelvhasználat reális, égető kérdéseit elemzik. Így az idegen szavakat nem a megszokott sterilitással és elutasító purizmussal tárgyalja Murádin, hanem a hazai kétnyelvűség és kevertnyelvűség tükrében, a szóhasználat finomabb árnyalatait a regionális köznyelv és a nyelvjárások viszonylatában. Több példával jellemzi a hazai köznyelv regionalitását: a sajátos kölcsönzéseken kívül pl. a *kap*, *talál*, *lel* jelentésmegoszlásával, olyan hibás tükörszavakkal, mint a *régiség*, újabb szavak hiányával (*háztáji föld*, *művezető* stb.), aztán a rossz kiejtéssel, amelyet a nyelvjárások negatív hatása és a kevertnyelvűség egyaránt befolyásol. Nem hiszem azonban, hogy a köznyelvi kiejtés romlását a nyelvjárásiasság „leküzdésével” lehetne megakadályozni. Egyébként is zavar, hogy éppen Murádin László, nyelvjárásaink legjobb ismerője, „legtapintatosabb” nyelvművelőnk írja a következőket: „A nyelvjárásiasság leküzdése... nemcsak azt jelenti, hogy a beszélő ne ejtse az irodalmi nyelvtől eltérő, más minőségű hangot..., hanem azt is, hogy a kiejtett jelek hangszíne se térjen el a szokásostól.” Véleményem szerint a köznyelvi norma és a nyelvjárás eltéréseit *tudatosítani* kell, a köznyelvben pedig – éppen a kiejtésben – el lehet fogadni a táji változatosságot, pl. az *e* – *é* változatosságát vagy az enyhébb diftongusokat mindenképpen. Emlékeztetőül hadd idézzem József Attilát, aki egy vita hevében némi túlzással ugyan, de ezt írta le: „... a nép nyelve is mennyivel színesebb, gazdagabb az úgynevezett irodalmi nyelvnél, amely amannak csupán egyszerűsített és részben tönkretett változata”. Nem kell idealizálni a népnyelvet, de érték, színesség tekintetében több nyelvjárásunk valóban fölül-

múlja a romlás és a bomlás riasztó tüneteit mutató köznyelvünket vagy a hivatalos nyelvet.

A mai nyelvművelés toleranciája, higgadt hangja, mérlegelő álláspontja nem jelenti, nem jelentheti azt, hogy elnézőbbek legyünk a hibás nyelvi formákkal, a nyelvi romlással, a nyelvi műveletlenséggel szemben. Murádin László is ennek megfelelően rendszerint határozott, bár talán nem elég szigorú minden esetben, legalábbis a megfogalmazásban nem. A *suksüközés*ről, erről az egészen bántó és a műveltebbek körében is egyre inkább terjedő súlyos nyelvi vétségről írja: „bár a nyelvi folyamat sok tekintetben természetes, mégis irodalmi nyelvünk szigorúan ragaszkodik a *-t* végű igék kijelentő és felszólító módjának világos alakbeli megkülönböztetéséhez. Mindenképpen meg kell kísérelnünk tehát visszaszorítását a nem választékos köznyelvben is!” Valóban, szinte minden nyelvi folyamatot meg lehet magyarázni, és ezen az alapon természetesnek minősíteni, de ezt és sok más vétséget a nyelvi műveletlenség feltűnő jelének kell tekinteni, amely megengedhetetlen például a pedagógusok nyelvhasználatában.

Határozottabban és tárgyilagosabban kell szemlélnünk a nyelverózió és az ezzel összefüggő kevertnyelvűség jelenségeit is. A román–magyar nyelvi kölcsönhatás több száz éves folyamat, ennek eredménye a mindkét nyelvben meglévő nagyszámú kölcsönszó és a napjainkban kiterjedtté vált spontán és művelt kétnyelvűség is. A nyelvi kölcsönhatás természetes folyamat, a vele összefüggő kétnyelvűség társadalmi szükségszerűség, amely az egyén nyelvi kultúráját is gazdagítja, nyelvi szocializációját szolgálja. A kevertnyelvűség azonban, amelynek több megnyilvánulását tárgyalja Murádin László, a beszélő nyelvi inkompetenciáját jelzi, és a két nyelv változását is negatívan érinti. A kevertnyelvűség eredményeként mindkét nyelvben jelenhetnek meg helytelen szerkezetek, hibás fordítások stb. Murádin ezeket a jelenségeket sem kerüli meg, szakmailag kifogástalanul tárgyalja őket, de néha mintha óvakodnék annak

tárgyilagos jelzésétől, hogy ez vagy az a hibás szóhasználat fordítás a románból. (Pl. a *masszív*, a *régiség* vagy a *mester* esetében „más nyelvű szövegek“ hatására hivatkozik.)

Ennél általánosabb érvennyel is ki kell mondanunk, hogy a hazai magyar köznyelvben végbemenő változások többsége semmiképpen nem minősíthető fejlődésnek, java részük a folyamatos nyelvi erózió tendenciájába sorolható. Nyelvünk színváltozása bizony feltűnő sápadtságot mutat. Itt-ott Murádin is utal erre, pl. a *mester* és *művezető* viszonyáról írva: „... a mi regionális köznyelvünk... megreked a már meglévő szavunk, a régi *mester* használatánál, és nem fejleszti szókincsét, nem él nyelvünk újabb, modernebb elemével, a *művezető* szóval. Elég baj!” (36. l.). A nyelvi romlás fő okának én a nyelvi funkciók leszűkülését tartom. A nyelv társadalmi vagy kommunikációs szerepének tartós szűkülése ugyanis nemcsak az illető közösség vagy beszélő egyén nyelvi frusztrációját eredményezheti, hanem az adott nyelv szegényedését, esetenként folyamatos erózióját is.

A nyelv reális gondjai mindannyiunkat, így engem is mélyen érintenek. Talán ezért nem vagyok elragadtatva a steril nyelv-művelő írások időnkénti dömpingjétől, és ugyanezért örülök most Murádin László könyvének. Legjobb, legérzékenyebb nyelv-művelőnk, ezt bizonyítja a kötet. Nem várhatjuk ugyan tőle azt a csodát, hogy olvasói egyik napról a másikra helyesebben, szebben beszéljenek, de azt igen, hogy oszlassa a közönyt, csökkentse a bizonytalanságot, tudatosítsa a gondokat, növelje a felelősséget a nyelv ügyében.

Van-e nyelvstratégiánk?

Nem kétséges, hogy a század- és ezredfordulónak ösztönző, figyelmeztető hatása van mind az egyes emberre, mind a szaktudományok művelőire. De mintha maga a nyelv is intenzívebben élné át ezt a korszakot, nyilván azzal összefüggésben, hogy a nyelvhasználat társadalmi környezete és a közlés technikája, hatékonysága változik meg gyökeresen. Mi itt a Kárpát-medencében mindezt közvetlenebbül érzékeljük akár a saját nyelvi környezetünkben, akár a nyelvi jelenségek és a nyelvi mozgás megítélésében. Gyakoribb a visszatekintés az elmúló századra, a tudománytörténeti értékelés, a tanulságok összegezése, és mindez többnyire a jövőre való tekintettel történik. Olyanok is felelősnek érzik magukat valamely szakterület kutatóiként, akik más, nyugodtabb korban valószínűleg nem lépnék át a tárgyilagos elemzés határát.

Balázs Géza *Magyar nyelv kultúra az ezredfordulón* című kötetében publikált tanulmányai ennek a változó, nyugtalanító ezredvégi évtizednek a nyelvi és szakmai hangulatát tükrözik. A jelen lázas évtizedében, 1994 és 1998 között íródtak. A kötet számára készült nyitó és záró tanulmány a nyelvtudomány aktuális problematikáját, belső tagolódását és kiterjedését, kapcsolatait, illetve lehetőségeit, nyelvi tervezésbeli tennivalóit tekinti át. Az első tanulmány (*Külső nyelvészet: kilépés a nyelvészetből, avagy a nyelvészet újramegtalálása?*) alapvető tanulsága a 20. század második felében végbement nyitás, a belső nyelvészet mítoszának feladása azzal, hogy a funkcionalitás, a nyelv mint jelrendszer, a közlési folyamat, a nyelvhasználat és annak társadalmi környezete „külső” nyelvészetként vagy akár alkalmazott nyelvészetként elfogadottá, sőt fontossá vált a nyelvészet számára. A szerző több vonatkozását tárgyalja az informatikai forradalom nyelvi hatásának, annak, hogy a kommunikáció teljesen megváltozott rendszerében hogyan változik a nyelv

helye és szerepe, és ezzel párhuzamosan hogyan tágul a nyelvészet problematikája a szemiotika és a kommunikációelmélet irányába. A szakterület belső tagolódása, „az utak“ elágazódása a jelek tudománya, a szövegek tudománya, a kognitív tudományok, a környezettudományok (ökolingvisztika) felé vezetett. Fontos az a megállapítás is, hogy ezek nem egymást követő útszakaszok, nem szukcesszív „irányzatok“, amint korábban tűnt, hanem párhuzamosságok az antropológiai nyelvészet keretén belül.

A közelmúlt legtöbb szakmai vitája a nyelvstratégia körül zajlott, pontosabban a szakszerű, elfogulatlan diagnózis és a célravezető, reális terápia megítélése váltott ki indulatos vitákat. (Ezeknek a polémiáknak az anyagát gyűjtötte egybe az Osiris Kiadó *Nyelvmentés vagy nyelvárulás?* című friss kötete.) Ezt a kérdéskört tárgyalja és a polémia témáit veszi sorra a szerző a záró tanulmányban (*Hatóerők a nyelvstratégiában. A magyar nyelvstratégia /nyelvművelés/ mozgatórugói*). Az alapvető kérdésekben kifejtett véleménye a határozott igenlés a tagadással szemben: oda kell figyelni arra, ami a nyelvben történik, ebbe tudatosan be kell, és be lehet avatkozni, hogy van létjogosultsága a nyelvművelésnek mint alkalmazott nyelvészeti diszciplínának, hogy fontos a nyelvi műveltség iskolai megalapozása, hogy a kutatási területek és célok alapján igenis elkülönülnek a nemzeti stúdiumok. Ezek az igenlő válaszok alapozzák meg azt a cselekvésközpontú felfogást, amely a nyelvstratégiában válik igazán funkcionálissá. Ebben a nyelvstratégiában talán csak az hiányolható némi kisebbségi túlérzékenységgel, hogy miközben a szerző figyelembe veszi a nyelv alkatát, a társadalom nyelvszemléletét, a nyelvművelés hagyományait, nincs kellőképpen tekintettel a magyar nyelv helyzetére, státusára, valamint a nyelvi folyamatok mozgási irányára. A lényeg azonban a szerző pozitív válasza és cselekvőkészsége. Ez azért is fontos, mert egyébként úgy tűnhetnék, a szakmai polémiák csupán az ok nélkül aggodalmaskodó öregek és a tájéko-

zott, józan fiatalok, konzervatívok és modernnek, nemzetiek és kozmopoliták véleménykülönbségét tükrözik.

Nyelvpolitikai kérdésekkel foglalkozó dolgozataiban fontos a szerzőnek az a következtetése, hogy a nyelvi tervezésben nem lehet megkerülni a politikát, sőt azt mondhatjuk, hogy az ún. státustervezés jórészt a nyelvpolitika része, tehát bármennyire kívánatos volna is, steril nyelvi tervezést nem lehet művelni. Hasonlóképpen Erdélyben is igen aktuális az anyanyelv iskolai státusát erősítő *A nyelvtan jó!* című tanulmány bátorító hangvétele, amely axiómaként fogalmazza meg, hogy „a nyelvi ismeret minden további ismeret alapja”. Ezt különösen azok figyelmébe ajánlom, akik a kisebbségi anyanyelvű oktatást is hivatovább az anyanyelv nélkül képzelik el.

Két további témának eddig is közismerten Balázs Géza volt a legszorgalmasabb és talán legeredményesebb művelője. Az egyik a média nyelvhasználata, a tömegtájékoztatás nyelvi hatása, a másik a századvég informatikai forradalmának nyelvi lecsapódása. Az előbbiben jól érzékeli a tömegtájékoztatásnak a rossz vagy jó nyelvi mintaként a konvergenciában játszott szerepét, a média egységesítő nyelvi hatását ugyanis nem lehet kétségbe vonni. A helyzet azonban ennél jóval bonyolultabb. Jelen van ebben a média nemkívánatos nivelláló hatása, a szerzőtől többször is említett turbónyelv, de a gépi úton sokszorosított, a szinkronnal terjedő konzervnyelv is. A reklámnyelv pedig modern ritualizált szövegeivel a ritualizált folklórszövegek szerepét veszi át, a gyerekek memóriájába már ez vésődik be, nem a mondóka vagy a népdal.

Sok nyilvánvaló jele van annak, hogy az ezredvégi évtized a nyelv spontán burjánzását indította el több területen: a közgazdaság, a pénzügy, a média, az informatika és több más, szak- és tudományterület terminológiájában. Ez az a terület, amely igényli a beavatkozást, az egységesítést, az „anyanyelvvé tettelt”, azaz a modernizációt, a magyar nyelv modern intellektualizációját. A szerző különösen az informatika, a digitális nyelv-

újítás kérdéseinek jó ismerője. Felismeri, és jelzi a kreativitás új lehetőségeit, azt is, hogy nem csupán terminológiáról van szó, hanem a szövegek jellegét is meghatározó szövegalkotási technikáról. Ennek egyik vetülete a „locsogás“, a megnövekedett redundancia, a másik a szövegépítkezés szimultán lehetősége, a visszatérés, a rekurzivitás, az átírás lehetősége, amely működésében lazítja a nyelv merev linearitását.

Jellegzetesen olyan témákról van tehát szó Balázs Géza kötetében, amelyek aktualitásuk és interdiszciplináris voltuk miatt így vagy úgy mindenkit foglalkoztatnak. A nyelvstratégia pedig akár sorsunkat meghatározó kérdésnek is tekinthető ebben az átalakuló világban.

A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)

A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén című szociolingvisztikai körkép első köteteként jelent meg a magyar nyelv kárpátaljai helyzetét bemutató monografikus tanulmány Csernicskó István tollából. A sorozatszerkesztő Kontra Miklós a magyar nyelv külső régióira irányuló vizsgálat megtervezője és irányítója is egyben. Az első kötethez írt Előszavában méltán kárhóztatja a kisebbségi nyelvhasználat tekintetében tapasztalható tájékozatlanságot, az akár jóindulatú elfogultságot vagy előítéletet, amelyek mind a korábbi tárgyilagos felmérések hiányának a következményei, és amelyek jelentős mértékben megnehezítik az esélyekkel kecsegtető nyelvpolitikát és nyelvi tervezést. Szól arról is, hogy a mostani kutatások megtervezése és módszertani előkészítése az évenként más-más helyszínen megtartott tematikus Élőnyelvi Konferenciákon történt 1993-tól (e konferenciák anyaga rendre megjelent), maga a terepmunka, ill. az egyes kötetek előkészítése és megírása pedig 1996-tól. Az egyes kötetek szerzői olyan nyelvészek, akiknek közvetlen tapasztalatuk van az illető régió nyelvi helyzetéről, jól ismerik az ottani élő nyelvi jelenségeket, többnyire eddigi szakmai munkásságuk is kapcsolódik a témához.

1. Kontra Miklós és a kötet szerzője egyaránt hangsúlyozza, hogy olyan, egységes kérdőívvel, azonos szempontok szerint végzett vizsgálatról van szó, amely egyben az európai kontaktológia és szociolingvisztika szempontjait is érvényesíti. Ez megteremti a magyar régiók és az anyaország nyelvhasználatának összehasonlításának és szintézisének lehetőségét, az adatokat és megállapításokat pedig általánosabb (európai) keretben is értelmezni lehet. A kérdőív hármas tagolódású: 1. a beszélők nyelvi repertoárja, ill. az anyanyelv és a környezeti nyelv hasz-

nálatának aránya, megoszlása; 2. a beszélők attitűdje az egyes nyelvek vonatkozásában; 3. nyelvi, nyelvhasználati jelenségek. A négy településen élő 144 adatközlő arányosan oszlik meg nem, iskolázottság és három reprezentatív korcsoport tekintetében. A négy település pedig négy nyelvi környezettípust képvisel (nem egyszerűen csak településtípust, amint a szerző írja): magyar többségű, ill. kisebbségű város, magyar többségű, ill. kisebbségű falu.

Csernicskó e munka indoklásaként jogosan hivatkozik arra, hogy a korábbi szlavisztikai, dialektológiai és kontaktológiai vizsgálatok nem voltak kellőképpen tekintettel az élőnyelvi és interlingvisztikai jelenségekre. Kérdés, hogy mindez milyen mértékben kérhető számon az egyes szakterületek ungvári vagy budapesti művelőitől, vagy milyen mértékben tulajdonítható a tudománypolitikának, amely tiszteletben tartotta és tartatta az ideológia rögeszméit és a politika olyan tabuját, mint amilyen a nemzeti kisebbségek nyelvi helyzete volt a szovjet gyarmatbirodalom belső körzeteiben vagy külső befolyási övezeteiben.

2. A demográfiai viszonyokat és folyamatokat áttekintő első fejezetben a rendelkezésre álló forrásokhoz képest körültekintő és részletes statisztikai táblázatok Kárpátalja tekintetében is jórészt ugyanazokat a negatív tendenciákat tükrözik, amelyek a magyar kisebbségek 20. századi sorsában általánosak: 1. a magyarság arányának folyamatos csökkenését az 1910-es népszámlálás óta (az 1941-es adatok kivételével, természetesen), 2. a népszaporulat csökkenését, 3. a városi települések demográfiai arányainak a magyarság szempontjából kedvezőtlen átalakulását (a régióban csak Beregszász maradt meg csekély magyar többségűnek), 4. azt, hogy a háborút követő deportálások, a kollektív bűnösség máig élő traumája és az ebből fakadó félelem asszimilációs tényező, 5. a korábban viszonylag összefüggő

magyar településterület bomlását a betelepítések, valamint az elvándorlás és a kivándorlás következtében.

Kárpátalja magyarságának népesedési és földrajzi helyzetében viszonylag kedvező körülmény, hogy a magyar népesség 89%-a a négy határmenti járásban él. (Kár, hogy a településszerkezetet bemutató 1.15-ös táblázatból éppen a mai adatsor hiányzik, ebből lehetne ugyanis pontosabban következtetni településenként, közösségenként a nyelvhasználat jelenlegi nyelv-ökológiai feltételeire.) Noha az elvándorlásnak nyilván éppen ez a fő oka, paradoxálisan a nyelvmegtartás szempontjából előnyösnek tekinthető, hogy a régió urbanizációs és iparosítási szintje viszonylag alacsony, a magyarság ugyanolyan (12–13%-os) arányban él a városi és a falusi településeken; a jellemző településtípus a falu. Ebből következően csekély az asszimilációs hatása a városi lakótelepeknek és a munkatelepeknek.

A másik asszimilációs szinterről, a vegyes házasságokról nincsenek demográfiai adatok. Az átmeneti identitásra, a nyelvcsere folyamatára lehet viszont következtetni az 1989-es népszámlásnak azokból az adataiból, amelyek az anyanyelv és a nemzetiség szétválására utalnak. Mintegy tizenegyezerrel több (166.700) magyar anyanyelvű, mint magyar nemzetiségű (155.711) él Kárpátalján: 4600 magyar anyanyelvű ukrán, 1890 magyar anyanyelvű szlovák stb., a magyar nemzetiségűek közül pedig 3200-nak ukrán, 991-nek orosz az anyanyelve. Összességében ez a magyar népesség mintegy tíz százalékának „átmeneti” identitására, az asszimilációban való „bennelétére” utal, és bizonyára jelentős mértékben összefügg a vegyes házasságokkal, ill. az e házasságokból születő gyerekek „kettős” identitásával.

3. A történelem, a politika, a gazdaság, a vallás tényei mind azt bizonyítják, hogy Kárpátalja múltjában és jelenében is sűrített Kárpát-medence: semmiből nem maradhatott ki, ami itt megtörtént az elmúlt ezerszáz esztendőben. A múlt vonatkozá-

sában mindenképpen figyelmet érdemel az a sokféle migráció, amelynek eredményeképpen a magyar nyelvterületnek ez a csücske egy rendkívül tarka régió részévé vált, a 20. században aztán már nem annyira a népesség mozgása a feltűnő, hanem az országhatároké. A legújabb ilyen változás következtében a magyarok is a szovjet birodalom alattvalóiból egy nemzetállami ambícióktól fűtött független ország, Ukrajna másodrendű polgáraivá váltak.

A magyar közösség jogállása, státusa, amelyet Cserniczkó külön tárgyal, nehezen választható el a magyar nyelv státusától. A korábbi oroszosítást most a hivatalos ukrán nyelv státusának megerősítése váltotta föl. Az ukrán nyelv státusát az alkotmány szentesítette, a nyelvtörvény, az oktatási törvény pedig ennek gyakorlatba ültetését szolgálja. Ukrajna sem kivétel: belső használatra más jogi dokumentumok szolgálnak, és mások a nemzetközi közösség, az anyaország és más szomszédos országok irányába. Ez utóbbiak „... elismerik az Ukrajnában élő nemzeti kisebbségek létét, a kisebbségi jogokat az emberi jogok részének tekintik, a nemzetiségeket államalkotó elemnek tekintik, tiltják a nemzetiségi alapú diszkriminációt; egy dokumentum (a Magyarország és Ukrajna által aláírt Nyilatkozat) nemcsak az egyéni, hanem a kollektív nemzetiségi jogokat is említi.” (61. l.) Ugyanakkor még érvényben van az az 1944-es határozat, amely a magyarok kollektív bűnösségét deklarálja. A kisebbségi politikai törekvések fő célja az autonómia, akár a területi autonómia is, hiszen a magyar falvak többsége összefüggő sávot alkot, egy ilyen önigazgatási rendszer pedig egészen más feltételeket teremthetne a magyar nyelv publikus, sőt hivatalos (azaz: hivatali) használatának.

A nemzetközi ajánlásokkal, amelyeket saját jogi dokumentumaiba Ukrajna is beemelt, több gond is van. Ezek annyira általánosak és vaglyagosak például az oktatás tekintetében, hogy nem képesek korlátozni vagy semlegesíteni a lingvicizmus egészen nyílt formáit sem: „Az Ukrajna által 1997-ben ratifikált, a

nemzetiségi kisebbségek védelméről szóló keretegyezmény 14. cikkelye is csupán az anyanyelv tanulásának jogát biztosítja a kisebbségek számára, az *anyanyelvét tanulhatja vagy anyanyelvén tanulhat* fordulatot használva...” (194) Igen fontos a szerző következő észrevétele, amelyet nagy kár volt jegyzetbe szorítani: „Az egyes államok alkotmányai, törvényei gyakran több jogot biztosítanak a kisebbségek oktatása területén, mint a nemzetközi érvényű dokumentumok... Ez az európai közösségbe ... újonnan belépő államokban élő kisebbségi közösségek számára azzal is járhat, hogy ezek az államok – az európai kisebbségvédelmi normákhoz való igazodásra való hivatkozással – a csatlakozás után kevesebb jogot garantálnak majd a kisebbségek számára, mint korábban. Ukrajna esetében is ez a helyzet állt elő...” (231. l., 90-es jegyzet) Már most számolni kell tehát azzal a paradoxális helyzettel, hogy a nemzeti közösségeknek nemcsak saját országuk többségi nemzetének lingvicizmusával és etnicizmusával szemben kell védekezniük, hanem a gyakran ennél is kevesebbet kínáló nemzetközi egyezményekkel és ajánlásokkal szemben is. Mivel pedig mindezek távolról sincsenek tekintettel az egyes közösségek oktatási, művelődési hagyományaira, kötődéseire és főképpen jogos igényeire, belátható időn belül az integráció sem fogja feloldani a feszültségeket. A kisebbségeknek hosszú távú, több lépcsős politikai küzdelemre kell felkészülniük.

A nyelvi konfliktusok abból a nyilvánvaló ellentétből fakadnak, hogy egy *de facto* többnyelvű állam, alkotmányában, törvénykezésében, azaz *de jure* nemzetállamnak tekinti önmagát, és ezt a modellt kényszeríti rá kisebbségeire. A napi konfliktusok az oktatás rendezetlen, bizonytalan helyzetéből is adódnak: soha nem lehet biztosan tudni, melyek az érettségi ukrán nyelvre vonatkozó követelményei, mit és mennyit várnak el az egyetemi felvételin. Az oktatás láthatóan nem a stabil kétnyelvűséget, hanem az óhajtott nyelvcserét szolgálja, mint annyi más közelebbi és távolabbi országban. A Szlovákiából, Romániából jól

ismert „táblaháborúnak”, azaz a helységnévtáblák kétnyelvűsége körüli konfliktusnak Ukrajnában is be kellett következnie.

4. A magyar nyelvű oktatás Ukrajnában a többi régióhoz viszonyítva is nehéz helyzetben van. Az egyik oka ennek a távolabbi múlt, az 1989-et megelőző évtizedek, a másik a közelmúlt, az ukrán nyelv kötelezővé tétele az oktatásban, anélkül, hogy ennek a feltételeit megteremtették volna, vagy hogy legalább az oktatási eszközöket biztosítanák. Itt is a folyamatok érdemelnek figyelmet: az, hogy egyre csökken a magyarok iskolázottsági szintje, hogy alacsony hatékonyságú az oktatás (pl. az általános iskolai végzősöknek mindössze 46%-a tanul tovább középiskolában!). A szakiskolai, szakközépiskolai oktatás anyanyelven szinte elérhetetlen. Sajnos, csak jelzéseket találunk arra, hogy különösen szórványterületen sokan választják az orosz vagy az ukrán nyelven való tanulást. Meglepően szomorú egyezés, hogy Kárpátalján is csak a magyarok 3,7%-ának van felsőfokú végzettsége, akárcsak Erdélyben, és hogy ezzel a 4. helyen állnak a nemzetiségek rangsorában (az erdélyi magyarok a 9. helyen), középiskolai végzettségben pedig az 1. helyen, akárcsak a romániai magyarok.

5. A magyarság vallási megoszlására vonatkozó becslések elnagyoltak és megbízhatatlannak tűnnek: a 30 000 magyar nemzetiségű görög katolikus, a 120 000 református, és a mintegy 65 000 római katolikus, amelynek a becslések szerint 85%-a magyar, összességében jóval többet tesz ki, mint a kárpátaljai magyarság reális összlétszáma. A vallási hovatartozás egyébként e régióban fontos eleme az identitástudatnak, mint ahogy az sem meglepő (Erdélyben is már a húszas-harmincas években az irodalomban és a kisebbségi ideológiában is nyilvánvalóvá válik), hogy a biztonságot, a kötődést már nem az utódállam, nem is az anyaország nyújtja, hanem a szülőföld.

6. A nyelvi tervezés problémaköréből a státustervezés a nyelvpolitika és a kisebbségpolitika területe, a korpusztervezés ezzel részben összefügg, részben független tőle. Minden régióban a földrajzi nevek, különösen a helységnevek használata és használati módja váltott ki ellenkezést, vitát. Csernicskó István is jelzi, mennyire hiányzik a teljes kodifikált helységnévjegyzék, amelyet első szinten a régióban, második szinten az egész magyar nyelvterület vonatkozásában el kell végezni. Nem hiszem azonban, hogy korpusztervezési kérdés vagy egyáltalán kérdés az, hogy „Helyes-e a magyar elnevezés használata azoknak a községeknek az esetében, ahol nem él magyar lakosság, vagy száma elenyészően kicsi?“, vagy az: „Ha egyes helységnevekhez járulhat bel- és külviszonyrag ..., melyik változatot kell támogatni?“ (143. l.). Az első kérdésre, gondolom, egyértelműen az a válasz adható, hogy ha van magyar neve az illető településnek, annak használata nem függhet attól, milyen nyelvűek lakják vagy nem lakják a települést. A másik kérdésben pedig csak az lehet a döntő, hogy a helybeliek nyelvhasználatában melyik változat a megszokott.

Vitathatónak tartom a szerző álláspontját és gyakorlatát az ukrainai településnevek használatában (átírásában). Két ellenvetése van az Anyanyelvápolók Szövetsége 1996-os javaslatával szemben, amely azt mondta, hogy „egységesen a Magyarországon használatos írásformákhoz kellene igazodni“, ami azt jelenti, hogy „mindig a név orosz változatát írjuk át, nem az ukránt“ (idézi Csernicskó a 144. lapon). Ez az álláspont, mondja Csernicskó, nem felel meg az ukrainai nyelvtörvény előírásainak, de a Magyar Földrajzinév-bizottság 1992-es határozatának sem. Véleményem szerint az ukrainai nyelvtörvény csak ajánlásokat fogalmazhat meg, de nem írhatja elő a magyar vagy a román nyelvbeli írásmódot (nem is látom semmi jelét annak, hogy a románok ne ugyanúgy írják *Cernăuți*-ot, mint korábban). A Földrajzinév-bizottság határozatának pontos szövegét sem ismerem. Az ismert történelmi városnevek írásában ma-

gam is megszívlelendőnek tartom viszont az egység szempontját (tehát, hogy régiótól függetlenül egységes legyen a magyar írásmód) és a hagyomány vagy a folytonosság kritériumát. Mert, ha nem csalódom, a földrajzi név fő funkciója az egyértelmű azonosítás. A *Csernovci*, *Csernyivci*, *Csernovic* változatokban még csak el lehet igazodni, gyerekeinknek és unokáinknak azonban már gondjuk lehet, hogy a *Lviv*, *Lvov*, *Lemberg* nevek mögött ugyanazt a települést lássák.

7. A kétnyelvűség fogalmát, a régió két- és többnyelvűségét körültekintően tárgyalja a szerző, a kérdésre vonatkozó szakirodalmat, mint a kötet más részeiben is, célszerűen idézi és hasznosítja. A kollektív kétnyelvűség tekintetében viszont mégis mintha túlbecsülné az elméletet, a deduktív megközelítést. Mind az 1989-es népszámlásnak a szerzőtől idézett adatai, mind a friss kérdőíves felmérés adatai világosan bizonyítják, hogy bár a magyar–ukrán vagy a magyar–orosz kétnyelvűség közösséginek tekinthető, elég jelentős számban vannak olyanok, akik csak a magyar nyelvet ismerik (a népszámlálás 46%-ról szól, l. a 29. lapot, a kérdőíves felmérés ennél árnyaltabban, jóval alacsonyabb arányról szól, a 174–175. lapon). „A kárpátaljai magyarságot mint közösséget kétnyelvűnek tekintem, írja a szerző, *amelynek tagjai ilyen vagy olyan fokon kétnyelvűek*. A helyi magyar nyelvészeti hagyomány ezzel szemben a magyar többségű településeken élő magyarokat egynyelvűnek tekinti.” (199. l., kiemelés tőlem, P. J.). Ennek a vizsgálatnak az eredményeként az sem releváns, hogy elméleti meggondolásból kiket tekint vagy nem tekint kétnyelvűnek a szerző, és az sem, hogy mi az álláspontja „a nyelvészeti hagyomány”-nak, a kérdés az, vannak-e és milyen arányban egynyelvűek a kárpátaljai magyarság körében (amely persze „fertőzött” egynyelvűség, Fülei-Szántó Endre terminusával).

Hiányolható a kollektív kétnyelvűség dinamikusabb megközelítése, a kölcsönösség („szimmetria”) szempontjának figyel-

men kívül hagyása, a családi kétnyelvűség elemzése. A dinamikus megközelítésen a kétnyelvűség mozgását értem: a kétnyelvűsödést, a dominancia-viszonyok változását (pl. iskolázottsággal, generációs alapon stb.). Nagyon kevés szó esik a kétnyelvűség kölcsönös voltáról vagy egyoldalúságáról, arról, hogy az ukránok, ruszinok, románok, oroszok milyen mértékben, arányban beszélnek magyarul, ez lehet a magyar nyelv korábbi státusának maradványa, de jele lehet a nyelv mai presztízsének vagy a presztízs teljes hiányának. A családi kétnyelvűség vizsgálati témaként is nehéz, minden régióban homály fedti, a népszámlálási adatok azonban arra utalnak, hogy jelentős mértékben ez is a nyelvcsere irányába hat.

8. Azt hiszem, a szakmabelieken kívül maguk a kárpátaljaiak (kisebbségpolitikusok, értelmiségiek, pedagógusok) tudják igazán értékelni Csernicskó István munkáját. A megértést, a szakmai fejtegetések követését jelentős mértékben segíti a következetes műszóhasználat, néhol csupán a túlzottan is sok hivatkozás akasztja meg a gondolatmenetet. A megfelelő magyar terminológia kialakítása sem volt zökkenőmentes az elmúlt időszakban, és ez néha ma is zavaróan hat. A megfelelő részek elolvasása után sem egészen világos, miben különbözik a *kárpátaljai magyar standard* (206. l.) a *kárpátaljai magyar köznyelvtől* (205. l.). Viszonylag sok vajúdas előzte meg a *kisebbségi anyanyelvváltozat* terminust is, amelyről magam azt hittem, végleg átvette a helyét a *magyar nyelv állami változatai* vagy a *kétnyelvű anyanyelvváltozat* terminusnak. Lehet, hogy ezek csupán a filológiai hitelesség okán jelennek meg a Csernicskó szövegében.

9. A legnehezebb és a legkockázatosabb a vizsgálatokból összegezhető prognózis. Az elmúlt évek fejleményei a szerző megítélése szerint talán több pozitív, biztató elemet tartalmaznak, mint lehangolót. A kisebbség általános helyzete és az anya-

nyelv helyzete is ellentmondásos, a demográfiai és a nyelvi folyamatok is egyelőre inkább negatív irányúak. Noha éppen a nyelvi folyamatokat értékeli úgy a szerző: „A kárpátaljai magyarság körében a magyar-domináns kétnyelvűség a jellemző, a közösséget a közeljövőben nem fenyegeti a nyelvcsere veszélye.” Ez mindenképpen biztató előrejelzés. A kérdés csupán az: a közösség minden tagjára, minden kisebb csoportjára egyformán érvényes-e? A nyelvcsere ugyanis, mint számtalan példa mutatja, nem egyszerre, hanem foszló részeiben morzsolja föl a közösséget. Remélhetőleg a kárpátaljai magyar közösség mégis megmaradhat mind nyelvében, mind teljes magyar identitásában.

Láttelel a szórványhelyzet nyelvi következményeiről

A szociológiai vagy más természetű felvétel adatainak érvényessége partikuláris, csak az adott hely, közösség, időpont látteleletét rögzíti. Az adatok időbeli és térbeli viszonyítása azonban mindjárt a jelenségekre és a folyamatokra irányítja a figyelmet. Annak a felmérésnek az adatai, amelyet *Szórványban* című könyvében Tóth Pál Péter dolgoz föl és tár a szakmai közvélemény elé, mindkét irányban lehetővé teszik a viszonyítást, és a szerző él is ezzel a lehetőséggel. Mi, azon túlmenően, hogy értékeljük munkáját, kiemelve megerősítjük feltételesen megfogalmazott következtetéseit, a jelenségek és a folyamatok továbbélését és hatását gyakorlatilag az egész 20. századra kiterjeszthetjük. Legalábbis a magyar nyelv helyzete és mozgása tekintetében nem kétséges, hogy a század második évtizedének végén törés következett be: a korábbi évszázadok konvergencia, felemelkedő, státusban és presztízsből erősödő tendenciái megtörttek, az első világháborút követően egészen napjainkig a divergencia, regresszív folyamatok a meghatározóak. Ennek a több mint nyolc évtizedes folyamatnak egy egészen kritikus időszakát, a bécsi döntést követő háborús éveket, és hevenyen változó zónáját, az észak-erdélyi szórványokat rögzíti a felmérés. Az adatokat időben visszafele viszonyítja a szerző, egészen 1910-ig, előre azonban nem, a cél ugyanis annak feltárása volt: „mi történt egy adott népességgel, amely több mint húsz éven keresztül az addig megszokottól drasztikusan eltérő államhatáron alá került s életét annak érdekeinek kellett alárendelnie.” (48)

A magyar nyelvet érintő alapvető változás abban jelentkezett, hogy Romániában, akárcsak a többi utódállamban, másodlagos, alárendelt státusú nyelvvé vált, funkciói és használati színterei leszűkültek, értéke csökkent, a helyi, regionális változat a nyelvtérlet kodifikációs központjától elszakadt, meg-

gyöngültek a kapcsolatai a nyelv főváltozatával. Mindez a dominánssá vált államnyelvet erősítette. Még ezekben a szórványközösségekben is, amelyekre a felmérés és a szerző elemzése vonatkozik, a két nyelv korábbi, viszonylagos természetes és kölcsönös viszonya (amelyben a mindkét irányú természetes asszimiláció is folyamatosan benne volt), kiegyensúlyozott két nyelvűsége megbomlik, és egyre inkább a külső hatalmi tényezők határozzák meg a másodnyelvi dominanciát, általában a nyelvi folyamatok irányát. Sem azelőtt, sem azóta nem készült ugyan ilyen jellegű felmérés, de az alapvető tendenciák kiolvashatók az azóta végzett népszámlálások adataiból, a pontosan nyomon követhető kisebbségpolitikai és explicit nyelvpolitikai elvekből és gyakorlatból, valamint a kilencvenes években végzett szociolingvisztikai vizsgálatokból és szórványkutatásokból. Mivel a politikában nem szokás nyílt kártyákkal játszani, különösen kisebbségi ügyekben nem, explicit román asszimilációs stratégiáról nem tudunk, kétségtelen viszont, hogy ez alapvető stratégiai célkitűzése minden nemzetállamnak, és ezt a szociolingvisztika a jelenségek mélységét és traumáját eufemizáló műszóval egynyelvű redukcionizmusnak nevezi. Magam ezt a stratégiát a következő kulcsszavakhoz szoktam kapcsolni: elszigetelés, kiszorítás, szétszórás, elidegenítés, felszámolás.

Most nemcsak fájó empirikus tapasztalatokkal és az időbeli távlattal vagyunk gazdagabbak, hanem az értelmezési lehetőségek tekintetében is. A nyelvre gondolok és a nyelvtudományra, arra, hogy a nyelv társadalmi dimenzióját mélységeiben vizsgáló diszciplína, a szociolingvisztika (és a nyelvszociológia, ami nem ugyanaz!) csak az elmúlt húsz-harminc esztendőben dolgozta ki a maga kategóriarendszerét, terminológiáját, kutatási módszereit és értelmezési szempontjait. Azt tehát, amit ma tudunk szakmai vonatkozásban, nem kérhetjük számon egy hat évtizeddel ezelőtti, különleges kontextusban, sajátos (nem tudományos) céllal készült felméréstől. Az ugyanis valóban nem lehet kétség, amint a szerző is véli, hogy „a vizsgálat mögött

a korabeli magyar közigazgatás akarata húzódnak meg.” (39) És ez talán nem annak tulajdonítható elsősorban, hogy hiányzott a szakmai háttér (kutatók, kutatóintézetek), hiszen intenzív falukutatás folyt, az Erdélyi Tudományos Intézet nagyszabású, terepmunkával együttjáró munkálatokat valósított meg (elég a nyelvföldrajzra vagy a helynévkutatásra utalnom), az EME-nek és az egyetemnek is voltak erre mozgósítható szellemi erői. Egyszerűen az egész programnak államigazgatási, és nem tudományos céljai voltak. Azt mindenképpen méltányolnunk kell, hogy a korabeli felfűtött ideológia és háborús helyzet ellenére a felmérés tárgyilagos és szakszerű volt.

A *Családlap* a nyelvire vonatkozóan a szülőkről a következő adatokat kéri: anyanyelv, a családban beszélt nyelv, írás-olvasás magyar nyelven, román nyelven; a nagyszülők és a gyermekek esetében a kérdés az otthon beszélt nyelvire korlátozódik. Ezt azért kell hiányolnunk, mert az identitás releváns eleme nem annyira az otthon beszélt nyelv, mint az anyanyelv, a kötődés lazulását is elősorban azon lehet érzékelni. Az *Utasítás* ehhez csak annyit fűz hozzá: „Az anyanyelv rovatnál a mai helyzetnek megfelelő adat írandó be.” (215) Ezt bizonyára úgy kellett akkor is érteni: azt a nyelvet, amelyet anyanyelvükként a szülők megjelelölnek.

Az *anyanyelv* köznapi értelmezésében a kifejezés által is sugallt érzelmi kötődés és szimbolikus érték a meghatározó, és az, amit az ÉKsz. így fogalmaz meg: „az a ny., amelyet az ember gyermekkorában (elsőként) tanult meg, s amelyet rendsz. legjobban és legszívesebben beszél”. A szakmai értelmezés szerint az anyanyelv meghatározásában a következő kritériumok játszanak szerepet: az eredet, azaz, hogy a beszélő ezt tanulta meg először; aztán a belső és a külső identifikálás, azaz, hogy a beszélő ezzel a nyelvvel azonosul, ill., hogy született beszélőként mások ezzel azonosítják; a kompetencia, azaz, hogy ezt a nyelvet ismeri a legjobban, és a funkció: azaz, hogy ezt használja a legtöbbet. A kétnyelvűségben ezt nevezik 1. nyelvnek. Az adat-

felvétel értelmezésében bizonyára az identifikálásnak (az anyanyelv mint identitáselem) és a nyelvnek mint a szülőktől származó örökségnek van meghatározó szerepe. A vegyes családban ez sem olyan egyszerű, ezért vannak szerzők, akik az *apanyelvet* is megkülönböztetik.

Az anyanyelv és a családban beszélt nyelv viszonya a mai szociolingvisztikai vizsgálatokban is nagyon fontos, ennek alapján lehet ugyanis megállapítani a kétnyelvűség típusát, azt, hogy a család és a családot alkotó személyek kétnyelvűségében mi a domináns elem: az anyanyelv vagy már a 2. nyelv, az államnyelv? A nyelvcserere vonatkozó modern vizsgálatokból tudjuk, hogy az anyanyelv használatának szűkülése koncentrikus kommunikációs körökben történik: előbb szorul ki a hivatalos használatból, a közéleti színterekről, a családon kívüli személyekkel (orvossal, kereskedővel stb.) folytatott kommunikációból, de ha már a családon belül is háttérbe szorul, akkor nagyon közel áll ahhoz, hogy teljesen átadja a helyét a 2. nyelvnek, és véglegessé váljék a nyelvcsere. Általánosnak lehet ugyanis tekinteni azt a szabályt, hogy nem kell minden kétnyelvűségnek nyelvcserehez vezetnie, amelyben megmaradhat az anyanyelv domináns szerepe, de minden nyelvcsere kétnyelvűségen át megy végbe. Ennek a folyamatnak kritikus pontja éppen az, amikor az anyanyelv-dominanciájú kétnyelvűség átbillen másodnyelv-dominanciájú kétnyelvűségbe, ennek ún. felcserélő, szubtraktív változatába, amely aztán viszonylag gyorsan vezet el a másodnyelvi egynyelvűségbe. Azaz lezárul a nyelvcsere, a nyelvi asszimiláció.

Akkor még a korábban elkezdődött folyamatok felgyorsulásaként mindez elsősorban a falusi szórványtelepüléseken ment végbe, abban az 1751 és még annál is több faluban, amelyet a felmérés kritériumai szerint szórványnak minősítettek. Jogos volt az a feltevés is, hogy e településeken belül a vegyes családok helyzete kritikusabb, a legújabb román népszámlálás adatai is azt mutatják, hogy a vegyes családokban születő gyerme-

kek 7: 3 arányban a domináns többségi csoporttal azonosulnak. Figyelemre méltó és szintén a mai tapasztalatokkal egybehangzó a felmérésnek az a meglepő adata, hogy a vegyes családok 9,2 százalékának mindkét tagja magyar, 8,8 százalékának pedig mindkét tagja román anyanyelvű volt. Egyik végzős magiszteri hallgatónk nemrég írta le egy aranyosgyéresi magyar család kétnyelvűségét, amely tökéletesen megfelel a vegyes család általános modelljének: a családfő és a már felnőtt fiú gyakorlatilag csak románul beszél, az anya őrzi, és – amikor alkalma van rá — használja az anyanyelvet, felnőtt lányuk pedig ingadozik az anyai örökség és az apai példa között. A felmérés adatai abban is egybevágnak az újabb vizsgálatokkal, hogy több nemzetközi példától eltérően itt Erdélyben a nők ragaszkodnak inkább a nyelvi örökséghez, ők azok, akik a vegyes és a homogén családban is hűségesebbek az anyanyelvhez. A vegyes családokra vonatkozó adatok egyébként bizonytalanabbak és hiányosabbak, és ez is arra utal, hogy a család olyan intim kör, ahová még a hivatalos adatfelvevőknek is nehéz volt bepillantaniuk. Módszertanilag ma is a vegyes család nyelvhasználata a legkényesebb és legnehezebben megközelíthető terület.

Fontos adaléka és bizonyítéka ez a felmérés annak, hogy két évtized alatt fölerősödött, intenzívvé vált a magyar anyanyelvűek kétnyelvűsödése: „A kitapintható alaptendenciát abban lehet megragadni, hogy a magyar családokhoz tartozó gyermekek közül némileg nagyobb arányban beszéltek otthon magyarul vagy románul, mint szüleik. A vegyes családok esetében eltérést lehet kimutatni az apa, az anya és a gyermek által otthon használt nyelv arányaiban. Ennek leglényegesebb összefüggése, hogy az apához viszonyítva nőtt az otthon románul beszélő gyermekek aránya... A gyermekek esetében ... bármilyen összefüggésben vizsgáljuk az adatokat, azt tapasztaljuk, hogy összeségében és családtípusonként (különösen a vegyes családokhoz tartozó gyermekeknél) növekedett az otthon csak románul beszélők aránya, illetve a kétnyelvűek arányának növekedésével

egyértelműen megerősödött a román nyelvismeret.” (93). A románok körében viszont a magyar nyelvismeret már ekkor visszaszorulóban volt. Jellemző pl., hogy a 6. és 7. melléklet adatai szerint (220. l.) Beszterce-Naszód megyében a vizsgált településeken a magyar anyanyelvűek aránya 5,0%-os volt, a magyar nyelvet ismerők aránya 10,5%, a román anyanyelvűek aránya 73,9%, a román nyelvet ismerőké 91,1% (tehát még ebben a konjunkturálisnak tekinthető időszakban is csak a nem magyar anyanyelvűek 5,5%-a tudott magyarul, románul pedig már a nem román anyanyelvűek 17%-a), Kolozs megyében a két adatpár: 14% – 22%, 83% – 94%. Ez a tendencia is folyamatosnak mondható egészen napjainkig: a kisebbségi magyarok kényszerkétnyelvűsége fokozatosan kiterjedt a népesség túlnyomó részére, a velük együttélő románok román–magyar kétnyelvűsége pedig visszaszorult. A kétnyelvűségnek ez az egyoldalúsága és aszimmetriája szintén olyan tényező, amely a nyelvcsereét készíti elő.

Az adatok értéke, hitelessége tekintetében jogosult a szerzőnek az adatok felvételének idejével, körülményeivel kapcsolatos aggodalma: „... a vizsgálat kezdete, az adatok felvétele mintegy másfél évvel az észak-erdélyi területek visszacsatolása után kezdődött, s így az újabb hatalomváltás részben tudatosan, részben pedig tudattalanul, szinte automatikusan befolyásolhatta a megkérdezettek válaszait. Közismert ugyanis, hogy az emberek döntő többsége általában nem szeret konfliktusba kerülni a hatalommal, ennek következtében egy részük, az éppen egzisztáló rezsim természetének és elvárásainak megfelelően, ez esetben is elsősorban vagy magyarnak, vagy romának tekintette önmagát.” A helyzet alapján ilyen esetben a korábbi asszimilációt megtörő erőteljes disszimiláció várható. A 20. században többször lehattünk tanúi annak, hogy a politikai konjunktúrától vagy dekonjunktúrától függően egyik évről a másikra százazrekkel nőtt vagy apadt a külső régiók magyarsága. Ilyen, a helyzethez alkalmazkodó, disszimilációs tendenciát a

második nemzedéknél, azaz a szülőknél lehet tetten érni: „Az adatok azt mutatják, hogy a második nemzedék körében, szülei nemzedékéhez viszonyítva, egyrészt nőtt a magyarul beszélők aránya, másrészt pedig csökkent azoké, akik otthon románul beszéltek. Növekedett még azoknak az aránya is, akik magyarul és románul is beszéltek otthon, azaz a kétnyelvűség elterjedésével a vizsgálatban érintett második nemzedék körében nőtt a román nyelvismeret.” (91)

A legújabb népszámlálási adatok alapján igazolni lehet, hogy nagyon sok szórványtelepülésen a magyar nyelvnek az adatokból megjósolható végzete beteljesült, a nyelvcseré lezárult. Bizonyára vállalkozni fog rá valaki, hogy településenként elvégezze ezt a munkát. Magam csak olyan Kolozs megyei példákat említetek, amelyeket közvetlenül, a helyszínről ismerek. Sárd 1941-ben megszámolt 40 magyar anyanyelvű lakosából már egy sincs, csak a falu református romtemploma és a mai román lakosság teljesen magyar személyneve- és a falu földrajzi névanyaga jelzi a múltat, de hiába keressük a szomszéd Nádaszentmihály 26, Szentpál 27, Pusztatopa 42 magyar anyanyelvű beszélőjét is, tíz alá apadt Csucsá akkor még 292-es lélekszámú magyar anyanyelvű közössége, nincs magyar lakosa Derétének, Pányiknak és több más, Kalotaszeg környéki településnek.

Mindez mégis úgy tekinthető, mint jóval korábban elkezdődött történelmi folyamatok felgyorsulása és lezárulása. Mint Egyed Ákos írja *Szórványmagyarságunk kialakulásának történelmi hátteréhez* című dolgozatában, ebben a folyamatban nemcsak a pusztulás és a betelepítés külső tényezői játszottak közre, hanem olyan belső tényezők is éppen a Mezőségen, mint a magyar jobbágyság elrománosodása: „Abban a rendi világban ugyanis, amely Erdélyben is kialakult, ... a jobbágysors a különböző etnikumú jobbágyságok közt szolidaritást fejlesztett ki ..., a többségi közösséghez kezdett idomulni több helyen is a szórványban élő magyar jobbágyság. Erre a legmeggyőzőbb példát az

aranyosszéki jobbággyá degradált székelyek áthasonulása szolgáltatója. Mohács, Hidas, Örményes, Csákó székely lakóit Bethlen Gábor azért vetette jobbágysorba, mert megszöktek a hadból, s ez a színmagyar lakosság jobbágyként rövidesen elrománosodott." (*Jelen és jövő a szórványkutatásban*. Szerk. Bodó Barna. Temesvár, 1996. 12.)

A század közepén, különösen a hatvanas-hetvenes években aztán az erdélyi nagyvárosok váltak az asszimilációs stratégia színtereivé és áldozataivá. Ezt megtévesztően urbanizációnak szokták nevezni, holott inkább a városok ruralizációja ment végbe, az arányaiban háttérbe szorult városi magyar népesség legnagyobb része lakótelepi szórványhelyzetbe kényszerült, heterogén (gyökértelen) szórványok alakultak ki az ipartelepeken, bányavidékeken. Az elmúlt évtizedben és napjainkban már itt a legintenzívebb a nyelvcseré, miközben folytatódik néhány nagy régió szórványosodása és vergődése.

Elméletben és adatokban, a Tóth Pál Péter munkájának köszönhetően is, egyre többet tudunk a szórványok múltjáról és jelenéről. De továbbra is aggasztóan keveset teszünk azért, hogy meentsük, ami menthető.

KÉT INTERJÚ

Anyanyelvi szorongások

A magyar nyelv és a magyar népi kultúra mindenese – így jellemezted egyszer magad. Több mint másfél évtizede általános nyelvészetet és etnológiát tanítasz Kolozsvárott az egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Karán. Nyelvjáráskutatóként és néprajzi gyűjtőként indultál el a pályán, számos tanulmányod, sőt köteteid jelentek meg ebből a tárgykörből, téged mégis nyelvészként és kiváló pedagógusként tart számon a szakma és a közvélemény. Most én is a nyelvtudóستól kérdezem: Lehet-e beteg egy közösség nyelve?

Valamikor 1990 januárjában azt írtam le gyors diagnózis-ként, hogy nyelvünk olyan, mint egy égési sebekkel borított eleven test, megtoldva azzal a figyelmeztetéssel, hogy míg sebei hegednek, nagyon félve, óvatosan kell bánnunk vele. A kérdés sugallja a tömör, metaforikus választ, bár egyáltalán nem újkeletű a nyelvelméletben sem az a szemlélet, amely a nyelvet élő szervezetnek tekinti. Ez még abban a múlt századi eszmekörben fogant, amely az élőlényekhez hasonlóan némely társadalmi intézményt is a születés és az elmúlás mezsgyéi közé helyezett el. Századunkban szintén felbukkan ez a biológista szemlélet. Most azonban az az ismert szenzációs tudományos felfedezés áll mögötte, hogy az életet átörökítő genetikai kód analóg felépítésű a kultúrát átörökítő verbális kóddal. A nyelvben is, akárcsak a genetikai kódban, az állandóság és a változathozatalosság ugyanabban a struktúrában rejlik, a szavak kombinációs és permutációs lehetősége, akárcsak a kodonoké, végtelen, így nincs akadálya sem új nyelvek kialakulásának, sem az individualizációnak. A genetikai kód programjában, mint tudjuk, nem csupán az egyed születése, szaporodása, élettevékenysége szerepel, hanem a pusztulása is. Magában a nyelvi rendszerben nem tudunk olyan belső tényezőről, amely a nyelv pusztulását

idézne elő. Nem lehet azt mondani, hogy a nyelvek kihalása természetes vagy éppen természeti folyamat. Ennek mindig külső, környezeti okai vannak. Ám ha nem ezt a szélsőséges veszélyhelyzetet tekintjük, hanem a nyelvi erózió jelenségeit, a nyelvi romlás tüneteit, ezek szintén olyan „betegségek”, amelyek környezeti hatásokra vezethetők vissza. A „környezet” persze a nyelv esetében nagyon sok mindent jelent, mivel maga is egyszerre fizikai és fiziológiai jelenség, a pszichikum megnyilvánulása, a szociális magatartás egyik formája stb. Éppen emiatt a nyelv rendkívül sérülékeny, s vele együtt sérülnek az emberek szociális kapcsolata, gondolkodási mechanizmusa.

A romániai magyarság nyelvének vannak-e patológikus tünetei?

Igen. És ezek a tünetek három betegcsoportra utalnak: sorvadásos jellegűekre, keringésiekre és toxikációs eredetűekre. Sorvadni azért sorvad, mert funkcionális mozgásterét leszűkítették, sem normális kommunikációs funkcióit, sem megszokott társadalmi szerepkörét nem töltheti be. A közélet területeiről szinte teljesen kiszorult az elmúlt évtizedekben, sőt az oktatásból is jórészt, holott az oktatás egyszerre jelent nyelvi nevelést, a nyelvbe (főként a köz- és irodalmi nyelvbe) való belenevelést, a gondolkodás fejlesztését a nyelvi struktúrák révén stb.

A nyelv normális működéséhez az is hozzátartozik, hogy természetes állandó kapcsolat legyen belső változatai között. Ha ez nincs meg, azt tekintem én keringési zavarnak. Nálunk nincsenek meg a feltételei a belső változatok szabad fejlődésének, használatának, sem az említett belső mozgásnak. A szaknyelvek elsajátítása, használata erősen korlátozott, és a decemberi fordulat után nyelvi viták is kétségbevonják a magyar szaknyelv elsajátításának szükségességét, sőt jogát is. Hosszú időn át hiányzott a természetes kapcsolat az anyaország és Erdély, valamint az egyes nyelvjáróterületek, nyelvi szigetek között, mivel gyakorlatilag nem volt sem anyanyelvű tömegkom-

munikáció, sem anyanyelvű oktatás. Az egyes területek nyelve elszigetelődött egymástól is és a köz- és irodalmi nyelvtől is. A nemzeti nyelvnek mint sztenderd változatnak és mint eszményi belső nyelvtípusnak fontos összekötő, kiegyenlítő szerepe van még akkor is, ha a nyelvjárási határok nem jelentenek kommunikációs akadályt. A magyar sztenderd nem tudta betölteni ezt a szerepét a romániai magyar nyelvjárások esetén, mint ahogy a legkeletibb rész, a moldvai csángó nyelvjárás mindig is kívül esett a köz- és irodalmi nyelv hatókörén. Napjainkban a nemzeti nyelv a tömegkommunikáció leghatékonyabb eszközei révén, a televízió és a rádió révén tölti be ezt a funkcióját. Sajnos, még a székely nyelvjárás keleti sávja is hosszú időn át kívül esett a legfontosabb magyar nyelvű adók hatókörén, a központi televíziók műsorát pedig csak egy viszonylag keskeny sávon lehet nézni a határ innenső oldalán. A romániai magyar nyelvű sajtó pedig, amely az elmúlt évtizedekben megjelent, egyáltalán nem a magyar nyelvet terjesztette, inkább a nyelvi fertőzés forrása volt a maga igénytelenségével, szolgál fordításaival, idegen mondatszerkezeteivel stb. Ezzel el is értünk a bajok harmadik típusához: a toxikációhoz. Mint később részletesebben is utalok rá, nem önmagában a nyelvi hatást, kölcsönhatást kárhoztatom, nem is a természetes kétnyelvűséget, hanem a nyelvi műveltségéből fakadó kevertnyelvűséget, az idegen szavak felesleges átvételét és használatát, az anyanyelvünk szellemétől teljesen idegen fordulatokat, szerkezeteket stb. Ez a fajta toxikáció, a nyelvi műveltség és a nyelvi öntudat hiánya nagyon sokat ártott nyelvünknek, sőt – véleményem szerint – a román nyelvnek is.

Meg lehet-e állapítani azt, hogy Erdély mely területein a leg-egészségesebb a magyar nyelv és hol van a legnagyobb veszélyben? Lehet-e segíteni a gyengélkedőkön?

Ez a „hol?” kérdés valamivel részletezőbb diagnózist igényel, gondolom, abban a tekintetben is, hogy a nyelv melyik

részrendszere van inkább kitéve az erózióknak, és abban is, hogy területileg, földrajzilag hol aggasztóbb a nyelvi romlás. Részletesebben is írtam erről egy meg nem jelent tanulmányban, a *Korunk* környezetvédelemmel foglalkozó évkönyvében, érthető, hogy a nyelvi környezetvédelem tabunak nyilvánított a diktatúra idején. Vannak olyan „környezeti ártalmak“, amelyek általánosak, ehhez járultak nálunk a sajátos helyzetből fakadó negatív hatások. Általnos jelenség a kommunikációs áradatban: az információ mennyiségénél sokkal nagyobb arányban nő a redundancia, az üresjárat, a kommunikációs salak. Az egyén akaratlanul is passzív szenvedőjévé válik annak a manipulált hadjáratnak, amelyet a tömegkommunikáció eszközeivel vívnak, nálunk pedig a tömegkommunikáció másnyelvűsége miatt még inkább kirekesztődött bármilyen párbeszédből. A beszélő egyén egyre inkább magára marad, ritkán szólal meg, és akkor – az általánosan felgyorsult ritmus hatására – ő is hadarva beszél, fél-szavakkal, félig elharapott szavakkal, hanyagul artikulált hangokkal, természetellenes hangsúllyal, hanglejtéssel. Az ilyen jellegű erózió megnyilvánul például abban, hogy különösen a hazai regionális köznyelvben és a nyelvjárások egy részében a gyors beszédtempó már nem képes érzékeltetni az időtartamviszonyokat: a hosszú hangokat a rövidekhez közelíti a kiejtés, megnehezítve ezzel a beszédpercepciót. Ebben is szerepe van a román nyelv hatásának, a kevertnyelvűségnek, a román nyelvben ugyanis az időtartamviszonyoknak nincs jellemzőkülönböztető szerepük.

Mi tartozik még a nyelvi erózió körébe?

Az is, hogy a közlés privát szférájában, de nem csupán intim baráti vagy családi körben, hanem szándékoltan, mások megbotrántkoztatására, a közlés „nyilvános terein“ is gyakoriak az obszcén, trágár szavak, vulgarizmusok. Szomorú az is, hogy van a beszélőknek egy rétege, amely a másik nyelvből is csak a trágár, vulgáris szavak iránt érzékeny. Nagyon sok az olyan ro-

mán beszélő, aki mást nem ismer a magyar nyelvből, mint az obszcén kifejezéseket, és ez mintha még növelné az ilyen elemek gyakoriságát. A közéletben, a hivatalos szférában mintha ennek az ellenkezője lett volna tapasztalható. Ott – akárcsak a végzetes betegségeket elkendőző orvosi szaknyelvben – a mindennapi élet egyszerű, reális tényeit sem volt szokás nevükön nevezni, helyettük megszépítő nyelvi elemek, eufemizmusok uralkodtak el, csillogó, szirupos mázként vonva be mindent. Minden diktatúra kedveli az eufemizmusokat; úgy tűnik, az a rögeszméje, hogy a politikai legitimitás hiányát ezzel a hamis nyelvi legitimációval pótolhatja.

Szintén a diktatúrákra jellemző, hogy egy sajátos belső két-nyelvűség alakul ki az egynyelvűségen belül is. A személyes kommunikáció általában visszaszorul a magánéletbe, a beszélőnek csak itt van bátorsága személyes véleménye kifejtésére, saját érzelmei tolmácsolására, tehát arra, hogy egyéniségével közvetlenül vegyen részt a közlésben. Egyébként inkább társadalmi szerepe szerint beszél. Álarc mögé bújik, és még a magánéletben sem mindig tudja levetni hivatalos szerepei álarcát. Most, a romániai fordulat után sok ilyen álarc hullott le, bár az új politikai szerveződésben rendre megjelennek az új álarcok is, remélhetőleg mégsem tűnik el újra teljesen a valóságos emberi arc és emberi hang sem.

A primitív kultúrákhoz hasonlóan, a letűnt rendszerek mint ha a szómagia bűvkörében éltek volna, abban a hiedelemben, hogy amit felmagasztalunk, az valóban megasztos is, amit pedig elhallgatunk, az nincs is. A mi esetünkben a tabu kettős volt: az egyik az anyanyelv használatának a tabuja, a másik a beszédtemák tabuja. Hogy mi mindenről nem volt szabad beszélni sem románul, sem magyarul, ezt igazán nehéz volna felsorolni. Nincs az a törzsi társadalom, amely tabuk tekintetében versenyezhetne a totalitárius rendszerekkel.

A hazugság nem nyelvi kérdés ugyan, de kétségtelen, hogy az intézményesített hazugság a nyelvet is diszkreditálja, hozzájárul ahhoz, hogy tett és szó között, fogalom és szó között szakadék támadjon. Georg Steiner írja egyik esszéjében: „Hiába a költő szenvedélyes ragaszkodása a személyes igazsághoz, ha nyelve elkoptatott hazugságoktól hemzseg. E válság táplálta Karl Kraus mániákus meggyőződését, hogy a mondat világosságában és tisztaságában rejlik a társadalom végső próbatétele.” Ezen a próbatételen, kétségtelen, minden kommunista rendszer megbukott. De még mindig távol állunk attól, hogy helyreálljon szavaink hitele és mondataink tisztasága.

*A nyelv alapvető funkciói közt tartjuk számon az érzelemki-
fejezést is...*

Az erózió ezt is kikezdte. Pontosabban: már az írás, a modern racionalitás is szűkíti, szegényíti az ember szimultán élményvilágát, érzelmeinek gazdag tartományát. Vértes O. András vizsgálatai szerint nyelvünk újabbkori változásában kimutatható az emotív funkció háttérbe szorulása. Ezzel áll összefüggésben a hanglejtés szürkülése, a ritmus elerőtlenedése, egyhangúvá válása, a zeneiség igényének mellőzése, a gyorsabb beszédtempó. De az érzelemkifejezés nem korlátozódik csupán a nyelv szupraszegmentális sávjára. Fontos eszközei lehetnek például a kicsinyítő, a becéző képzők, a gyakorló igeképzők, a jelentés síkján pedig a szóképek, állandó szókapcsolatok stb. Ha mai köznyelvünket archaikusabb jellegű nyelvjárásainkkal, mondjuk a moldvai csángóval vagy a székellyel vetjük össze, éppen itt a legfeltűnőbb a kontraszt. Ez utóbbiakban, mint a régi nyelvekben is, szinte minden nyelvi elem jelentése konkrétabb, érzelemdúsabb, a képek frissek, elevenek, még ha a tárgyi valóságról szólnak, akkor is tudnak becézni, kicsinyíteni vagy kifakadni, elutasítani. Nem uralkodott el bennük a nyelvi és az emberi közöny langymelege. Mindez persze szervesen egybeépül a kultúra egészével. A régi nyelv vagy az említett nyelvjá-

rások metaforizációs készsége, jelképhasználata szoros összefüggésben áll a kultúra ritualizáló, szimbolizáló jellegével. Nekünk már jóformán nincs is szükségünk kicsinyítő-becéző képzőkre, és sokan közülünk bizonyára mint kuriózumot hallják, ha itt-ott falun kedveskedve tudnak még szólni nemcsak egy gyerekről, de akár egy állatról vagy egy tárgyról is.

És ezzel eljutottunk a másik „hol”? kérdéshez. Ha nyugatról kelet felé haladunk, az erdélyi magyar nyelvjárások a kiejtés, az artikuláció szempontjából úgy távolodnak a köz- és irodalmi nyelvtől, azaz a magyar nyelvi normáktól. És ez nem csupán nyelvjárási örökség, hanem az említett természetes nyelvi kapcsolat hiányának a következménye. Ezzel párhuzamosan, mintegy kontrasztként, szemantikailag, érzelmileg egyre dúsbabbak, egyre gazdagabbak ezek a nyelvjárások. A Mezőségen a legtöredezettebb a nyelvjárás, itt a legbántóbb a kevertnyelvűség (a csángók körében fokozatosan már nyelvi váltás megy végbe). Hasonlóképpen kevert a nyelv a szórványterületeken. Nagy nyelvi romlás ment végbe a székely nyelvjárás keleti peremén, ahová a legutóbbi időkig nem jutott el a magyar rádió hangja sem. Városaink regionális köznyelve is sivár képet mutat.

A nyelvek minőségét, tisztaságát, vitalitását befolyásolja-e az a körülmény, hányan beszélnek? Hogyha kisebb a közösség, nagyobb veszélynek van-e kitéve a nyelve?

Elvileg nem. De fontos a közösség koncepciója, a belső nyelvi kapcsolatok természetessége, a nyelv szabad lélegzése. Itt vannak például a kölcsönzések, illetve ezek közül az idegen szavak, amelyeket a nyelv még nem asszimilált, nem emésztett meg. A felesleges idegen szavak szennyező anyagai bármely nyelvnek. Mégis a nagy világnyelvek számára az ilyen felesleges átvételek sem jelentenek különösebb veszélyt, ezek a nyelvek többnyire nyitottabbak is, könnyen asszimilálnak, rendszerint toleránsabbak a változatok és az újdonságok iránt. A kis

nyelvek beszélői azonban joggal érzékenyebbek az ok nélküli kölcsönzésekkel szemben.

El kell oszlatnunk azonban egy tévhitet. Önmagában a nyelvi keveredés sohasem hoz létre új nyelvet, és sohasem okozhatja nyelvek halálát. Némely szerzőnél lehet olyasmit olvasni, hogy ha egy nyelv nem felel meg a beszélők igényeinek, akkor elhagyják, másra váltják föl. Ez így semmiképpen nem állítható, a nyelvi váltás okát soha nem lehet valamely nyelv tökéletlenségére hárítani. A nemzetközi tekintélyből, a kulturális hagyományból és a beszélők számából adódó nagyfokú egyenlőtlenség ellenére a nyelvek mint szimbolikus jelrendszerek egyenlő értékűek, a szókincs mennyiségi eltéréseitől eltekintve nincsenek közöttük fejlettek és kevésbé fejlettek, tökéletesek és tökéletlenek. Minden nyelv képes biztosítani a társadalmi tapasztalatok folyamatosságát, képes alkalmazkodni a társadalmi-kulturális változtatásokkal kapcsolatos új helyzetekhez. A nyelveknek nem az értékeik különbözőek, hanem helyzetükből fakadó lehetőségeik. Ők mindig hűek maradnak a beszélőikhez, a beszélő közösség nem mindig marad hű a nyelvhez. És ez okozta és okozhatja végül is a nyelvek kihalását. Minél kisebb egy közösség, egy nyelvi közösség, annál tudatosabban kell törődnie a nyelvével, annál hűségesebbnek kell lennie hozzá.

Megítélésed szerint hogyan vészelté át anyanyelvünk a több évtizedes szörnyű elnyomást, a megismétlődő merényletet, melyet a bukott rezsim ember- és léleknyomorító politikája jelentett számára?

Leromlott állapotban, mint mondtam az előbbieken. A diktatúra nyelvi börtönt épített körénk: a hazugság börtönét, az eufemizmusok börtönét, ez nagyjából mindenkire érvényes volt. A szabadság nyelvi szabadsággal kezdődik, a nyelvi álarc levetésével, személyiségünk szabad vállalásával. Ránk azonban más feladat is vár: anyanyelvünket is ki kell hoznunk a tilalmak

börtönéből. Vissza kell adnunk az őt megillető fényt és méltóságot. Meg kell szabadulnunk nyelvi görccseinktől, és meg kell újra rendesen tanulnunk magyarul.

Ahhoz azonban, hogy gátlásainkat levetkőzzük, tisztázni kell anyanyelvünk jogi státusát. Korábbi fonák helyzetére jellemző volt, hogy miközben az alkotmány szavatolta az anyanyelv használatának szabadságát, a valóságban ebből talán csak annyi maradt, hogy ki-ki otthon saját konyhájában magyarul is beszélhetett, vagy netán magyarul is káromkodhatott. Rég kitesékelték a közéletből és a közigazgatásból, néhány éve a tömegkommunikációból, nem beszélhettek magyarul ügyfeleikkel a közalkalmazottak, tilos volt magyarul beszélni a katonaságnál, a börtönökben (félő, hogy ez a helyzet ma is így van). Csonkította a nyelvhasználat jogát és körét a magyar helységnevek használatának tilalma. Az egyetemen az utóbbi öt évben (1985–1990 között) idegen nyelvnek minősítették, nem az idegen nyelvek egyikének, hanem a legutolsó idegen nyelvnek. Sokféle önkínzásaink egyike volt, hogy magyar tanárkollégáink ideológiai vizsgáikon a kötelező román nyelven bizonygatták a nyelvhasználat szabadságát. Még egy jellemző példát említenék saját nyelvi „élményeimből”: 1989 novemberében az akkori dékán azzal a kérdéssel fordul hozzám, hogy magyar szakos hallgatóinkkal készítsünk elő valamilyen műsort, előadást. Emlekeztettem, hogy évek óta nem engedélyeznek semmilyen magyar nyelvű műsort, sem versösszeállítást, sem népdaléneklést, még kevésbé magyar nyelvű színjátszást. Erre ő – nem csekély találékonysággal – azt javasolta, mutassunk be egy pantomim-műsort, Kolozsváron ennek ugyanis nagy hagyománya van. Ez szimbolikus is lehetne: a pantomim mint a romániai magyarok preferált műfaja; komolyan gondolkoztam is rajta, hogy valóban készítsünk egy ilyen előadást, amelyet diákjaink leragasztott szájjal mutathattak volna be.

Mindezt jóhiszeműen úgy is minősíthetnők, hogy a diktatúra túlkapása volt. Reménykedhetnénk abban, hogy visszaáll az alkotmányos rend, de hát eddig sem az alkotmánnyal volt a legnagyobb baj, hanem nyilván azzal, hogy a titkos írott és szóbeli utasítások nagyobb érvénnyel bírtak, mint az ország törvénykönyve...

Az utóbbi években gyakran elhangzó replika volt hivatalos személyek részéről, amikor alkotmányos jogainkra hivatkoztunk: amit szavatol az alkotmány, azt nem engedi meg a párt!

Legyünk persze tárgyilagosak, vegyük tudomásul, hogy a nemzeti államok nyelvpolitikája általában korlátozó jellegű: egy nyelvet a többi nyelv rovására fejleszt, az országon belüli nyelvi kisebbség nem kap automatikusan anyanyelvi nevelést. Emiatt nyelvileg hátrányos helyzetbe kerül az az egyén vagy népcsoport, amelynek nyelve nem hivatalos nyelv, még akkor is, ha kétnyelvű. El szoktuk ismerni, hangsúlyozni is szoktuk, hogy a „kisebbségben” lévő számára hasznos a „többségi” nyelv ismerete. A „többség” azonban – és erre Románia nagyon jó példa – a lojális kétnyelvűséget nem honorálja, a kétnyelvűekkel szemben is intoleráns. Természetes tehát, hogy a most kiépülő anyanyelvi oktatási rendszerben is kötelező a román nyelv. Bizonyára a „többséget” is toleránsabbá tenné velünk szemben, ha bár Erdély területén a magyar nyelv legalább választható idegen nyelv lenne a román iskolákban. (A német mint világnyelv már mindenképpen az.)

Mit lehetne és kellene tenni a moldvai csángóságért, azért, hogy ismét birtokba vegye – teljes ragyogásában – elorzott anyanyelvét?

Ha egyáltalán tenni akarunk valamit értük, ahhoz türelem, tapintat és pontos helyzetfelmérés szükséges. Nem a politikai helyzet alakulása iránti türelemre gondolok most elsősorban, hanem a moldvai magyarok iránti türelemre és tapintatra, ők ugyanis évszázadok óta élnek a megfélemlítettség légkörében,

és ezt csak tetézte az elmúlt három évtized. Mindenkiel szemben bizalmatlanok. Azt hiszem, jó kapcsolatot lehet építeni velük azokkal a fiatalokkal, akiket „tévedésből”, románokként telepítettek át Háromszékre, Csíkba, és akik itt fokozatosan ráébredtek, hogy kik is ők valójában. Ezért van az, hogy a csángók politikai szervezkedése is innen indult.

Alaposabb helyszíni nyelvjárási kutatás több mint három évtizede folyt a moldvai csángók körében. Azóta sok minden megváltozott. A szakirodalomból is tudjuk, hogy a három kisebb tájegység, az északi, a déli és a székelyes csángó egymástól is eltéréseket mutat, és hogy ez utóbbinak vannak szorosabb kapcsolatai a székelységgel. Az elzártabb nyelvi szigetek fokozottabban asszimilálódtak: azt hiszem, tudomásul kell vennünk, hogy több ilyen közösségben a nyelvi váltás visszafordíthatatlan. De ezt csak néhány év türelmi idő döntheti el, amely bizonyára sokuknak alkalmat ad a ráébredésre, hogy katolikus hitükön kívül félig vagy teljesen elfelejtett anyanyelvük is a magyarsághoz köti őket. Most semmiképpen nem lehet és nem is szabad sokkolni őket. Az anyanyelv és az ősi kultúra nagyon sok eleme ott szunnyad még bennük, bizonyára nagyon sokuk számára ismerős és érthető a bukaresti televízió magyar adásának nyelve, a rádió hangja, minden ilyen hatás megfogyanhat, amíg aztán maguk igénylik, hogy írni-olvasni is megtanuljanak. Számunkra is a legfontosabb egyelőre, hogy újra megismerjük őket, nyelvi és egyéb igényeiket, gondjaikat.

Természetes, hogy az együtt élő népek nyelve hat egymásra. Mit kellene tenni azért, hogy a román hatás megmaradjon a természetes keretek között?

A gyanakvó purista személet hajlamos romlást, nyelvi szennyeződést látni mindenben, ami a nyelvek érintkezésével kapcsolatos: a kétnyelvűségben, az átvételekben, a tükörfordításokban stb. Ez mindenképpen túlzás, hiszen nincs természetesebb, mint a nagy közösségek kulturális heterogenitása, egy-

máshoz való kötődése. Vannak ugyan izolált és kevésbé izolált nyelvek és kultúrák, ám egy sincs olyan, amely teljesen légüres térben élne. Nem is volna semmi veszélyesebb, mint az érintkezés hiánya és a tökéletes egyneműség, amely passzív stagnálásra ítélné a nyelvet és a kultúrát. Tagadhatatlan azonban, hogy a külső hatás, amely valóságos kovásza a nyelvi változásnak, eróziós folyamatokat is elindíthat vagy felerősíthet. A mi esetünkben is ez történt.

Kétségtelen, hogy a két- és többnyelvűség nyelvi tudás és műveltség tekintetében az egynyelvűségnél magasabb szintet jelent, ilyen értelemben igaz, hogy ki hány nyelvet beszél, annyi embernek számít. A kevertnyelvűség azonban, amelyet eufemisztikusan nálunk szintén kétnyelvűségnek könyveltek el, az egynyelvűség szintje alatt marad, ez pedig már a nyelvi romlás, a nyelvi veszteség, a nyelvi erózió tünete. Ilyenkor a beszélő anyanyelvi kompetenciája nem éri el azt a szintet, amelyre a mindennapi kommunikációban szüksége volna, ezért minduntalan egy másik nyelv szavait, kifejezéseit kénytelen használni. Ez rendszerint összefügg azzal, hogy a beszélő nem is ismeri anyanyelvének sztenderd változatát, csak annak valamelyik dialektusát. (Van olyan vélemény, hogy nyelvek nem is keveredhetnek, csak nyelvjárások.) A kollektív kevertnyelvűség valóban riasztó tünete a nyelvi romlásnak, hiszen ilyen esetben az anyanyelv vagy az anyanyelvjárás széttöredezik, a nyelvi memória gyengülése miatt szavak, kifejezések hullanak ki belőle, hangképzése is bizonytalan, kevertté válik, az egyéni és a kollektív nyelvérzék szinte megbénul, képtelen újra helyes irányba terelni a nyelvhasználatot.

Hogy mit kellene tenni ennek ellensúlyozására? Biztosítani kell, az anyanyelvi oktatás révén, hogy a legtávolabbi és a legizoláltabb nyelvjárás beszélői is birtokába juthassanak a magyar nemzeti nyelvnek, állandó kontaktusuk legyen ezzel a sztenderd változattal, tehát hogy hatékony legyen az anyanyelvű tö-

megkommunikáció is. Tisztában kell lenni azzal, hogy az egy nyelvűségtől eltérően a kétnyelvűség és a kevertnyelvűség többnyire nem állapot, hanem folyamat, könnyen vezethet el nyelvi változáshoz. E folyamat egyensúlyban tartása nyelvi tudatosságot feltételez, megfelelő nyelvi műveltséget, olyan szellemi többletmunkát, amely értelmiségi munkakörben könnyen megvalósítható, más területeken nehezebben. Ezért mindig több nehézségbe ütközik a kollektív kétnyelvűség fenntartása, mint az egyénié. Az olyan követelmények, mint a tudatosság, a nyelvi hűség, a nyelvi műveltség stb. mindig biztosabban érvényesíthetők önmagunkkal szemben, mint a nyelvi közösség egészével szemben.

Érdekes még felfigyelni arra, hogy olyan közösségek, amelyek már szinte alig tudnak magyarul beszélni, a népzene legarchaikusabb, legtisztább formáit őrzik. A verbális kidolgozottság tekintetében hézagossá, az előrehaladott kevertnyelvűség, sőt néha már a nyelvi váltás jeleit mutató moldvai csángó nyelvjárást, vagy a majdnem hasonló tüneteket mutató mezőségi nyelvjárást mint beszédet mintegy kompenzálja a dalban és a hangszeres muzsikában megvalósuló kommunikáció.

Milyen hiány mutatkozik a magyar nyelv és irodalom tanárokból?

Általánosítanom kell a választ: magyar pedagógusokból nagy a hiány, magyar szakosokból is, de talán nem ez a legégetőbb pillanatnyilag. Leginkább a tanítók hiányoznak, aztán szaktanárok, pontos számadatot nem tudnék mondani, de értesüléseim szerint négy-ötezer magyar nyelvű pedagógus hiányzik. A szaktanárok többsége pedig nem anyanyelvén végezte az egyetemet, a főiskolát, ez szintén rontja a nyelvi színvonalat. A magyar szakosok, még ha a helyükön is állnak, nem tudják ellessúlyozni sem az elemi iskolai oktatás alacsony színvonalát, sem más szakos kollégák esetleges nyelvi hiányait.

Hogy mit lehetne tenni? Az egyik legfontosabb: megállítani a pedagógusok elvándorlását. Nem hatalmi eszközökkel, hanem belső parancsra kellene ennek is megtörténnie. A szaktanároknak most már alkalmuk van hozzájutni a magyar nyelvű szakirodalomhoz, magyarországi nyári tanfolyamokon is részt vehetnek, egymást is segíthetik. Legnehezebb rövid idő alatt pótolni a hiányzó pedagógusokat. Az egyetemi képzés öt évet vesz igénybe, tehát a mostani első évesek csak öt év múlva kerülnek katedrára. A tanítóképzők mostani beiskolázása is csak négy év múlva enyhítheti a már most is kritikus helyzetet. Hatékonyabbak lesznek ebből a szempontból az úgynevezett posztliceális tanítóképzők, amelyeknek két év a képzési ideje. Közben számolni kell három-négy rendkívül nehéz esztendővel, amikor szakképzetlen pedagógusok ezrei tanítanak iskoláinkban. Őket is segíteni kell tanfolyamokkal, szakkönyvekkel, módszertani megbeszélésekkel, minden lehető eszközzel. Szinte a lehetetlennel kell megbirkózni a következő években. Hasonló megfontolásból, hogy ezeket a nehéz éveket átvészeljük, magyar nyelv és irodalom szakon levelező tagozatot indítottunk. Ők tanítani is kezdenek, közben pedig tanulnak, végzik egyetemi tanulmányaikat is. Egyébként nem vagyunk hívei az ilyen „laza” oktatási formáknak, most azonban szinte csak ez kínál gyors megoldást.

Szeretném, ha kifejtenéd véleményed a családok szerepéről és felelősségéről az anyanyelv ápolása, az anyanyelv iránti hűség tekintetében.

Az anyanyelv szeretetét, az anyanyelv iránti hűséget elsősorban a családnak kell kialakítania és ápolnia. Az elmúlt másfél-két évtized azt a hamis tudatot táplálta, hogy az anyanyelvűség akadálya lehet az érvényesülésnek. Már a közömbösség is rendkívül veszélyes, hátha még valaki tehernek, akadálnak érzi az anyanyelvét! Ezzel a mentalitással végleg le kell számolnunk. Semmiképpen nem szabad újra beleesnünk abba a csapdába,

hogy úgy érezzük (amint éreztetni szeretnék velünk): a magyar nyelvűség az valami nyelvi fogyatékoság a román nyelvűséggel szemben.

Maga a kifejezés: *nyelvi fogyatékos, nyelvi fogyatékoság*, a román nyelvben keletkezett új eufemizmus, a primitív etnocentrizmusra jellemző eufemizmus, amely minden más nyelvűt fogyatékosnak tekint. Ugyanaz a szemlélet fejeződik ki benne (egyébként 1990 elején született a magyarellenes sajtóhadjáratban), mint amely évtizedek óta próbálja számunkra bebizonyítani, hogy barbár anyanyelvünk csak nyűg, akadálya szellemi fejlődésünknek, miközben itt van, tálcán kínálják, sőt ránk is erőszakolják az igazi nyelvet, a románt. Jellemző adalék erre az etnocentrizmusra: két-három évvel ezelőtt egy háromszéki faluban egy oda kihelyezett román zenetanár, aki tanítványaival nem tudott értekezni, e szavakkal kérte fel magyar kollégáját a tolmács szerepére: „Mondd el nekik te az ő patagóniai nyelvükön!”

Fordítva is lehet nézni mindezt. Kétségtelen ugyanis, hogy az egynyelvű beszélő nyelvileg hátrányos helyzetben van a kétnyelvűvel szemben. Mivel pedig a romániai magyarok nagy része kétnyelvű, a romániai magyar értelmiség pedig teljes egészében az, ebből következik, hogy az egynyelvű románok vannak „hátrányos helyzetben” velünk szemben. Ezért kell minden „vegyes” összetételű munkaközösségben románul beszélni, hiszen a megértés egyoldalú, a magyarok rendszerint mindenkit megértenek, a románok többnyire csak a románul beszélőket. Ezért abszurd és paradoxális, hogy ezt a kétnyelvű magyar értelmiséget minősítse bárki nyelvileg fogyatékosnak. Emlékszem kislányomra, aki 4–5 éves korában tökéletes kétnyelvű lévén, sajnálkozva kérdezte: „a román gyerekek csak románul tudnak?” Azt hiszem, ő hibázott rá a lényegre.

Végül: milyen feladatuk lehet az egyházaknak és a különböző kulturális szervezeteknek az anyanyelv ápolásában?

A különböző szervezetek, művelődési intézmények, főként pedig az egyházak mind az anyanyelv közvetítői, fenntartói és megtartói lehetnek. Kell-e hivatkoznom a színházak szerepére (de hány eltávozott színészünk hiányzik?), a rádió- és a tévébe-
mondók jó vagy rossz példájára (itt jóval szigorúbb követelményeket kell szabni a szép magyar beszéd tekintetében!), a lelkészek nyelvi hatására? Ezek mind őrhelyek, az anyanyelv őrhelyei. Van már legalább másfél évtizede, hogy egy kis kalotaszegi faluban, ahonnan, akik magyarul akartak tanulni, a szomszéd faluba kellett hogy ingázzanak, a szülők azzal indokolták ezt az áldozatot, hogy „legalább konfirmálni tudjon a gyermek”. Ha másért nem, legalább ezért fontos volt számukra a magyar nyelvű iskola. Az egyházak oktatási feladatokat is egyre inkább ellátnak, és én bízom benne, hogy az induló egyházi iskolák, mint hajdanában hosszú évszázadokon át, az anyanyelvi műveltség fellegetőjei lesznek.

Kolozsvár, 1990.

(Az interjút Aniszi Kálmán készítette.)

A virtuális közös hazát elsősorban az anyanyelv jelenti

Kikből és miként lesznek magyar nyelvészek a mai Erdélyben?

Ha az ember egy kicsit is hisz abban, hogy a mai fiatalok szakmai hozzáértésében gyümölcsöznek, amit oktatóként, tanárként nyújt, hogy a mag, amit elvet, megfog és be is érik, akkor azt reméli, fiatal kollégáiból, tanítványaiból lesz a jövő magyar nyelvész-nemzedéke. Ehhez némi optimizmus és megszállottság szükségeltetik, hogy kisebbségi magyar léte mellett szakmaként is a magyarságtudományt válassza. Jó volna mindent csak szakmai vonzalomként átélni, a fiataloktól is csak a szakmai érdeklődést és felkészülést elvárni, a helyzet szorítása mégis egyszerre vonz és riaszt. Elődeink sorsában is benne volt a vonzás és a taszítás. Kell-e mást említenem, mint a Kalevala-fordító Nagy Kálmán vagy a még előtte járó Szabédi László példáját? Vagy azokat az idősebb tanárkollégáinkat, akik egy-egy magyar tankönyv miatt éveket töltöttek börtönben? Vagy azt, hogy a legtöbb erdélyi nyelvész pályája tele van törésekkel, telőfalakkal. Szinte senki nem választhatta és alakíthatta szabadon szakmai útját, hanem a sors, a körülmények terelték erre vagy arra. Az elmúlt hetekben halt meg Nagy Jenő, aki a nyelvföldrajznak és a germanisztikának legnevesebb művelője lehetett volna. Őt is egy tankönyv miatt állították félre, évekig be kellett érnie a hivatalnoki munkakörrel, a néprajzot és a nyelvészetet pedig az intézményes kereteken kívül rekedve, majd nyugdíjasként művelte, magas szinten.

Saját pályámat három tényező alakította. Az egyik, noha erre nem szívesen hivatkozom, hogy Körösfőn, Kalotaszegen születtem, olyan nyelvi környezetben, közösségben, amely sem a nyelvet, sem a hagyományt nem muzeális értéként őrizte, hanem azt kereste, hogyan tudja általa megújítani életét. A másik

tényező Nagyvárad volt, a premonstreieknek akkor már nem a régi, de még mindig színvonalas, jó tanulási lehetőséget nyújtó iskolája. Az idegen, új környezet, az iskola, a város, Nagyvárad szelleme, Bihar nyelve nagy hatással volt rám a gimnáziumi évek alatt. Az utolsó és döntő tényező persze a kolozsvári egyetem volt. Akkor mi kevésbé érzékeltük, milyen traumákat élt át 1956 után a két magyar tanszék (bár 1956 a váradi iskolát is megviselte, és ott is megpecsételte a magyar oktatás további sorsát). Az egyetem már nem a Bolyai volt, Szabédi sem élt már, amikor 1959 őszén tanulmányaimat kezdtem. Akkor nem is tudatosult bennem: az volt a közös egyetem első tanéve. Pályám alakulásában, alakításában az egyetemen döntő szerepe volt a tanszék akkori vezetőjének, Márton Gyulának, a neves dialektológusnak. Tanulni mindenkitől lehetett, és éreztük is naponta ezt a szellemi pezsgést és gyarapodást, de Márton Gyula mellett lettem dialektológus.

A helyzet úgy alakult, hogy miután a tanszékre kerültem, a hatvanas évek második felétől a befagyasztás, a leépítés, az elszigetelés hosszú korszaka következett. Így ötvenévesen még mindig „a legfiatalabb” nyelvész lehettem a közben új veszteségeket, új traumákat átélt tanszéken. 1990 után a fő kérdés, a fő kihívás éppen az volt: biztosítani tudjuk-e az oktatás és kutatás folyamatosságát, át tudjuk-e vészelní a nemzedékváltást, lesz-e utánpótlás? A válasz még mindig bizonytalan, de bizakodó, hiszen hét esztendeje erre keressük a választ, a megoldást. Legfőbb segítóm ebben Szilágyi N. Sándor, aki majd két évtizedes bukaresti „száműzetés” után jött haza (a fővárosban a *Kriterion* munkatársaként korábbi kiadványok hosszú sorát szerkesztette, az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárat* is). Voltak más, korábban végzett kitűnő tanítványaink is, akik tanárkodtak vagy munka nélkül hányódtak, és szívesen kapcsolódtak be a tanszék munkájába. Most a legfiatalabbakon a sor, akik 1990 után kezdték tanulmányaikat, és akiknek alkalmuk volt a felkészülésre itthon is, Magyarországon is, némelyiküknek nyugati

egyetemen is. Magiszteri és doktori programok indultak, amelyek céltudatosabbá, szakszerűbbé teszik mind a felkészítést, mind a szelekciót.

Mit jelentett számotokra, számodra Szabó T. Attila, Márton Gyula, Gálffy Mózes jelenléte nyelvészé válásodban?

Húsz éve már, hogy meghalt Márton Gyula (születésének 80. évfordulója van), Szabó T. Attila halálától is hovatovább már egy évtized telt el (most lenne 90 éves). Ebben az időszakban halt meg Gálffy Mózes és a fiatalabb nemzedékhez tartozó Teiszler Pál. Fehéregyházán Szabó T. Attilának, Nagymonban Márton Gyulának állítottunk emléktáblát. Ezek az emlékezés külső jelei. De itt vannak mindannyiuk könyvei és cédulái, befejezetlen vagy kiadatlan műveik. A folyamatosan készülő *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* és a *Székely nyelvjárás atlasza*, hogy csak a legfontosabbakat említsem.

Az ő érdemük, hogy folyamatos volt a tanszék működése az elmúlt félszázad nagy buktatói ellenére. Hogy műhely lehetett ez a tanszék, ahol tanulhattunk és oktathattunk.

A két világháború közötti teljes pangás után 1940-ben Szabó T. Attila lett a megteremtője és vezetője a magyar nyelvészet kolozsvári műhelyének. Az Erdélyi Tudományos Intézetben és az egyetemen is fontos volt a jelenléte a háborús években, hihetetlenül nagy munkát végeztek a földrajzinév-gyűjtésben és a nyelvatlasz-munkálatok előkészítésében. Az ötvenes és hatvanas években már Márton Gyula szervezte a tanszékot, a tudományos kutatást, a terepmunkát Moldvában, a Székelyföldön és Erdély más nyelvi tájain, Gálffy Mózessel olyan triumvirátust alkottak ők hárman, amelyben egyaránt megvolt a szakmai tudás, a közös erkölcsi felelősség, az akarat és a munkabírás jelentős feladatok elvégzésére.

A kívülállók hármójuk viszonyában, különösen a Szabó T. Attila és Márton Gyula viszonyában mély ellentéteket gyaníta-

nak, amelynek része az a feltételezés is, hogy Márton Gyula akadályozta volna Szabó T. Attilát nagy tervei megvalósításában. Ez a gyanú alaptalan, a közöttük levő alkati és felfogásbeli különbségek elsősorban szakmai vitákban fejeződtek ki, és ennek jótékony hatása volt egy olyan kisebbségi intézményben, amelyben mindig fennáll a veszély, hogy a tekintélyelvűség és a belterjesség megbénítja a fiatalok önálló mozgását és gondolkodását. Erdélyben „egyszemélyes” intézmények képviselik az egyes magyarságtudományi diszciplínákat. A magyar nyelvészetnek szerencséje volt: egyszerre volt jelen az egyszemélyes intézmény Szabó T. Attilával és az iskolának tekinthető tanszék, amelynek szervezésében és irányításában Márton Gyulának voltak kiemelkedő érdemei, és amelyben teljes személyiségével Szabó T. Attila is részt vett.

Ebbe a vitatkozó, tervező, a nyári szünidőket terepmunkával eltöltő műhelybe kerültem be én is. Nem volt minden ínyemre az akkori közös munkából. De tanulni lehetett abból is, amivel nem értettünk egyet. A mi számunkra, akik akkor indultunk, vagy a nagy öregekhez képest fiatalabbak voltunk, egyaránt fontos volt saját felfogásunk érvényesítése, egyéni terveink megvalósítása és az évtizedekre szóló közös vállalkozások sikere. Mindez egy életre meghatározta a szemléletet és a módszert, s részben kijelölte az érdeklődés irányát is.

Mintha mostanában kevésbé emlegetnők a „kolozsvári iskolát”. Miként jellemeznéd az „iskola” jellegét, eredményeit?

A régi értelemben vett iskola talán már sehol sincs. Közép- és Kelet-Európában ezek a hajdani műhelyek szétszilálódtak, a nyugati világban pedig a modern távközlési eszközökkel integrálódtak. Kolozsváron az elmúlt évtizedek szorításában a magyar nyelvészeti műhely kiöregedett és leépült. Reméljük, átéli ezt a hullámvölgyet, a nemzedékváltást, és határozott, megújult, részben megváltozott szakmai karakterrel újra bizonyít,

és fontos szerepet tölt be oktatási és tudományos intézményként egyaránt.

Az elmúlt 30–40 év „kolozsvári iskolája” az említett nagy személyiségekhez, valamint a nyelvtörténethez és a dialektológiához kapcsolódott. Tudománytörténeti tény, hogy ez a műhely volt a fő kezdeményezője a magyar nyelvföldrajzi kutatóknak, a személy- és földrajzinév-gyűjtéseknek és -vizsgálatoknak, a dialektológia művelésének, a levéltári forrásokat feltáró nyelvtörténetnek és nyelvjárástörténetnek. A dialektológiában és a nyelvföldrajzban a Csúry-iskolán keresztül volt egy germanisztikai háttere, a román nyelvészet közvetítésével pedig egy romanisztikai inspirációja. Maguk e kutatási területek már nem voltak újak századunk második felében, de megújultak a kolozsvári iskola működésében, regionálisak voltak, de nem voltak provinciálisak. Elkerülték a kisebbségi magyarságtudományban néha érzékelhető dilettantizmust vagy a szintén gyanús polihisztorkodást. Egyszerre tettek eleget a nemzeti közösség elvárásainak és a szakmai követelményeknek. Hagyománymentés is volt mindez, de a mai beszélők nyelvi tudatát, méltóságát és hűségét is erősítette azzal, hogy rögzítette és feldolgozta a régi erdélyi nyelv és a mai nyelvjárások értékeit.

Ha van transzszilvanizmus a nyelvdutomány művelésében, akkor ez az iskola ezt a transzszilvanizmust képviselte. Abban is, hogy az erdélyi nyelvi kölcsönhatásban jóhiszeműen (a korabeli ideológiai előírásokhoz is igazodva) csak a természetes és kölcsönös nyelvi jelenségeket rögzítette és értékelte (néha túlértékelte). Leltározta ugyan a régi és a mai erdélyi magyar nyelv román eredetű elemeinek tömegét, és ezzel közvetve a fenyegető dominanciát is jelezte, de nem tárta föl (az akkori időkben nem is tárhatta föl nyíltan) a nyelvi folyamatokban tükröződő alárendeltséget, nyelvi sorvadást és nyelvvesztést.

Az iskola eredményei leginkább Szabó T. Attila munkáiban váltak ismertté. Hansúlyozni kell viszont, és ez nem csorbítja az ő érdemeit, hogy az Erdélyi szótörténeti tár szerkesztésén több

mint három évtizede egy kutatóintézetnek megfelelő létszámú és szakmai színvonalú munkaközösség dolgozik, egy jelképesen honorált közösség, amelyben a tanszék jó néhány tagja is részt vesz. A dialektológiai és névtani munkák jó része megjelent a Kriterion Kiadónál, a román hatással foglalkozó dolgozatok és szótárak is. Hiányzik mégis az erdélyi magyar nyelvjárások összegező leírása, hiányoznak a modern tájnyelvi szótárak, felemás helyzetben van a földrajzi nevek gyűjtése, feldolgozása és publikálása. Ezek a hiányok azért is fájók, mert Erdély a magyarországi nagy szintézisekből is szinte teljesen kimaradt.

A nyelvatlaszok sem jelenhettek meg. Ennek technikai okai is voltak, de inkább a politikai tilalmak tették lehetetlenné a magyar nyelv romániai jelenlétének földrajzi tájakhoz kötött rögzítését. A politikai fordulat után Budapesten a Magyar Nyelvtudományi Társaság adta ki aztán a nálunk elkészült és egy ideig rejtőgetett *A moldvai csángó nyelvjárás atlaszának* két kötetét, most pedig *A Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszának* kötetei jelennek meg folyamatosan (ez Murádin László munkája, és az erdélyi magyar nyelvföldrajz legfontosabb eredménye). A székely nyelvjárás atlaszának kötetei még kéziratban vannak, remélhetőleg ezek kiadására is sor kerül.

Kevesen tudnak róla a szakmán kívül, hogy a kolozsvári iskolának van egy más jellegű, modern vonulata is. A stilisztika, az irodalmi nyelv története, a stílustörténet kutatását még Szabédi László kezdeményezte, majd Szabó Zoltán lett ezeknek a szakterületeknek elismert művelője. Körülötte is sokan tömörültek, sok fontos kiadvány, kézikönyv, monográfia jelzi e vonulat jelenlétét mind a mai napig.

Milyen kutatómunka folyik most a kolozsvári egyetem nyelvészeti katedráján?

Elnevezésünk most: A Magyar Nyelv és Kultúra Tanszéke, arra való utalással, hogy velünk együtt van az az öttagú fiatal

munkaközösség, amely kezdeményezésekre a néprajzot oktatja egyetemi szakként 1990 őszétől.

A generációs megoszlásból is következik, hogy a tanszék idősebb tagjai régi témákat folytatják (az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* szerkesztését, atlaszkiadások előkészítését), a fiatalabbak pedig doktori értekezéseiket írják. Ez utóbbiak között is vannak olyanok, akik a korábbi hagyományt folytatják (nyelvtörténeti témák, földrajzinév-gyűjtés, -feldolgozás), zömükben mégis a romániai (szász–magyar, román–magyar) nyelvi és kulturális kölcsönhatásokat vizsgálják.

Az újabban kezdeményezett kutatásokból két téma jelentkezik határozottabban: a kisebbségi kétnyelvűség és szociolingvisztikai vizsgálat (részben egy Kárpát-medencei közös program keretében) és egy modernebb, kognitív nyelvészeti, amelynek szintén sok az interlingvisztikai vonatkozása (ez Szilágyi N. Sándor nevéhez fűződik). Szabó Zoltán és tanítványai stilisztikai, szövegteni, szövegsemiotikai témákon dolgoznak.

Miként ítéled meg a romániai magyarság nyelvi állapotát?

Magam talán ezzel foglalkoztam legbehatóbban a 90-es politikai fordulat óta, és korábban sem voltak számomra közömbösek a kisebbségi nyelvi jelenségek és folyamatok. Magyarként, magyar nyelvészként, tanárként, tankönyvíróként az ember érzékenyebb mindarra, ami a nyelvvel történik. Nos, a történeket Trianon óta az államnyelv kiemelt, fölérendelt státusa, hatalmi dominanciája, túlértékelt és manipulált presztízse határozza meg, és ennek következménye a magyar nyelv alárendeltsége, megbélyegzettsége, az anyanyelvi beszélők megfélemlítettsége, rosszul értelmezett lojalitása, alattvalói alázata, félelme. A kisebbségi nyelv állapotában föllelhető tüneteket korábban úgy értékeltem, hogy mind az anyaország, mind más nyelvi régiók irányába és a belső változatok viszonylatában is a természetes vérkeringés zavarai konstatálhatók, a dominancia

következtében egyirányúvá vált nyelvi hatás okozta toxikáció, valamint a nyelv fontos belső változatainak elsorvadása, használatbeli visszaszorulása, a szélső területek és a belső szigetek, szórványok foszlása, szűkülése. E tünetek mind folyamatok, a nyelvi erózió, a nyelvi romlás folyamatai, amelyeknek végső kimenetele a nyelvvészítés, a nyelvcseré. Az egyoldalú kisebbségi kétnyelvűség is ebbe az irányba hat.

Meg lehet-e állítani az anyanyelvi romlást kisebbségi helyzetben?

Ha az okok nem szűnnek meg, a következményeket sem lehet elhárítani. Talán lehet lassítani, és talán meg lehet állítani. Talán némely helyzetekben vissza is lehet fordítani. Ehhez fordulatot kellene elérni az állami nyelvpolitikában és oktatáspolitikában. Saját bátorító, a méltóságot és hűséget erősítő, nyelvvédő és rehabilitáló nyelvstratégiánkat pedig az anyanyelvi oktatásban, az egyházak nyelvhasználatában, a sajtó nyelvi hatásával, a megélt közéleti, nyilvános szereplések nyelvi példájával kellene érvényre juttatni.

Szükség lenne-e a nyelvi állapotok javításában a nyelvtudomány és a szépirodalom együttműködésére? Nem túl nagy a szakadék közöttük? Az öncélú „nyelvi játék” a modern költészetben nem járul-e hozzá a köznyelv és a költői nyelv drámai eltávolodásához egymástól?

Más a nyelvészet és más a szépirodalom. A nyelvészetnek kutatási tárgya a nyelv, feltárja működését, leírja a nyelvben lejátszódó folyamatokat, vizsgálja a nyelvhasználat szerepét a nyelvet beszélő közösség életében stb. Szakmai véleményt mond a vizsgált jelenségekről, alkalmazott változataiban pedig megalapozza a nyelvművelést, a nyelvi tervezést, a nyelvstratégiát. Közvetlen hatása csekély a nyelv beszélőire. Ezért ösztö-

nözzük azt a nyelvi mozgalmat, amelyet az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége szervez és irányít.

A szépirodalom mindig alakította, befolyásolta a nyelvi ízlést, gyarapította a nyelvi műveltséget, klasszikus szövegeiben a nyelvi eszmény szerepét is betöltötte. A leíró nyelvtanok szerzői is vitathatatlan tekintélyként a nagy írók szövegeit idézik. Az írók közvetlenül is megszólalnak nyelvi kérdésekben, és az ő véleményük nagyobb hatású a nyelvészekénél. A kortárs erdélyi klasszikusok közül elég talán Sütő András esszéire, Páskándi *A sírablók* című „szociolingvisztikai” regényére és egyéb írásaira hivatkozni, vagy itt van Szabó Gyula, aki csendes visszavonultságban éberrel figyeli a nyelv zavaró, újabb fejleményeit.

Nem az együttműködést hiányolom tehát, hiszen mindez jól kiegészíti egymást. Azt sem tapasztalom, hogy eltérően ítélnék meg a kisebbségi nyelvhasználat jelenségeit. Az viszont igaz, hogy az írók szava is elhalkult. Azért is, mert jóval kevesebben olvasnak, csökkent az erdélyi magyarság iskolázottsági szintje, csökkent az igény a szép és hiteles szó iránt. Lehet, az olvasók jelentős része idegenkedve, elutasítóan fogadja a modern (vagy posztmodern) irodalmat, költészetet. És mint ahogy az íróknak is megvan a maga szabadsága, az olvasótól sem lehet elvitatni a választás vagy az elutasítás szabadságát.

Nem vehetjük bölcs beletörődéssel tudomásul, hogy mint a világon mindenütt, nálunk is keveset vagy alig olvasnak, hogy szinte minden korosztályt magához láncol a televízió, hogy az iskola nem képes „megfertőzni” a tanulókat az olvasás nemes szenvedélyével, hogy sok a nyelvileg is igénytelen, provinciális kiadvány. Szomorúan figyelem, hogy ünnepek táján vagy tanév végén sem vagyunk képesek szép, vonzó könyveket ajándékozni gyermekeinknek, némelyeknek ezek az alkalmak csak arra valók, hogy megszabaduljanak a raktárak el nem adott könyveitől.

Közben vészesen szűkül a fiatalok szókinccse, egyetemre felvételizők alig ismerik a közkeletű szólások értelmét; arra a kérdésre, hogy mit jelent a „nagy becsben tart” kifejezés, kolozsvári kisiskolás azt feleli: nagy pincében tart, mert ugye a becs (beci) a románban ’pincét’ jelent.

Mindez úgy summázható, hogy a kisebbségi nyelvváltozatnak az a felső, intellektuális szintje, amelyet egy-két évtizede még a szépirodalom, a tudományos irodalom és a színház képviselt, napjainkra háttérbe szorult, valamivel nagyobb teret kapott viszont a közmagyar nyelv erdélyi regionális változata a nyelvhasználat olyan nyilvános fórumain, mint az oktatás, a sajtó, a hitélet. Ezért kell tudatosítanunk azt a szerepet és felelősséget, amely az iskolára, az egyházakra, az írott és hangzó médiára hárul a mintaszerű nyelvhasználatban, a nyelv megtartásában.

Szükség lenne-e a magyar nyelvi öntudat megerősítésére a kisebbségi világban? Vajon nincs-e igazam abban, hogy néha mi magunk sem érezzük egyenjogúnak magyar nyelvünket? Megéri-e a szerintem fölös óvatoskodás: román–magyar kapcsolatokat emlegetünk és nem fordítva, a bevett „jövevéyszavakat” elneveztük „kölcsönszavaknak”, ha román hatásról beszélünk, a román nyelvi hatásokat vizsgáljuk a magyarra és soha nem fordítva, noha a két háború között még természetes volt az, hogy a magyar nyelvészek kimutatták a magyar hatást a román nyelvre (Gáldi László, Bitay Árpád és mások)? Hiszen a kölcsönhatásoknak ezt az irányát még az igazi román tudósok sem tagadták...

A kérdés jogos. A beszélők nyelvi öntudatát, büszkeségét, hűségét erősíteni kell, azok felelősségtudatát is, akik gyakran hivatkoznak ugyan az anyanyelvre, és napi munkaeszközük is a magyar nyelv, még sincs meg bennük a kellő igényesség. Az alkotó elit értelmiség öntudatának is határozottabbnak kellene

lennie. Gyakran hangzik el az a jogos igény vezető értelmiségi-
ek szájából, hogy jól kell beszélnünk a román nyelvet, ugyan-
azoktól ritkábban hallom vagy nem hallom, hogy elsősorban a
magyar nyelvet kell hibátlanul beszélnünk. Nem a nyelvhasz-
nátat regionális, transzszilván vonásaival van gond, hiszen a
regionalitás a nyelvben is érték, külön szín. Elszomorító viszont
a provincialitás, a provinciális, lemondó igénytelenség.

A nyelvészek körében, a nyelvművelésben is kialakultak a
rosszul értelmezett lojalitásnak, tapintatnak, szervilizmusnak
azok a reflexei, amelyek a kisebbségi, szellemi élet egészét jelle-
mezték. A cenzúra is közrejátszott ebben: a *Nyelv- és Irodalom-
tudományi Közlemények*ben a román eredetű szavakat nem le-
hetett jövevényszavaknak minősíteni, holott az éppen a beil-
leszkedett, elfogadott átvételek elnevezése, az idegen szó ellen-
párja, a kölcsönszó pedig a kettő összefoglaló elnevezése. Az
sem igaz tehát, hogy a kölcsönszó terminust a román átvételek
eufemisztikus megnevezésére találta volna ki valaki. Az igaz vi-
szont, hogy előbb a kifejezett tiltás miatt, később óvatosságból
mindenki kerülte a „laikus éberek“ által esetleg kifogásolható
terminusokat. Velem is előfordult, hogy idézett régi irodalmi
forrásaimban is átírták az oláh szót románra, állandóan meg-
szakítva az idézetet a cenzúra kedvéért. És mindezt az Akadé-
mia kolozsvári folyóiratában.

Jellemző volt az is, hogy amikor *A magyar nyelvjárások ro-
mán kölcsönszavai* című munkánk elkészült, a kolozsvári
könyvkiadó román igazgatója azzal utasította el, hogy a feldol-
gozott szókincs mennyisége román nyelvi dominanciát bizonyí-
tana, ha publikálásra kerülne. Miután pedig megjelent a
Kriterionnál, Sütő András és Murádin László is úgy vélte, a ro-
mánok iránti gesztusként túlértékeltük a román nyelvi hatás
mértékét.

Sem az óvatoskodásnak, sem a lojalitás kinyilvánításának,
sem az ellenszenvnek, sem a féltésnek nincs helye a tudomá-
nyos vizsgálatban. A lehetőségek szerint elfogulatlanok kell

lennie. Abban én nem látok egyoldalúságot, hogy mi a román-
nak a magyarra gyakorolt hatását vizsgáltuk és vizsgáljuk. Mert
ez kimondottan hungarológiai téma. Más kérdés, hogy a ma-
gyar nyelvészek között mindig voltak kitűnő romanisták is:
Gáldi László vagy Tamás Lajos, aki a román nyelv hungarizmu-
sait összegezte 1966-ban megjelent német nyelvű munkájában.
A magyar kultúra, a magyar tudomány nagy pozitívuma, hogy
mind a történészek, mind a néprajzkutatók és a nyelvészek kö-
rében voltak és vannak a román kultúrának kiváló szakértői.
Ilyen a román hatást összegezõ Bakos Ferenc a maiak közül, a
mezõségi kétnyelvûséget vizsgáló, nemrég elhunyt kolozsvári
kollégánk, Balázs László, a szintén kolozsvári Kiss Emese, aztán
Király Ferenc, a temesvári egyetem román nyelvészprofesszora;
mindketten a román nyelv magyar elemeirõl írtak doktori érte-
kezést. (Sajnos, ezek a rangos értekezések nem jelentek meg,
csak részleteket ismerünk belõlük.)

A román tudománynak és kultúrának nagy hiánya, hogy
nincsenek hungarológusai. A Nemzetközi Magyar Filológiai
Társaságban szinte minden náció kiváló tudósokkal képvisel-
ti magát, kivéve a román. A bukaresti akadémiai nyelvészeti
intézetnek hindi szakértõje is van, magyar viszont nincs. Erdély
kolozsvári néprajzi múzeumának nincs magyar munkatársa,
sem a magyar népi kultúrában jártas román szakembere. Ezt mi
nem pótolhatjuk. Mint ahogy azt is túlzásnak tartom, hogy mi-
után mindent lefordítottunk és lefordítunk románból, most
egyre többet fordítunk le románra saját szövegeinkbõl. A román
kultúrának magának kell végre rádöbennie hiányaira, szoms-
zédáival szembeni adósságaira. Nem elég szakmai érvek nél-
kül csupán elfogadnia vagy elutasítania azt, amit mások megál-
lapítanak. A tényeknek, a témáknak, a szakterületeknek ez az
ignorálása táplálója egyébként mind a mítoszoknak, mind a na-
cionalizmusnak.

A magyar szellem után nem lenne itt az ideje a magyar nyelv egyesítésének határok fölött?

A virtuális közös hazát kétségtelenül elsősorban az anyanyelv jelenti. Arról megoszlanak a vélemények, mennyire egységes a magyar nyelv, milyen mértékű a szélső régiók különfejlődése, milyen stratégiát lehet követni a nyelvi tervezésben, a nyelvművelésben. A 80-as évek végén, a 90-es évek elején, amikor lazult vagy megszűnt a kisebbségi közösségek elszigeteltsége, pozsonyi és újvidéki kollégák alkalmasnak látták az időt annak szorgalmazására, hogy mindannyian igazodjunk a nyelvi centrumhoz, az anyaországhoz, a „központi” nyelvi normához. Mások úgy vélték, tudomásul kell venni azokat az eltéréseket, amelyeket a sajátos helyzet és nyelvi környezet eredményezett Trianon óta, el kell fogadni őket, mert ez bátorítaná a kisebbségi beszélőket, erősítené nyelvi öntudatukat.

Többször kifejtettem, hogy magam a kettő között látom a megoldást. Úgy kell megőrizni vagy helyreállítani a magyar nyelv relatív egységét, hogy abban a regionális színek, értékek is megmaradjanak, hogy a közmagyart minden magyar anyanyelvű beszélő a magáénak vallhassa. Az anyaországi beszélőket, gondolom, eddig sem zavarta, hogy Erdélyben szinte csak az *s* kötőszó használatos (az és *alig*), hogy a kapnak 'talál' jelentése van, hogy általános az *el kell menjek* szerkezet, hogy a sárgarépa itt *murok*, hogy egyelőre megőrződött az *egyelőre* – *egyenlőre* kettőssége, hogy az iskolában itt nem ismerik a *tegye fel a kezét!* felszólítást, csak az *emelje fel a kezét!* szerkezetet, hogy a *jöttök* helyett itt gyakoribb a *jösztök*, és előfordul a *jőtök* is, hogy gyakoribb a felszólító igealak és a névszók többes számú alakja, hogy még használatos az *elment volt* vagy más archaikus múlt idejű igealak.

A határon túli területeken pedig terjeszteni, oktatni, használni kell a művelt magyar köznyelvet, amelyben nincs föltétlenül helye sem a pesti nyelv vadhajtásainak, vulgarizmusainak vagy

anglicizmusainak, sem a helyi punga- vagy szukk-szerű kölcsönzéseknek, a nem még megy-féle tükörszerkezeteknek, a „szolgálati idő” jelentésben használt régiségnek mint tükörfordításnak. A szaknyelvekben pedig a teljes egységet kell helyreállítani, mert az valóban botrányos, ahogy leépült és regionalizálódott az egyes szakmák, tudományterületek terminológiája vagy például a gazdasági szaknyelv, amely még egy régióon belül sem egységes.

(1996)

(Az interjút Beke György készítette.)

Tartalom

Kölcsönösség és egyoldalúság a nyelvi kontaktusban

Nyelvjárásaink és a román nyelvi hatás.....	7
A román–magyar nyelvi kölcsönhatás néhány szemantikai vonatkozása.....	14
Adalékok a román eredetű népi növényneveink ismeretéhez.....	24
A magyar–román interetnikus kapcsolatok néhány nyelvi vonatkozása.....	30

A magyar nyelv helye és helyzete

Magyar nyelvi gondok Romániában.....	45
Normagondok Erdélyben.....	52
Régi és új polémiák a magyar nyelv helyzetéről és a nyelv művelésről	68
A magyar nyelv értékelése szomszédaink körében.....	73
Idegen-e a magyar nyelv a Kárpát-medencében?.....	80
Eltérő szerkezetek kiegyenlítődése a nyelvi kontaktusban.....	92
Nyelvpolitika: értünk vagy ellenünk?.....	103
Anyanyelvűség, többnyelvűség, integráció és a kisebbségek.....	107
A kisebbségi nyelvi helyzet és a magyar nyelvpolitika.....	121

Az anyanyelv kisebbségi változata

Az anyanyelv ökológiája Erdélyben.....	135
Kontaktusjelenségek és folyamatok a magyar nyelv kisebbségi változataiban.....	151
Aszimmetria-tényezők a közösségi kétnyelvűségben.....	170
Egyház és anyanyelv.....	181

A hitélet anyanyelvisége a mai Erdélyben.....	184
„Csak sírni tudok magyarul...”	194
A ritualizált szöveg.....	201

Régebbi és újabb könyvekről

Az „Anyanyelvünk“ és az erdélyi magyar nyelv művelés új szakasza.....	213
Kísérletező tanár.....	220
A nyelv művelés etikája.....	225
Lehet-e művelni a nyelvet?.....	230
Van-e nyelvstratégiánk?.....	235
A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján).....	239
Láttelek a szórványhelyzet nyelvi következményeiről.....	249

Két interjú

Anyanyelvi szorongások.....	259
A virtuális közös hazát elsősorban az anyanyelv jelenti.....	275

A Korunk Baráti Társaság kiadásában megjelent:

Kulcsok Kolozsvárhoz.
A föl nem adható város.
(a Mozaik kiadóval közösen)

Ariadné könyvek:

Egyed Emese: *Olvasó nappal, író este.*
Esszék, tanulmányok, találkozások.

Bíró Béla: *Kossuth-paradoxon.*
Politológiai esszék.

Demeter M. Attila: *A jó államtól
a demokratikus államig.*
Politikafilozófiai esszék.

Balázs Imre József: *A nonszalansz esélye.*
Kritikák, tanulmányok.

Janovics Jenő: *A Hunyadi téri színház*

Megrendelhetők a 00-40-64-432154-es
telefonszámon, vagy
a korunk@internet.ro e-mail címen.
Postacím: 3400 Cluj, c.p. 273, România

KOMP-PRESS KIADÓ
KORUNK BARÁTI TÁRSASÁG

Kolozsvár, E. Grigorescu u. 52.
Felelős kiadó: Cseke Péter
Felelős szerkesztő: Balázs Imre József
Telefon- és faxszám: 00-40-64-432154
Postacím: 3400 Cluj, C.P. 273, România

Borítóterv: Heim András
Műszaki szerkesztő: Heim András
Számítógépes tördelés: Balázs Júlia
Alak: 70x100/24
Nyomdai ívek száma: 18,25
Készült:
Misztótfalusi Kis Miklós
sajtóközpont nyomdájában, Kolozsvár